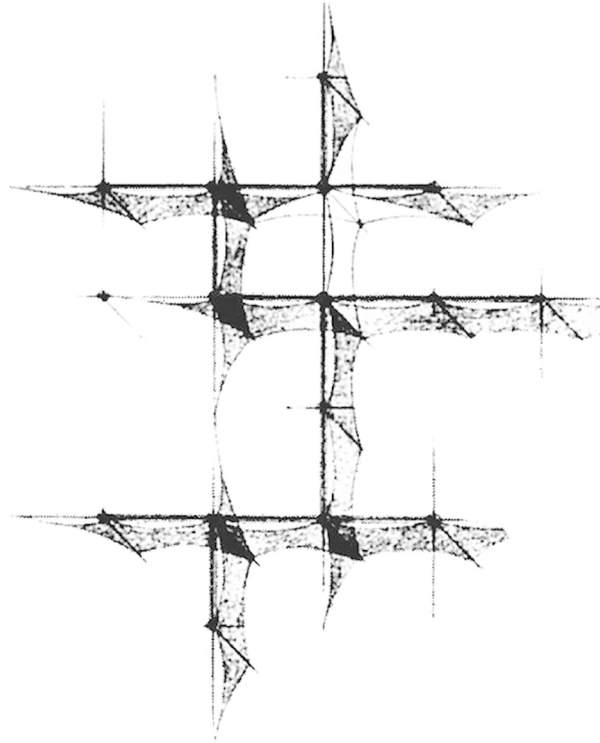

ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ:
ΕΡΜΗΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΗΝ “ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ” ΤΟΥ ΤΑΚΗ ΖΕΝΕΤΟΥ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΗΜΗΤΡΑ ΞΥΔΕΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ερευνητική Εργασία

Ουτοπική αρχιτεκτονική και ηθική: Ερμηνεύοντας την "Ηλεκτρονική Πολεοδομία" του Τάκη Ζενέτου

Σπουδάστρια: Βασιλική Δήμητρα Ξυδέα
Επιβλέπων καθηγητής: Λεωνίδας Κουτσομπός
Φεβρουάριος 2022

*Ευχαριστώ τον Τ. Εξαρχόπουλο για τις ενδιαφέρουσες
συζητήσεις,
τον Λ. Κουτσομπό για την πολύτιμη βοήθεια,
την οικογένειά μου και τους φίλους μου για τη δύναμη
και την υποστήριξη.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9
Μεθοδολογία.....	9
Δομή εργασίας.....	10
1. Ηθική και Αρχιτεκτονική	13
1.1 Εισαγωγή στην έννοια της Ηθικής.....	14
1.2 Ηθική και αρχιτεκτονική.....	17
1.2.1 Το ζήτημα της αβεβαιότητας.....	17
1.2.2 Εσω/ εξω- τερίκευση της ηθικής στην αρχιτεκτονική διαδικασία.....	17
1.2.3 Ηθική, σχεδιασμός και νέες συνήθειες.....	20
2. Ουτοπία και Ουτοπική Αρχιτεκτονική	23
2.1 Εισαγωγή στην Ουτοπία.....	24
2.1.1 Η έννοια της ουτοπίας.....	24
2.1.2 Το ζήτημα της υλοποίησης.....	28
2.2 Ουτοπική Αρχιτεκτονική.....	31
2.2.1 Προσδιορισμός της σχέσης ουτοπίας και αρχιτεκτονικής.....	31
2.2.2 Αναγωγή της ουτοπικής αρχιτεκτονικής στην κλίμακα του δυνατού.....	34
3. Ουτοπική Αρχιτεκτονική και Ηθική: Η Σύζευξη	37
3.1 Η ηθική διάσταση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής	38
3.2 Η ηθική σε παραδείγματα ουτοπικής αρχιτεκτονικής.....	41
4. Το παράδειγμα της «Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας» του Τ. Ζενέτου	51
4.1 Εισαγωγή στην πρόταση.....	52
4.1.1 Ο αρχιτέκτονας Τάκης Ζενέτος.....	52
4.1.2 Το πλαίσιο της πρότασης.....	55
4.1.3 «Ηλεκτρονική Πολεοδομία»	60
4.1.3.1 Αρχιτεκτονική περιγραφή.....	60
4.1.3.2 Σχεδιαστικές φάσεις.....	63
4.2 Η ηθική ερμηνεία της πρότασης.....	68
4.2.1 Η ηθική της προστασίας.....	69
4.2.1.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου.....	69
4.2.1.2 Το ηθικό δίπολο καταστροφή-προστασία.....	70
4.2.1.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της προστασίας στην Ηλ. Πολεοδομία.....	71

4.2.2 Η ηθική της εξοικονόμησης.....	77
4.2.2.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου.....	77
4.2.2.2 Το ηθικό δίπολο σπατάλη-εξοικονόμηση.....	77
4.2.2.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της εξοικονόμησης στην Ηλ. Πολεοδομία	79
4.2.3 Η ηθική της αυτονομίας.....	83
4.2.3.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου.....	83
4.2.3.2 Το ηθικό δίπολο αλλοτρίωση-αυτονομία.....	84
4.2.3.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της αυτονομίας στην Ηλ. Πολεοδομία	86
4.3 Προς μια ηθική της απελευθέρωσης.....	93
Αντί επιλόγου.....	99
Βιβλιογραφία.....	105
Πηγές Εικόνων.....	111

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τη σχέση της ηθικής με την ουτοπική αρχιτεκτονική και επιχειρεί να αναδείξει την ηθική που ενυπάρχει στην ουτοπική αρχιτεκτονική. Για να το πετύχει αυτό χρησιμοποιεί το παράδειγμα της «Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας» του Τάκη Ζενέτου, μιας πρότασης για την πόλη και τη ζωή του μέλλοντος, η μελέτη της οποίας έλαβε χώρα τις δεκαετίες 1950-70 στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Η εργασία βασίζεται σε ένα προβληματισμό που γεννιέται με την αναζήτηση της έννοιας της «καλής» αρχιτεκτονικής και την ευθύνη που φέρει ο αρχιτέκτονας όταν καλείται να σχεδιάσει ένα έργο. Αυτός ο προβληματισμός για την «καλή» αρχιτεκτονική περιστρέφεται, μεταξύ άλλων, γύρω από την έννοια της ηθικής στην αρχιτεκτονική δημιουργία. Η ουτοπική αρχιτεκτονική μπορεί να θεωρηθεί ότι εντείνει το πλαίσιο του προβληματισμού περί ηθικής καθώς αποτελεί μια μορφή αρχιτεκτονικής δημιουργίας με έντονα ριζοσπαστικό χαρακτήρα που συχνά προκαλεί σύγχυση στους ανθρώπους και έχει ταυτιστεί αρκετά με τη μετουσίωση της αλαζονείας, της μεγαλομανίας ή και της αφέλειας των αρχιτεκτόνων σε σχεδιασμένο έργο.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να αποσαφηνίσει τους τρόπους με τους οποίους η ηθική μπορεί να αφορά μια ριζοσπαστική έκφραση της αρχιτεκτονικής δημιουργίας. Επομένως, το θέμα ξεδιπλώνεται γύρω από δύο σύνθετες έννοιες, αυτές της ουτοπίας

και της ηθικής, στις οποίες η εργασία επιχειρεί να εμβαθύνει, αποποιούμενη αρχικά τις συνήθεις αντιλήψεις και ίσως προκαταλήψεις ώστε να καταστήσει ευκρινές το περιεχόμενό τους και να οδηγήσει στη μεταξύ τους σύζευξη. Βέβαια, οι έννοιες αυτές δεν ωθούν σε μια αποκλειστικά φιλοσοφική έρευνα, αλλά εξετάζονται πάντα με άξονα την αρχιτεκτονική και την κατανόηση του ρόλου τους στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Κατ'αρχήν, η έννοια της ουτοπίας νοείται ως το άπιαστο όνειρο των ανθρώπων για μια καλύτερη συνθήκη ζωής. Παρότι δεν μπορεί να υλοποιηθεί, πάντα υφίσταται, ως έκφραση της ανάγκης του ανθρώπου για πρόοδο. Η ηθική έχει να κάνει με το «σωστό» και το «λάθος» στον τρόπο που πράττει κανείς όταν οι πράξεις του επηρεάζουν και κάτι άλλο εκτός του εαυτού του. Βέβαια, το «σωστό» και το «λάθος» ορίζονται με ποικίλους τρόπους και γι' αυτό χρειάζεται η επιλογή μιας κατεύθυνσης ως προς αυτό, την οποία η συγκεκριμένη εργασία εντοπίζει στις έννοιες του έθνους και της αρετής.

Μεθοδολογία

Για την προσέγγιση αυτών των εννοιών και την κατανόηση της μεταξύ τους σύζευξης, αρχικά σε θεωρητικό επίπεδο, η εργασία βασίζεται στη βιβλιογραφία. Δεδομένης της μεγάλης έκτασης που έχει η βιβλιογραφία γύρω από τους υπό εξέταση όρους, μελετάται ένα μέρος αυτής που περιλαμβάνει συνήθως κείμενα αρχιτεκτόνων και ερευνητών επηρεασμένα από φιλοσόφους.

Προκειμένου να εστιαστεί περισσότερο

το διευρυμένο πεδίο της έρευνας, έγινε η επιλογή ενός παραδείγματος, αυτού της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του Ζενέτου. Η μελέτη αυτή του «αρχιτέκτονα - πολεοδόμου - μελλοντολόγου», όπως αυτοαποκαλείται, είναι αρκετά πρωτότυπη για την εγχώρια πραγματικότητα και φαίνεται να ξεφεύγει από το στενό πλαίσιο της δημιουργίας στην Ελλάδα και να συμπλέει με άλλες προτάσεις διεθνούς αναγνώρισης. Το γεγονός της αποδοχής και ανάδειξης του έργου κυρίως σε διεθνές επίπεδο και λιγότερο σε εθνικό, σε συνδυασμό με την γέννηση της μελέτης από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, προκαλεί μεγάλο ενδιαφέρον στη χρήση του ως βασικό παράδειγμα της εργασίας. Εστιάζοντας στην «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται είναι φυσικά η βιβλιογραφία που περιλαμβάνει άρθρα και συνεντεύξεις του Ζενέτου σε αρχιτεκτονικά περιοδικά της εποχής και μελέτες άλλων, οπτικοακουστικό υλικό από ημερίδες και διαλέξεις αφιερωμένες στο έργο. Πολύ σημαντικό μεθοδολογικό εργαλείο αποτέλεσε επίσης μια σειρά από πρωτότυπες συζητήσεις – συνεντεύξεις με τον Τάκη Εξαρχόπουλο, συνεργάτη του Ζενέτου στη μελέτη εφαρμογής της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας για το Κέντρο Οικοδομικών Εκθέσεων το 1971, όπου έγινε η τελευταία επίσημη παρουσίαση της πρότασης. Η επαφή με τον συγκεκριμένο αρχιτέκτονα προέκυψε μετά την παρακολούθηση οπτικοακουστικού υλικού από την παρουσίαση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας

στην έκθεση “Tomorrows” στη στέγη του Ιδρύματος Ωνάση (με ομιλητές τους Πάνο Δραγώνα, Λυδία Καλλιπολίτη, Μανόλη Μαρμαρά και Γιώργο Τζιρτζιλάκη), που πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιουνίου 2017, 40 χρόνια μετά το θάνατο του Τάκη Ζενέτου. Σε μια ανοιχτή συζήτηση των ομιλητών με το κοινό, ο Τάκης Εξαρχόπουλος αναφερόμενος στο έργο του Ζενέτου υποστήριξε ότι βασίζεται σε δύο άξονες, «τη ζωή και την ηθική»¹, φράση που στάθηκε αρκετή για την επιδίωξη από μέρους μου της μεταξύ μας επικοινωνίας. Ένα σύνολο ερωτήσεων αποτέλεσε τον πυρήνα των συζητήσεών μας που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο Μαΐου – Ιουνίου 2021, και βέβαια στάθηκε η αρχή για περαιτέρω συζήτηση σχετικά με τον Ζενέτο, ως φυσιογνομία και ως δημιουργό της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας και με συγκεκριμένες πτυχές της πρότασης.

Χρησιμοποιώντας όλα τα παραπάνω στο πρακτικό μέρος του παραδείγματος, η εργασία συνθέτει τρεις κατευθυντήριες αρχές που συνοψίζουν την ηθική της πρότασης και γίνονται έμμεσα αντιληπτές από τη θεωρητική θέση και τη σχεδιαστική δράση του αρχιτέκτονα. Η *ηθική της προστασίας* δηλώνει την ανάγκη του Ζενέτου να προστατεύσει τη φύση από τις καταστροφές που υφίσταται την εποχή της τριτογενούς παραγωγής. Η *ηθική της εξοικονόμησης* αφορά στην προώθηση μιας αρχιτεκτονικής και ενός τρόπου ζωής βασισμένου στην ελάχιστη ύλη και ενέργεια με σκοπό την διάσωση της φύσης και των μελλοντικών γενεών. Τέλος, η *ηθική της*

αυτονομίας εστιάζει στον άνθρωπο και την επανάκτηση της επαφής με τον εαυτό και με τα βασικά στοιχεία προσανατολισμού του.

Δομή εργασίας

Στο πρώτο κεφάλαιο, λοιπόν, μελετάται η έννοια της ηθικής η οποία διακρίνεται από μια διττή φύση, καθώς μοιράζεται μεταξύ ήθους και έθους. Αναλύεται η προσέγγιση της αρεταϊκής ηθικής και υιοθετείται η θεωρία της αναλυτικής φιλοσοφίας του Wittgenstein περί του άρρητου χαρακτήρα της ηθικής. Στη συνέχεια, αποδεικνύεται πως η άσκηση της αρχιτεκτονικής χαρακτηρίζεται από έμφυτη ηθική, είτε αυτή εκφράζεται με τη μορφή εξωτερικευμένων κανόνων είτε εσωτερικευμένων αρχών, καθώς διαμορφώνει το πλαίσιο ζωής των ανθρώπων.

Στο επόμενο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά στην ουτοπία και αναλύεται η οντολογικής φύσεως προέλευσή της καθώς και θεωρίες σχετικά με το ενδεχόμενο υλοποίησής της. Προσδιορίζεται η σχέση της ουτοπίας με την αρχιτεκτονική που οδηγούν σε αυτό που καλούμε ουτοπική αρχιτεκτονική. Αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο η ουτοπία χρησιμοποιείται από τους αρχιτέκτονες και επιχειρείται η αναγωγή της σε μια κλίμακα πιο κοντά στην ανθρώπινη και πιθανά πιο κοντά στην εν μέρει εφαρμογή της.

Στο τρίτο κεφάλαιο, επιχειρείται η σύνδεση της ηθικής και της ουτοπικής αρχιτεκτονικής, τεκμηριώνοντας την ηθική διάσταση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής, με βάση κυρίως ένα οντολογικό υπόβαθρο.

Επιπλέον, γίνεται μια πρώτη απόπειρα ηθικής ερμηνείας μέσα από ορισμένα παραδείγματα διατυπωμένων ουτοπικών προτάσεων που προετοιμάζουν για την εμβάθυνση στην ηθική της «Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας» του Ζενέτου.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, έχοντας ως υπόβαθρο όσα έχουν αναλυθεί ήδη, επιχειρείται η μελέτη της ηθικής που ενυπάρχει στην «Ηλεκτρονική Πολεοδομία». Η ηθική της πρότασης αναπτύσσεται σε μια ραχοκοκαλιά που αρθρώνεται από τις ηθικές αρχές της *προστασίας*, της *εξοικονόμησης* και της *αυτονομίας*. Αυτές φανερώνονται μέσω των λόγων και των επιμέρους σχεδιαστικών αποφάσεων του αρχιτέκτονα και τείνουν προς μια *ηθική της απελευθέρωσης*, η οποία συνιστά το αποτέλεσμα αυτών και πιθανά συμπυκνώνει την ηθική του έργου.

Ακολουθώντας, λοιπόν, μια παραγωγική μέθοδο ανάλυσης, από το γενικό θεωρητικό πλαίσιο στην πρακτική μελέτη του παραδείγματος, εξάγονται συμπεράσματα τόσο για την ουτοπία του Ζενέτου συγκεκριμένα, όσο και γενικότερα για την ουσία της ουτοπικής αρχιτεκτονικής και την ηθική που αυτή φέρει. Γίνεται εμφανές πως η «Ηλεκτρονική Πολεοδομία» βασίζεται στην ηθική ανησυχία του αρχιτέκτονα να διαμορφώσει έναν καλύτερο και

¹ Onassis Foundation, *Tomorrows* | Takis Ch. Zenetos: “Electronic Urbanism”, 40 Years After, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ENIkh17013k>.

πιο ηθικό τρόπο ύπαρξης σε αυτό τον πλανήτη. Συνεπώς, η εργασία μας καλεί σε έναν αναστοχασμό των ριζοσπαστικών αρχιτεκτονικών προτάσεων που θα θεμελιώνεται στην ηθική που ενυπάρχει σε καθεμία από αυτές και υποστηρίζεται πως εκεί έγκειται και η ουσία της εκάστοτε πρότασης. Είναι σημαντικό να αναγνωριστεί η ηθική πρόθεση της ουτοπίας για αλλαγή καθώς υπό αυτό το πρίσμα, η ουτοπία λειτουργεί μόνο θετικά για τον άνθρωπο δίνοντάς του τη δυνατότητα να διεκδικήσει έναν καλύτερο και πιο ηθικό τρόπο ύπαρξης σε αυτό τον κόσμο.

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται ο προσδιορισμός της έννοιας της ηθικής στην αρχιτεκτονική δημιουργία. Με αφετηρία την ηθική ως μια έννοια που αφορά το σύνολο των ανθρώπων, η φύση της ηθικής διακρίνεται σε αυτή που βασίζεται στους κανόνες (ήθος) και σε αυτή που πηγάζει από τις συνήθειες (έθος). Η μελέτη εστιάζει κυρίως στην αρεταϊκή ηθική και στην αναλυτική προσέγγιση του Wittgenstein γύρω από την ηθική ως κάτι που υπερβαίνει τον άνθρωπο και δεν μπορεί να εκφραστεί με λέξεις. Μεταφέροντας τα παραπάνω στην αρχιτεκτονική δημιουργία, αποδεικνύεται ότι πρόκειται για μια εγγενώς ηθική διαδικασία που αποσκοπεί στη δημιουργία του πλαισίου για μια ενάρετη ζωή και παράλληλα, είναι ο τόπος καλλιέργειας των αρετών για τον αρχιτέκτονα. Τέλος, προτείνεται ο διαχωρισμός μεταξύ ήθους και έθους στην αρχιτεκτονική διαδικασία που ερμηνεύεται ως λόγος και πράξη ή αντίστοιχα εξω-τερικευμένα και εσω-τερικευμένα ηθική και δίνεται έμφαση στο σχεδιασμό που αποσκοπεί στην καθιέρωση νέων συνηθειών και ηθικών τρόπων ζωής.

1.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Η ηθική είναι μια έννοια που, συνειδητά ή μη, πάντα απασχολεί τον άνθρωπο καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ίδιο και τη ζωή. Πράγματι, αν προσπαθήσουμε να σκεφτούμε σε τι αναφέρεται η ηθική, θα έρθουμε αντιμέτωποι με μια έννοια αρκετά οικεία αισθανόμενοι ότι αφορά εμάς όπως και κάθε ανθρώπινη ύπαρξη. Τι είναι όμως πραγματικά η ηθική; Πώς μπορούμε να συμπυκνώσουμε το νόημα του όρου έτσι ώστε να γίνει ευρέως κατανοητός; Αυτά τα ερωτήματα προκαλούν ένα αίσθημα δυσφορίας και παρ' ότι πιθανώς γεννάται μια τάση για αναφορά σε κάποιες κοινές λέξεις στην προσπάθειά μας να προσεγγίσουμε την ηθική, η διατύπωση ενός καθαρού ορισμού φαντάζει ανέφικτη.

Αν προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την έννοια της ηθικής μέσω της ετυμολογίας της λέξης, θα κατανοήσουμε ότι η ηθική διακρίνεται από μια διττή φύση. Η λέξη morality (<mores=ήθη) που μεταφράζεται και ως ηθικότητα αφορά σε κοινώς αποδεκτούς κώδικες/κανόνες συμπεριφοράς για το σύνολο των ανθρώπων.¹ Παράλληλα, ο όρος ethics προέρχεται από τη λέξη ethos (=έθος), αρχαίας ελληνικής προέλευσης, που σχετίζεται με το χαρακτήρα του ανθρώπου, τις συνήθειες και τις έμφυτες διαθέσεις του. Η λέξη έθος σημαίνει έθιμο ή συνήθεια και στην αρχαία Ελλάδα αναφέρεται στον τόπο κατοικίας των ζώων.²

Το πεδίο της ηθικής σήμερα διαιρείται από τους φιλόσοφους σε τρεις περιοχές: μεταηθική, κανονιστική ηθική και εφαρμοσμένη ηθική. Η μεταηθική

(metaethics) θα μπορούσαμε να πούμε ότι εξετάζει την ηθική, έχοντας πρώτα αποστασιοποιηθεί από αυτή. Μελετά την προέλευση και το νόημα των ηθικών εννοιών. Η κανονιστική ηθική (normative ethics) αφορά σε ιδανικά πρότυπα συμπεριφοράς, προσπαθεί δηλαδή να αναζητήσει την ορθή συμπεριφορά για κάθε συνθήκη, ορίζοντας το σωστό και το λάθος. Τα κριτήρια, βέβαια, για να ορίσει κανείς την ορθή και τη λανθασμένη συμπεριφορά ποικίλουν οδηγώντας σε τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις: αρεταϊκή ηθική, δεοντοκρατία, συνεπειοκρατία. Η πρώτη δίνει έμφαση στις αρετές που προκύπτουν από το χαρακτήρα και τις συνήθειες που τον δομούν και αναφέρεται πρώτα από τον Πλάτωνα. Η δεοντοκρατία ορίζει το ορθό και το λάθος μέσω βασικών αρχών ευθύνης που φέρει ο κάθε άνθρωπος, ενώ σύμφωνα με τη συνεπειοκρατία μια πράξη αξιολογείται ως ορθή ή λανθασμένη από τις συνέπειες που επιφέρει. Η εφαρμοσμένη ηθική μελετά συγκεκριμένα ζητήματα ηθικής που προκύπτουν στην καθημερινή ζωή και είναι αμφιλεγόμενα.³

Ο Πλάτων συνδέει την ηθική με την έννοια της αρετής εισάγοντας την αρεταϊκή ηθική, όπως ονομάστηκε αργότερα. Η αρετή θεωρείται ταυτόσημη με το αγαθό και ο Πλάτων καταλήγει στο γεγονός ότι δεν αποτελεί γνώση αλλά ορθή δόξα που αποκτάται μέσω θεϊκής παρέμβασης.⁴ Παράλληλα, συνδέει την αρετή με την πραγμάτωση του σκοπού του ανθρώπου για καλή ζωή που ονομάζει ευδαιμονία. Ο Αριστοτέλης, έχοντας διδαχθεί από

τον Πλάτωνα, εξελίσσει την τελεολογική θεώρηση της ζωής και την θεωρία της αρετής. Σύμφωνα με την αριστοτελική θέση, οι αρετές είναι ποιότητες του ανθρώπου που τον βοηθούν να προσεγγίσει το τέλος/σκοπό της ζωής του, δηλαδή την ευδαιμονία και αποτελούν συγχρόνως αναπόσπαστο τμήμα αυτής της ζωής.⁵ Η αρετή, βέβαια, για τον Αριστοτέλη, δεν είναι κάτι που αποκτάται εύκολα από τον άνθρωπο. Προϋποθέτει την κατανόηση της διάκρισης ανάμεσα στο τι είναι καλό και τι είναι κακό για εκείνον, ή πιο σωστά, ανάμεσα σε αυτό που πιστεύει ότι είναι καλό για εκείνον και σε αυτό που πραγματικά είναι τη δεδομένη στιγμή. Επομένως, η κρίση είναι ένα σημαντικό εφόδιο που χρειάζεται να αναπτύξει ο άνθρωπος προκειμένου να πράττει ενάρτητα, καθώς η αρετή δεν μπορεί να καλλιεργηθεί μέσω της απλής εφαρμογής κανόνων.

1 Barry Wasserman, Patrick J. Sullivan, and Gregory Palermo, *Ethics and the Practice of Architecture* (John Wiley & Sons, 2000), 25.

2 Leonidas Koutsoumpos, "Inhabiting Ethics: Educational Praxis in the Design Studio, the Music Class and the Dojo" (University of Edinburgh, 2009), 139.

3 "Ethics | Internet Encyclopedia of Philosophy," accessed June 19, 2021, <https://iep.utm.edu/ethics/>.

4 Koutsoumpos, "Inhabiting Ethics", 12.

5 Alasdair MacIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2007), 148-49.

Κεντρική αρετή είναι η σωφροσύνη ή φρόνηση, που χαρακτηρίζει κάποιον που γνωρίζει πώς να εφαρμόσει το δίκαιο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.⁶ Είναι αυτή από την οποία ξεκινά η καλλιέργεια και άλλων αρετών του χαρακτήρα, τις οποίες τόσο ο Πλάτων όσο και ο διάδοχός του, Αριστοτέλης, αναγνωρίζουν ως ένα αδιάσπαστο όλον που διακρίνει το χαρακτήρα του καλού ανθρώπου.⁷

Ο ηθικός φιλόσοφος, John Rawls αναφέρει ότι «οι αρετές είναι συναισθήματα, δηλαδή, συγγενείς οικογένειες διαθέσεων και τάσεων που ρυθμίζονται από μια υψηλότερης τάξης επιθυμία, την επιθυμία να δράσουμε από τις αντίστοιχες ηθικές αρχές» και αναγνωρίζει ότι οι θεμελιώδεις ηθικές αρετές είναι επιθυμίες να πράττουμε σύμφωνα με τις βασικές αρχές του δικαίου. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα, η έμφαση δίνεται στις αρχές και τους κανόνες, δεδομένου ότι το καλό για κάθε άνθρωπο είναι διαφορετικό και συνεπώς δεν μπορεί αυτό να αποτελεί το κριτήριο της ηθικής. Οι κανόνες αποτελούν το πεδίο αναφοράς της ηθικής ζωής και η αιτιολόγησή τους προηγείται αυτής των αρετών, θέση που δεν υποστηρίζεται από τον Αριστοτέλη.⁸

Οι κανόνες -τυπικοί και άτυποι- είναι ένας τρόπος του ανθρώπου να διαμορφώσει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πράττει αποφεύγοντας τις συγκρούσεις με τους συνανθρώπους του. Άλλωστε, η ηθική δεν θα είχε νόημα αν μιλούσαμε για μια συνθήκη όπου υπάρχει ένας μόνο άνθρωπος: η ανάγκη

για ηθική προκύπτει όταν στην εξίσωση οι άγνωστοι είναι περισσότεροι του ενός. Ο Ludwig Wittgenstein στα *Σημειωματάρια 1914-17* αναφέρει ότι ο κόσμος είναι κάτι που μόνο του δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως καλό ή κακό. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί εισέρχονται στον κόσμο όταν υφίσταται το υποκείμενο μέσα σε αυτόν, το λεγόμενο *υποκείμενο της βούλησης*.⁹ Η βούληση είναι αυτή που «φορτώνει» τους ανθρώπους με το βάρος της ηθικής για τις πράξεις τους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τον κάθε άνθρωπο το «Άλλο», ως ύπαρξη και μόνο, είναι αυτό που σχηματίζει στο «εγώ» την ανάγκη να φέρει ηθική. Όπως αναφέρει ο Roger Gottlieb, «η βάση της ηθικής είναι το καθαρό γεγονός της ετερότητας, το οποίο διεισδύει στο φυσικό και ηθικό μας χώρο από έξω».¹⁰

Ο Wittgenstein είναι ένας φιλόσοφος του 20ου αιώνα που προσεγγίζει την ηθική με έναν πολύ διαφορετικό τρόπο από τους σύγχρονους του. Δεν θα ήταν τολμηρό να πούμε ότι έχει λίγη ή και καθόλου ηθική φιλοσοφία.¹¹ Συγκεκριμένα, δεν εντάσσεται σε καμία από τις τρεις περιοχές της ηθικής που διακρίναμε παραπάνω (μεταηθική, κανονιστική ηθική, εφαρμοσμένη ηθική) καθώς απορρίπτει βασικές αρχές τους. Το είδος φιλοσοφίας που υποστηρίζει είναι η αναλυτική φιλοσοφία και προκύπτει από την πεποίθησή του πως όλα τα φιλοσοφικά προβλήματα προέρχονται από την εσφαλμένη αντίληψη του νοήματος της γλώσσας και την κακή χρήση της. Στην *Λογικοφιλοσοφική Πραγματεία*, το μοναδικό

βιβλίο που εκδόθηκε ενώ βρισκόταν εν ζωή, μόνο τρεις σελίδες συνολικά αναφέρονται στην ηθική. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, το βιβλίο αυτό αποτελείται από ένα γραπτό και ένα άγραφο μέρος. Το δεύτερο είναι και το πιο σημαντικό γιατί προσδιορίζει την ηθική, αφού δείχνει όσα αδυνατούν να ειπωθούν και άρα όσα έμειναν άγραφα.¹²

Αν θέσουμε ξανά το αρχικό ερώτημα «Τι είναι πραγματικά η ηθική;» η αίσθηση της δυσφορίας που εξακολουθεί να προκαλεί το ερώτημα αυτό, συνδέεται με τη θεωρία του Wittgenstein, που υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για την ηθική με τον ίδιο τρόπο που μιλάμε για καθημερινά ζητήματα. Ίσως αυτή του η δήλωση να είναι από τις λίγες ηθικές δηλώσεις που εντοπίζουμε στη *Λογικοφιλοσοφική Πραγματεία*.

6 MacIntyre, 154.

7 MacIntyre, 157.

8 John Rawls, *A Theory of Justice* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999); στο MacIntyre, *After Virtue*, 119.

9 Κωστής Κωβαίος, *Wittgenstein: Περί Ηθικής, Επιλογές από το corpus και τις σημειώσεις* (Αθήνα: Καρδάμτσα, 2000), 52-53.

10 Roger S. Gottlieb, "Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology", *CrossCurrents* 44, no. 2 (1994), 225.

11 David Levy, "Wittgenstein's Ethics and Wittgensteinian Moral Philosophy", in *The Cambridge History of Moral Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 666.

12 Levy, 667-68.

Συγκεκριμένα, γράφει:¹³

«6.4 Όλες οι προτάσεις έχουν την ίδια αξία.
6.42 Γι' αυτό το λόγο επίσης δεν υπάρχουν προτάσεις της ηθικής.

Οι προτάσεις δεν είναι σε θέση να εκφράσουν κάτι ανώτερο.

6.421 Είναι ξεκάθαρο ότι η ηθική δεν μπορεί να μπει σε λόγια.

Η ηθική είναι υπερβατολογική.

7 Για όσα δεν μπορούμε να μιλάμε θα πρέπει να σιωπάινουμε».

Για τον Wittgenstein η λογική συντονίζει τον άνθρωπο με τον κόσμο μέσω της γλώσσας, η οποία έχει τη δυνατότητα να απεικονίζει τον κόσμο μέσα από προτάσεις. Ο κόσμος συνίσταται από γεγονότα, ως συσχετισμοί πραγμάτων, και κατ' επέκταση οι προτάσεις που τον περιγράφουν είναι δηλώσεις περί γεγονότων και τίποτα περισσότερο. Η ηθική ως κάτι υπερφυσικό, δεν αναφέρεται σε γεγονότα αλλά σε πράγματα που δεν μπορούμε να απεικονίσουμε, ξεπερνώντας τις δυνατότητες της γλώσσας. Έτσι, δεν μπορεί να εκφραστεί από τον άνθρωπο γιατί δεν μπορούν να υπάρχουν προτάσεις που το περιεχόμενό τους θα είναι ανώτερο από άλλες. Είναι η ίδια η χρήση της γλώσσας από τον άνθρωπο που δεν επιτρέπει σε κάτι που υπερβαίνει τη φύση του να πάρει μορφή. Το νόημα αυτό ο Wittgenstein συνοψίζει με μια παρομοίωση λέγοντας πως συμβαίνει το ίδιο με την περίπτωση που σε ένα φλιτζάνι τσαγιού, που χωράει μόνο ένα φλιτζάνι του τσαγιού νερό,

προσπαθήσουμε να χωρέσουμε ολόκληρο γαλόνι.¹⁴ Η αδυναμία των ανθρώπων να κατανοήσουν τη λογική της γλώσσας οδηγεί σε προτάσεις που στερούνται νοήματος και μπορεί να περιγραφεί ως μια εικόνα του ανθρώπου που χτυπά στα όρια της γλώσσας, στα όρια του κόσμου μέσα στον οποίο είναι εγκλωβισμένος.¹⁵ Επομένως, δεν έχει κανένα νόημα να προσπαθούμε να μιλήσουμε άμεσα για την ηθική, δεδομένου ότι πρόκειται για κάτι που μπορεί να δειχθεί από τον άνθρωπο. Στην έννοια της δείξης δίνεται μάλιστα μεγάλη έμφαση από τον Wittgenstein καθώς αποτελεί το μέσον που υπερνικά το λόγο σε περιπτώσεις άρρητων εννοιών. Σε αυτό το πλαίσιο, θα αναπτυχθεί όλη η ενασχόλησή μας με την ηθική προσπαθώντας να εντοπίσουμε και να κατανοήσουμε την ουσία της μέσω της εφαρμογής της, από όπου δηλαδή, αυτή μπορεί να εκφραστεί.

13 Κωβαίος, *Wittgenstein: Περί Ηθικής, Επιλογές από το corpus και τις σημειώσεις*, 62-64.

14 Κωβαίος, 72.

15 Κωβαίος, 78.

1.2 ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1.2.1 Το ζήτημα της αβεβαιότητας

Το αρχιτεκτονείν ως πράξη που απευθύνεται εξ ολοκλήρου στον άνθρωπο και την ικανοποίηση των βασικών του αναγκών δεν νοείται δίχως την έννοια της ηθικής. Ο Karsten Harries στην εισαγωγή του βιβλίου του *The Ethical Function of Architecture* αναρωτιέται πώς σχετίζεται η φιλοσοφία με όσα απασχολούν τον αρχιτέκτονα. Για να απαντήσει στο ερώτημα, χρησιμοποιεί τα λόγια του Wittgenstein από τις *Φιλοσοφικές έρευνες (Philosophical Investigations)*, που ισχυρίζεται πως κάθε φιλοσοφικό πρόβλημα ξεκινάει με τη φράση «δεν ξέρω ποιος είναι ο δρόμος μου».¹⁶ Πράγματι, η αβεβαιότητα που αποπνέει κάθε φιλοσοφικό ερώτημα εντοπίζεται και στην άσκηση της αρχιτεκτονικής, όταν ο αρχιτέκτονας αναζητά το σωστό τρόπο για να σχεδιάσει το χώρο. Η βαθύτερη ρίζα του αβέβαιου βρίσκεται στο σωκρατικό ερώτημα «Πώς οφείλει κανείς να ζει;» και σύμφωνα με τον Harries η φιλοσοφία είναι αυτή που μας βοηθά να βρούμε την κατεύθυνση που αναζητάμε, ξεπερνώντας τις όποιες αβεβαιότητες. Επομένως, η ηθική λειτουργία της αρχιτεκτονικής είναι εμφανής και όπως υποστηρίζει ο Harries, βασίζεται στην διαμόρφωση ενός τρόπου ζωής (έθος).¹⁷ Όπως αναφέρει και ο Maurice Lagueux, η βασική λειτουργία της αρχιτεκτονικής είναι η διαμόρφωση του πλαισίου μέσα στο οποίο οι άνθρωποι δρουν και συμβιώνουν.¹⁸ Αυτό μπορούμε να συσχετίσουμε με την έννοια της ευδαιμονίας που αναφέρει ο Πλάτωνας ως τον σκοπό του ανθρώπου και που έκτοτε

χρησιμοποιείται αρκετά από αρχιτέκτονες και θεωρητικούς της αρχιτεκτονικής είτε αυτούσια είτε με παρεμφερείς όρους. Το κοινό καλό, η βελτίωση του τρόπου ζωής, η ευημερία αποδίδουν αυτό το χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής.

Η ηθική ενυπάρχει στην αρχιτεκτονική, όχι μόνο από την άποψη του τελικού αποτελέσματος, δηλαδή, του παραγόμενου έργου· κατά πόσον αυτό εκπληρώνει τις ανάγκες των ανθρώπων, λειτουργικές και αισθητικές, χωρίς να βλάπτει ούτε τους γύρω, ούτε το περιβάλλον. Η παρουσία της ηθικής είναι εμφανής πρωτίστως κατά την αρχιτεκτονική διαδικασία. Ο αρχιτέκτονας, όπως ο Τάκης Ζενέτος που θα μελετήσουμε σε αυτή την εργασία, καλείται καθημερινά κατά την επεξεργασία μιας πρότασης, να αντιμετωπίσει ζητήματα που αφορούν τη ζωή των ανθρώπων που θα οικειοποιηθούν το χώρο. Σύμφωνα με τον Lagueux, πρόκειται για ηθικά ζητήματα που είναι εσωτερικά της διαδικασίας αυτής.¹⁹ Συχνά μάλιστα, τα προβλήματα αυτά δεν γίνονται εύκολα αντιληπτά ακριβώς επειδή είναι σύμφυτα με τον χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής.²⁰

Η αναγνώριση της σημασίας της αρχιτεκτονικής διαδικασίας, πέραν του αποτελέσματος αυτής, είναι πολύ σημαντική. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το τέλος για τον άνθρωπο μπορεί να είναι η ευδαιμονία, δηλαδή η ενάρετη ζωή, αλλά είναι η πορεία μέχρι το τέλος το πεδίο όπου συντελείται η καλλιέργεια των αρετών. Στρεφόμενοι προς την αρχιτεκτονική, μπορούμε να εφαρμόσουμε τη θεωρία του

Alasdair MacIntyre, ο οποίος στο πλαίσιο της αρεταϊκής ηθικής (Virtue Ethics), αναφέρει ότι η διαδικασία είναι ο τόπος της αρετής, εκεί όπου οι άνθρωποι μπορούν να αναπτύξουν την ενάρετη συμπεριφορά, εκεί όπου προσδιορίζεται το ηθικό πλαίσιο της δράσης.²¹ Επομένως, είναι εύλογο να ταυτίσουμε τη διαδικασία άσκησης της αρχιτεκτονικής με αυτή της καλλιέργειας των αρετών από πλευράς του αρχιτέκτονα που οδηγεί σε αυτό που ίσως ονομάζαμε «καλή» ή «ηθική» αρχιτεκτονική.

1.2.2 Εσω/ εξω- τερίκευση της ηθικής στην αρχιτεκτονική διαδικασία

Η ηθική, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, διακρίνεται από μια διττή φύση καθώς συνδυάζει μια κανονιστική λειτουργία που βασίζεται σε αρχές και κανόνες και μια πιο συναισθηματική που πηγάζει από ένστικτα και συνήθειες. Η λειτουργία της στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής δημιουργίας μπορεί να

16 Karsten Harries, *The Ethical Function of Architecture* (Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology, 1997), 11.

17 Harries, 4.

18 Maurice Lagueux, "Ethics vs. Aesthetics in Architecture", *Philosophical Forum* 35, no. 2 (2004), 122.

19 Lagueux, 122.

20 Alberto Pérez-Gómez and Louise Pelletier, *Architecture, Ethics and Technology* (Canada: McGill-Queen's University Press, 1994), 3.

21 Jane Collier, "The Art of Moral Imagination: Ethics in the Practice of Architecture", *Journal of Business Ethics* 66, no. 2 (June 1, 2006), 309.

κινηθεί μεταξύ αυτού του διπόλου το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ισοδύναμο με το δίπολο λόγος και πράξη ή αλλιώς εξωτερικευμένη και εσω-τερικευμένη ηθική.

Η μια μορφή που μπορεί να λάβει η ηθική κατά την άσκηση της αρχιτεκτονικής διαδικασίας, η κανονιστική, έχει έντονο το στοιχείο της λογικής που χαρακτηρίζει τα ανθρώπινα όντα και χωρίς αυτό δεν θα μπορούσαν να συνυπάρχουν σε κοινωνίες. Άρα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προκύπτει από μια εφαρμογή της λογικής και έχει να κάνει περισσότερο με τον λόγο του αρχιτέκτονα. Αντίστοιχα, η λειτουργία της ηθικής που αφορά στο έθος, δηλαδή τη συνήθεια, ως γνώρισμα τόσο του ανθρώπου όσο και των ζώων, συνδέεται με τη δύναμη της πράξης από την οποία γεννιέται. Προβάλλοντας αυτή τη σχέση στη διαδικασία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, αναγνωρίζουμε ότι η ηθική μπορεί εξίσου να προκύπτει από επαναλαμβανόμενες πράξεις που αποτελούν τις συνήθειες και ενσωματώνονται στην αρχιτεκτονική δημιουργία αυτόματα, χωρίς τη χρήση της λογικής.

Η κανονιστική λειτουργία της ηθικής, είτε αυτή βασίζεται στην συνεπειοκρατία (consequentialist ethics) είτε στη δεοντοκρατία (deontological ethics), δίνει μεγάλη έμφαση στη λογική. Η χρήση της λογικής προσφέρει τις λύσεις στα ηθικά προβλήματα μέσα από κανόνες και κώδικες που ενσωματώνουν πρότυπα συμπεριφοράς. Βέβαια, το ερώτημα «σε ποιο βαθμό αυτοί οι κανόνες καλύπτουν τις περιπτώσεις των

ηθικών προβλημάτων που προκύπτουν κατά την άσκηση της αρχιτεκτονικής;» θα ήταν εύλογο.²² Ο πλουραλισμός της κοινωνίας, η πολυπλοκότητα των καταστάσεων και η διαφορετικότητα των αναγκών είναι σίγουρα στοιχεία που καθιστούν αδύνατη την καθολικότητα της εφαρμογής των κανόνων. Σε πολύπλοκες καταστάσεις, όπως όταν ο Ζενέτος αναζητά τον τρόπο με τον οποίο θα υφίσταται η πόλη και η ζωή στο μέλλον, χρειάζεται ένας ιδιαίτερος χειρισμός που πηγάζει από ένα πεδίο πέρα από αυτό της λογικής.

Ας θυμηθούμε ξανά τα λόγια του Wittgenstein για την ηθική από τη *Λογικοφιλοσοφική Πραγματεία* που υποστηρίζει ότι αυτή δεν μπορεί να εκφραστεί μέσω των λέξεων. Η θέση αυτή αποτελεί αφετηρία για τον Heinz von Foerster ο οποίος αναφέρει ότι η ηθική, όταν παίρνει τη μορφή ηθικών κανόνων και κωδίκων συμπεριφοράς, χάνει τη σημασία της καθώς ο άνθρωπος ασχολείται με το πώς θα έπρεπε να πράξει ο άλλος και όχι ο ίδιος. Κατ' επέκταση, θεωρεί ότι είναι πιθανό ο άνθρωπος να απομακρυνθεί από την ευθύνη που φέρει ως προς το «Άλλο» και η γλώσσα να εκφυλιστεί σε ηθικολογίες. Σε συνέχεια με τον Wittgenstein, προτείνει ότι θα έπρεπε η ηθική να υφίσταται έμμεσα, μέσω των πράξεών μας, συσχετίζοντας την εφαρμογή της ηθικής με τις κυκλικές και επαναληπτικές διαδικασίες της κυβερνητικής θεωρίας²³ δεύτερης τάξης.²⁴ Συγκεκριμένα αναφέρει: "They must reside in the action itself! [...] I myself try to adhere to the following rule;

to master the use of my language so that ethics is implicit in any discourse I may have. (e.g., in science, philosophy, epistemology, therapy, etc.) What do I mean by that? By that I mean to let language and action ride on an underground river of ethics, and to make sure that one is not thrown off. This insures that ethics does not become explicit and that language does not degenerate into moralizations."²⁵

Με δεδομένη την «κατοίκηση» της ηθικής στην ίδια την πράξη, όπως αναφέρει ο von Foerster, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την άδηλη λειτουργία της ηθικής που υπαγορεύουν εσωτερικευμένες αρχές και όχι τόσο κανόνες συμπεριφοράς κατά την αρχιτεκτονική διαδικασία.

22 Jane Collier, "Moral Imagination and the Practice of Architecture", in *Architecture and Its Ethical Dilemmas* (London: Taylor & Francis, 2005), 95–96.

23 Με τον όρο κυβερνητική ορίζεται η μελέτη κυκλικών αιτιωδών αναδράσεων σε βιολογικά και κοινωνικά συστήματα, δηλαδή μελέτη σύγκλισης των μηχανών και των οργανισμών όπως είχε δηλώσει αρχικά ο διάσημος μαθηματικός Robert Wiener στο MIT το 1948. Η δεύτερη γενιά θεωριών κυβερνητικής αφορά σε αυτόνομα συστήματα ή συστήματα προς παρατήρηση τα οποία καθορίζονται από μία εσωτερική σ' αυτά δυναμική και χαρακτηρίζονται από συνοχή.

24 Ben Sweeting, "Applying Ethics to Itself: Recursive Ethical Questioning in Architecture and Second-Order Cybernetics", *Kybernetes* 48, no. 4 (January 1, 2019), 810.

25 Heinz von Foerster, "Ethics and Second-Order Cybernetic", in *Understanding Understanding: Essays on Cybernetics and Cognition* (New York: Springer-Verlag, 2003), 290.

Άλλωστε, η κανονιστική λειτουργία της ηθικής είναι περισσότερο γνωστή, οπότε ίσως χρειάζεται να δοθεί περισσότερη έμφαση στην προσέγγιση της ηθικής μέσω εσωτερικευμένων αρχών. Πώς οι αρχιτέκτονες αντιμετωπίζουν τα ηθικά προβλήματα που παρουσιάζονται ως εσωτερικά κατά το αρχιτεκτονείν;

Ο Jane Collier υποστηρίζει ότι η ηθική απελευθέρωση του αρχιτέκτονα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της χρήσης της ηθικής φαντασίας (*moral imagination*) κατά τον ηθικό αναστοχασμό. Η φαντασία, σύμφωνα με τον πραγματισμό και τον John Dewey, φαίνεται να είναι «η ικανότητα να κατανοήσουμε το πραγματικό υπό το φως του δυνατού». ²⁶ Ο Dewey διακρίνει δύο τρόπους άσκησης της ηθικής φαντασίας: την *ενσυναίσθηση* και τη *δημιουργία νοητικών σεναρίων*. Η πρώτη αναφέρεται χαρακτηριστικά ως το «ζωντανό καλούπι της ηθικής κρίσης» και προϋποθέτει τη δυνατότητα να φανταστεί κανείς τον εαυτό του στη θέση του άλλου, ώστε να κατανοήσει τις θέσεις και τις ανησυχίες του. Η δημιουργία των νοητικών σεναρίων είναι η ικανότητα του ανθρώπου να φανταστεί τα πιθανά ενδεχόμενα σε μια δεδομένη κατάσταση και τα αποτελέσματά τους. Ο Dewey αποκαλεί αυτή την πρακτική ως *δραματική πρόβα* (*dramatic rehearsal*) και δίνει μεγάλη έμφαση στη σημασία των συνηθειών για αυτή τη διαδικασία. Το σύνολο των συνηθειών που αποκτά ο άνθρωπος συνθέτει το χαρακτήρα του και μέσω αυτών εξασφαλίζεται η συνέχεια μεταξύ παρελθόντος, παρόντος

και μέλλοντος.²⁷ Ο χαρακτήρας που έχει τις ρίζες του σε παρελθοντικές εμπειρίες, προσδιορίζει το παρόν και σχηματίζει το μέλλον μέσα από επιλογές, οι οποίες τελικά δείχνουν το είδος του ανθρώπου, αυτό που ο Dewey καλεί «γέννηση του ηθικού εαυτού». ²⁸

Σύμφωνα με τον Andrew Ballantyne, οι συνήθειες του μυαλού και οι συνήθειες της συμπεριφοράς ορίζουν τον τρόπο που σκεφτόμαστε και αντιδρούμε στα ερεθίσματα και δομούν αυτό που είμαστε. Οι συνήθειες που έχουν αφομοιωθεί πλήρως λειτουργούν ως βασικές αρχές και αξίες δεδομένου ότι έχουμε σταματήσει πλέον να σκεφτόμαστε την ύπαρξή τους.²⁹ Άλλωστε, πολλά από αυτά που μαθαίνουμε βασίζονται στην κεκτημένη γνώση να μην σκεφτόμαστε τι κάνουμε, ώστε να δίνουμε προσοχή σε νέα πράγματα.³⁰ Επομένως, γίνεται κατανοητό πως ο άνθρωπος, και εν προκειμένω ο

26 Thomas Alexander, "John Dewey and the Moral Imagination: Beyond Putnam and Rorty toward a Postmodern Ethics", *Indiana University Press* 29, no. 3 (Summer 1993); στο Collier, "The Art of Moral Imagination", 313.

27 Jo Ann Boydston, "The Collected Works of John Dewey and the CEAA/CSE: A Case History", *The Papers of the Bibliographical Society of America*, October 22, 2015; στο Collier, "The Art of Moral Imagination", 312-14.

28 Collier, "Moral Imagination and the Practice of Architecture", 96.

29 Andrew Ballantyne, "Hearth and Horizon", in *Architecture and Its Ethical Dilemmas* (London: Taylor & Francis, 2005), 116.

30 Tim Ingold, *What Is an Animal?* (London: Routledge, 1994); στο Koutsoumpos, "Inhabiting Ethics", 152.

1. Σπουδαστές του Bauhaus στο μπαλκόνι του κτιρίου στο Dessau, 1931-32.

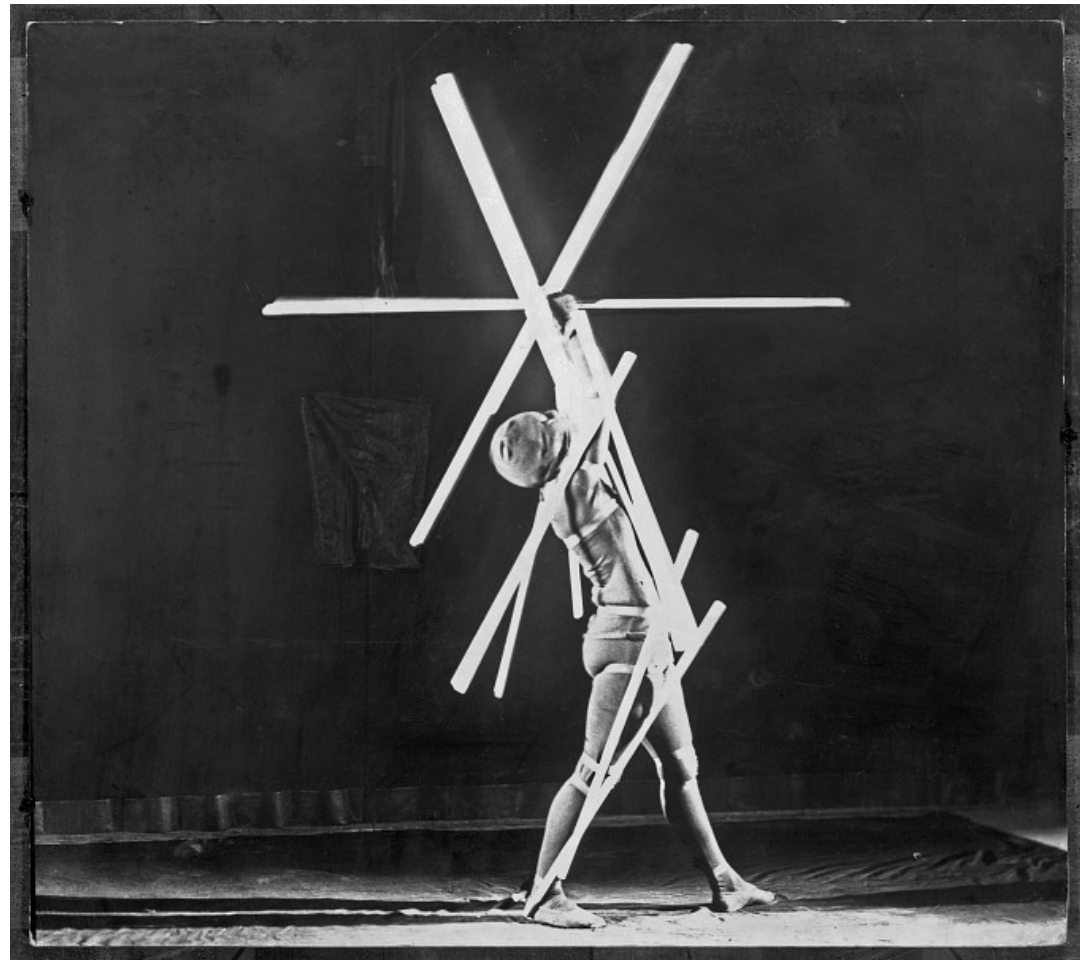
αρχιτέκτονας, είναι ουσιαστικά ένα σύνολο από συνήθειες, πράξεις, δηλαδή, που κάνει κατ' επανάληψη επειδή αποδίδουν καλά στον σκοπό για τον οποίο επιτελούνται. Όπως αναφέρει ο Gilles Deleuze, «κανείς δεν είπε καλύτερα από τον Samuel Butler ότι δεν υπάρχουν άλλες συνέχειες πέρα από αυτή της συνήθειας». Ο άνθρωπος δεν έχει άλλες συνέχειες πέρα από τους πολλαπλούς εαυτούς όπως αυτοί συγκροτούνται από τις συνήθειες που αναπτύσσει ο ίδιος κατά τη διάρκεια της ζωής.³¹

1.2.3 Ηθική, σχεδιασμός και νέες συνήθειες

Δεν θα ήταν παράλογο να ισχυριστεί κανείς πως πολλές από τις συνήθειες που υιοθετεί ο άνθρωπος στην καθημερινή του ζωή δεν είναι ωφέλιμες, αλλά βλάπτουν τόσο τον ίδιο όσο και τους συνανθρώπους του και την κοινωνία συνολικά. Συχνά, λοιπόν, η αρχιτεκτονική δημιουργία καλείται να αντιμετωπίσει και να περιορίσει τέτοιου είδους επισφαλείς συνήθειες, προωθώντας νέες που χαρακτηρίζονται από ηθική απέναντι στο «Άλλο» και τείνουν προς την καθιέρωση καλύτερων τρόπων ζωής.

Ένα σύγχρονο παράδειγμα οργανωμένης προσπάθειας για δημιουργία νέων συνηθειών και κατ' επέκταση νέων τρόπων ζωής σημειώνεται από το κίνημα New European Bauhaus (NEB). Πρόκειται για ένα κίνημα που δημιουργήθηκε το 2020, και συνδέει την

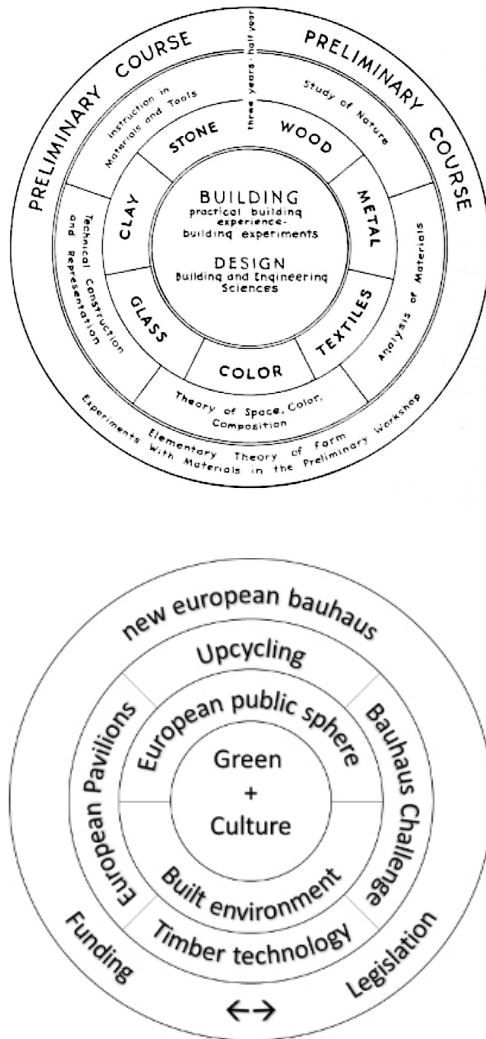
2. Συνένωση των τεχνών. Oskar Schlemmer: Σκηνή του Bauhaus, 1926-29.

31 Gilles Deleuze, *Difference and Repetition* (A&C Black, 2004); στο Ballantyne, "Hearth and Horizon", 116.

3. Πρόγραμμα σπουδών του Bauhaus της Βαϊμάρης, 1923.

4. Πρόγραμμα New European Bauhaus, 2021.

Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία (European Green Deal) με την έμπρακτη εφαρμογή αλλαγών στην καθημερινή ζωή. Ουσιαστικά καλεί όλους να φανταστούν το μέλλον το οποίο θέλουν να ζήσουν και να πράξουν προς την υλοποίησή του. Προτείνεται, δηλαδή, μια συνεργασία και συνδημιουργία μεταξύ αρχιτεκτόνων, μηχανικών, φοιτητών, καλλιτεχνών για τον οργανωμένο σχεδιασμό χώρων, συνηθειών και εμπειριών που θα φέρουν αισθητική, θα είναι βιώσιμοι και προσιτοί σε όλους, χωρίς αποκλεισμούς. Το κίνημα αξιώνει ότι η αλλαγή που επιδιώκει να φέρει θα βελτιώσει σημαντικά την καθημερινή ζωή και θα είναι αισθητή από τους ανθρώπους σε κάθε έκφασή της.

Προφανώς το όνομα που χρησιμοποιείται για το νέο αυτό κίνημα, πηγάζει από το κίνημα του Bauhaus που εμφανίστηκε στη Γερμανία το 1919, καθιερώνοντας την «επανένωση όλων των καλλιτεχνικών κατηγοριών σε μια νέα αρχιτεκτονική»,³² σε μια εποχή που χρειαζόταν νέες πρακτικές. Όπως το κίνημα του Bauhaus εισήγαγε μια νέα πρακτική ανατρέποντας την υπάρχουσα συνθήκη στην αρχιτεκτονική δημιουργία, έτσι και το New European Bauhaus επιχειρεί να αλλάξει κάθε συνήθεια και πρακτική και να διαμορφώσει νέες που θα λειτουργούν ως λύσεις στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Ο βασικός προβληματισμός που τίθεται αφορά στο πώς θα συμβιώσουμε με έναν καλύτερο τρόπο. Έτσι, κάθε άνθρωπος μπορεί να συμμετέχει σε αυτό το εγχείρημα χρησιμοποιώντας ως πρωταρχικό εργαλείο παραδείγματα εμπνευσμένα από υπάρχοντες

χώρους, δομές, γεγονότα, συνήθειες που εν μέρει εμπεριέχουν τις αρχές που προσπαθεί το κίνημα να καθιερώσει και συνεπώς δείχνουν πως στοιχεία του οράματός του για έναν καλύτερο τρόπο ζωής, ήδη υφίστανται σε κάποιο βαθμό.³³ Το πλαίσιο της δράσης του κινήματος και οι αρχές που φαίνεται να ακολουθεί θα λέγαμε πως είναι συγγενικές με τις ηθικές αρχές της *προστασίας*, της *εξοικονόμησης* και της *αυτονομίας* που θα μας απασχολήσουν στο κεφάλαιο 4, κατά τη μελέτη της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας.

Επομένως, ο σχεδιασμός του πλαισίου της ζωής που επιχειρεί η αρχιτεκτονική δημιουργία, στην περίπτωση που καλείται να αντιμετωπίσει προβλήματα της εκάστοτε κοινωνίας, είναι συνυφασμένος με την ηθική που φέρει η δημιουργία νέων συνηθειών ή η καθιέρωση συνηθειών που πιθανά υπάρχουν, αλλά σε πολύ μικρό βαθμό. Δεδομένου ότι οι συνήθειες, ως συνέχειες, διαμορφώνουν τον άνθρωπο και την ύπαρξή του, όπως αναφέραμε παραπάνω, η κατάργηση των συνηθειών και η δημιουργία νέων προϋποθέτουν μια συνεχή διαδικασία κατανόησης - ερμηνείας - εφαρμογής, αυτό που ο Gadamer καλεί ερμηνευτικό κύκλο, με την οποία έμμεσα συνδέεται και το έργο της αρχιτεκτονικής.

32 Σταύρος Καρβέλης, Σοφία Παπαδέα (Επιμ.), *Αρχιτεκτονική θεωρία. Από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα* (Italy: Taschen - Γνώση, 2005).

33 "New European Bauhaus: Beautiful, Sustainable, Together", accessed January 27, 2022, https://europa.eu/new-european-bauhaus/index_en.

Συμπερασματικά, γίνεται κατανοητό ότι η ηθική είναι μια έννοια που δεν μπορεί να οριστεί άμεσα με λόγια και γι' αυτό η εργασία δεν επιχειρεί τον ακριβή προσδιορισμό της, αλλά παράλληλα είναι μια έννοια που αφορά όλους ως μια ανάγκη που προκύπτει στον άνθρωπο όταν συσχετίζεται με κάτι άλλο. Δίνεται έμφαση στην αρεταϊκή ηθική που θεωρεί την ευδαιμονία, δηλαδή την καλή ζωή, ως το αποτέλεσμα και το πεδίο καλλιέργειας της αρετής και συνδέεται με την αρχιτεκτονική, καθώς είναι η πρακτική που επιχειρεί να διαμορφώσει το πλαίσιο μιας καλής ζωής για τον άνθρωπο, άρα έχει έμφυτη την ηθική. Μπορούμε να πούμε ότι ακολουθείται μια προσέγγιση της ηθικής στην αρχιτεκτονική δημιουργία που κατοικεί στην ίδια την πράξη και τη συνήθεια και έχει τη μορφή εσωτερικευμένων αρχών. Η εργασία θα ασχοληθεί κυρίως με αυτή τη πλευρά της ηθικής με σκοπό να αναδείξει τα στοιχεία από τα οποία πηγάζει μια εσωτερικευμένη ηθική αντιμετώπιση και όχι με σκοπό να προτείνει μια σειρά κανόνων που θεμελιώνουν μια καθολικά «καλή» ή «ηθική» αρχιτεκτονική. Άλλωστε, το να θεωρείται κάτι τέτοιο θεμιτό είναι πράγματι αφελές. Ας διατηρηθεί, λοιπόν, η «κατοίκηση» της ηθικής στη συνήθεια και η ηθική που φέρει ο σχεδιασμός όταν επιχειρεί να δημιουργήσει νέες συνήθειες που θα βελτιώσουν τη ζωή του ανθρώπου. Αυτό θα χρησιμοποιηθεί στη συνέχεια όταν η εργασία κληθεί να αποσαφηνίσει τη σύζευξη της ηθικής και της ουτοπικής αρχιτεκτονικής και να ερμηνεύσει την ηθική που ενυπάρχει στη δεύτερη.

5. Τμήμα όψης κτιρίου Bauhaus στο Dessau με το χαρακτηριστικό μπαλκόνι.

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

“A map of the world that does not include Utopia is not worth even glancing at, for it leaves out the one country at which Humanity is always landing. And when Humanity lands there, it looks out, and, seeing a better country, sets sail.

Progress is the realisation of Utopias.”

Oscar Wilde, The Soul of Man Under Socialism

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί γίνεται μια προσπάθεια αποβολής της αοριστίας και της σύγχυσης που υπάρχει γύρω από τον όρο την ουτοπίας και προσεγγίζεται η έννοια της ουτοπίας και της ουτοπικής αρχιτεκτονικής. Αρχικά, μελετάται η ουτοπία με βάση την οντολογική της προέλευση και σχετικά με την ανάγκη του ανθρώπου να καταφεύγει στη δημιουργία καταστάσεων ιδανικών και μη υλοποιήσιμων. Τονίζεται ο υπερβατικός χαρακτήρας της ουτοπίας και η έμφυτη αποτυχία που φέρει, ως προς την υλοποίησή της και η μελέτη εμβαθύνει σε διατυπωμένες θεωρίες σχετικά με τη φύση της ουτοπίας και το ενδεχόμενο εφαρμογής της. Στη συνέχεια, προσδιορίζεται η σχέση της ουτοπίας και της αρχιτεκτονικής που συνιστά αυτό που ονομάζουμε ουτοπική αρχιτεκτονική και αναγνωρίζεται η χρησιμότητα αντίληψης της ουτοπίας ως μεθόδου και όχι ως σκοπού κατά το αρχιτεκτονείν. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρείται η αναγωγή της ουτοπικής αρχιτεκτονικής στην κλίμακα του δυνατού αναζητώντας τη βάση από την οποία μπορεί να προκύψει μια εν μέρει υλοποιήσιμη ουτοπική αρχιτεκτονική.

2.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ

2.1.1 Η έννοια της ουτοπίας

Ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπου και κατ' επέκταση των κοινωνιών, ανεξαρτήτως της ιστορικής περιόδου κατά την οποία υφίστανται, είναι η ανάγκη του να αναζητά αυτό που υπερβαίνει τα όρια του πραγματικού κόσμου μέσα στον οποίο ζει. Αμφισβητώντας το δεδομένο πλαίσιο ζωής του, εκφράζει μια διαρκή αγωνία και επιθυμία να ανακαλύψει έναν καλύτερο τρόπο ζωής και ύπαρξης που συμπυκνώνει το περιεχόμενο της έννοιας της ουτοπίας. Προερχόμενη από το ελληνικό ου + τόπος, η ουτοπία ερμηνεύεται ως ο τόπος που δεν υπάρχει. Εμφανίζεται για πρώτη φορά από τον Saint (Sir) Thomas More το 1516 στο ομώνυμο βιβλίο του, περιγράφοντας ένα φανταστικό νησί όπου έχει αναπτυχθεί η ιδανική κοινωνία. Τότε, η ουτοπία ταυτίζεται με την έννοια της ευτοπίας (ευ + τόπος) οδηγώντας σε έναν καλό ή ιδανικό μη τόπο, δηλαδή σε έναν τόπο που εμφανίζει τον παράδοξο συνδυασμό του μη πραγματικού και του ιδανικού.¹ Αντίστοιχα, η ουτοπία μπορεί να λάβει τη μορφή δυστοπίας (δυσ + τόπος). Στην αναζήτηση του καλού και του ιδανικού, πολλές φορές ο άνθρωπος οδηγείται στο αντίθετο αποτέλεσμα, δηλαδή σε μια κατάσταση άκοσμη και απάνθρωπη, σε ένα τόπο μη πραγματοποιήσιμο και δεινότερο από αυτόν στον οποίο ζει.

Για να κατανοήσουμε βαθύτερα την έννοια της ουτοπίας μπορούμε να εστιάσουμε αρχικά στην οντολογικής φύσεως προέλευσή της. Ο άνθρωπος έχοντας χάσει τη δυνατότητα να ζει ως

τέλειο ον, αφήνεται πλέον μόνος και ατελής να αναζητά αυτό που του λείπει, το «χαμένο παράδεισο», που θα τον κάνει και πάλι να νιώσει πιο κοντά στην ολοκλήρωση και τη λύτρωση. Όπως αναφέρει ο Ernst Bloch στο βιβλίο του *The Principle of Hope*, η αίσθηση ότι κάτι λείπει και η λαχτάρα που νιώθουμε μπορεί να εκφραστεί μόνο αν φανταστούμε την εκπλήρωσή της.² Για τον Bloch, η προσπάθεια αυτή αντανακλά μια «κοσμική εκδοχή της πνευματικής αναζήτησης για το ποιο είμαστε, γιατί είμαστε εδώ και πως συνδεόμαστε μεταξύ μας». Στόχος είναι ο άνθρωπος να βρει το σπίτι του μέσα στον κόσμο, αυτό που ο Bloch καλεί *Heimat*. Μια διαφορετική εκδοχή αυτής της αναζήτησης είναι ότι εκδηλώνει την ανάγκη του ανθρώπου να αποκτήσει μια κοσμική μορφή *χάρης* (*grace*). Η χάρη εδώ νοείται ως το αντίθετο της αμαρτίας, ως η πληρέστερη κατάσταση στην οποία μπορεί θεωρητικά να φτάσει ο άνθρωπος όταν αποκτήσει σύνδεση, αποδοχή, συμφιλίωση με τον εαυτό του.³ Αυτό, βέβαια, δομείται πάνω σε μια υπέρβαση από την πλευρά του ανθρώπου: αυτή που προκύπτει αν φανταστούμε τους εαυτούς μας έξω και πέρα από οτιδήποτε έχουμε συνηθίσει να μας περιβάλλει. Ο Roberto Mangabeira Unger χρησιμοποιεί την έννοια του *πνεύματος* (*spirit*) για να προσεγγίσει την ουτοπία, θεωρώντας ότι συνίσταται από τις υπερβατικές ικανότητες του ατόμου που τον φέρνουν δυνητικά λίγο πιο κοντά σε μια θεϊκή υπόσταση.⁴ Κοινός άξονας, λοιπόν, είναι η επιθυμία για περισσότερη ελευθερία, ώστε να μπορεί ο

άνθρωπος να επανεφευρίσκει τον εαυτό του. Ακόμη και αν η πλήρης αλλαγή είναι αδύνατη, η θέληση να το κάνει είναι αυτή που οδηγεί στην ουτοπία. Όπως αναφέρει και ο Fredric Jameson, η ουτοπία δεν είναι τίποτα άλλο πέρα από επιθυμία. Η αφετηρία της μπορεί να περιγραφεί από μια «επιθυμία για επιθυμία, μια μάθηση της επιθυμίας, μια εφεύρεση της επιθυμίας».⁵

Η ουτοπία, λοιπόν, πηγάζει από την άρνηση του ανθρώπου να αποδεχθεί το υπάρχον και την ανάγκη του να ασκήσει κριτική σε αυτό με σκοπό να κατακτήσει μια καλύτερη συνθήκη. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Φατούρο δεν πρέπει να μιλάμε για ουτοπία αλλά για ουτοπίες. Η χρήση του πληθυντικού υποδηλώνει τα πολλά είδη ουτοπιών που υπάρχουν. Ο ίδιος, μάλιστα, επιχειρεί μια καταγραφή των κατηγοριών της ουτοπίας που μπορούν να υπάρξουν, αναγνωρίζοντας ότι η κατάταξη μπορεί να είναι ιστορική, κοινωνική, ανθρώπινης συμπεριφοράς και σχέσεων και επιχειρησιακή. Στην πραγματικότητα, οι πολλαπλές ουτοπίες

1 Nathaniel Coleman, "The Problematic of Architecture and Utopia", *Utopian Studies* 25, no. 1 (2014), 13.

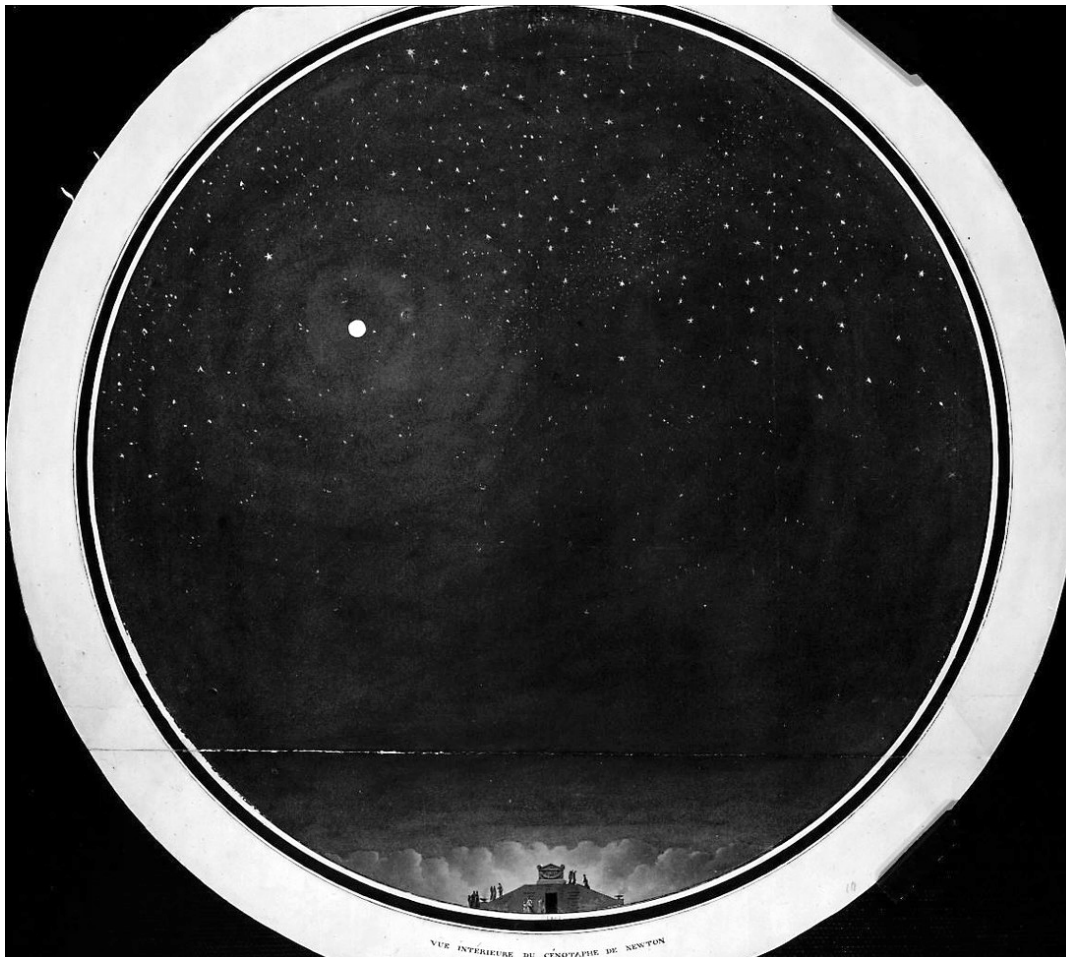
2 Ernst Bloch, *The Principle of Hope* (Cambridge: MIT Press, 1986); στο R. Levitas, *Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society* (Springer, 2013), 5.

3 Levitas, *Utopia as Method*, 13.

4 Roberto Mangabeira Unger, *Passion: An Essay on Personality* (New York: New York Free Press, 1984); στο Levitas, *Utopia as Method*, 185.

5 Fredric Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions* (Verso, 2005); στο Levitas, *Utopia as Method*, 119-120.

1. Κενοτάφιο του Νεύτωνα. Εσωτερική όψη. Étienne-Louis Boullée, 1784.

προκύπτουν από τον συνδυασμό των παραπάνω και άλλων κατηγοριών.⁶ Εμείς, βέβαια, θα συνεχίσουμε να εμβαθύνουμε στην ουτοπία χρησιμοποιώντας τον ενικό αριθμό, ώστε να προσεγγίσουμε το ευρύτερο περιεχόμενο του όρου.

Αρχικά, η ουτοπία εκφράζεται μέσω της γραμματείας σε κείμενα που περιγράφουν μια ιδανική πολιτεία ή εξετάζουν κατά πόσο μπορεί να υπάρξει μια κοινωνία με διαφορετικά χαρακτηριστικά (όπως πολιτικό, κοινωνικό, νομικό, οικονομικό σύστημα). Η *Πολιτεία* του Πλάτωνα (374 π.Χ.), η *Ουτοπία* του Thomas More (1516), η *Πόλη του Ήλιου* του Tommaso Campanella (1602), η *Νέα Ατλαντίδα* του Francis Bacon (1626) είναι κάποια τέτοια έργα. Η συγγραφή τέτοιων έργων γνωρίζει μεγάλη άνθηση κατά τον 18^ο αιώνα, αιώνα της λογικής και του Διαφωτισμού, και εμφανίζεται μέσα από προσεγγίσεις της ιδανικής πόλης που προέρχονται από το πεδίο της αρχιτεκτονικής και του πολεοδομικού σχεδιασμού. Μια τέτοια προσέγγιση είναι η ιδανική πόλη της Chaux (1804) του Claude-Nicolas Ledoux. Τόσο αυτή όσο και το Κενοτάφιο του Ισαάκ Νεύτωνα (1784) του Étienne-Louis Boullée χαρακτηρίζονται από φιλοσοφική εστίαση και βαθιά εννοιολογική βάση. Αργότερα, τον 19^ο αιώνα, με την άνοδο της βιομηχανίας,

⁶ Δημήτρης Φατούρος, "Ουτοπίες, αρχιτεκτονική και πόλη", 1990.

εμφανίζονται οι ουτοπιστές σοσιαλιστές όπως ο Charles Fourier με το Φαλανστήριο (αρχές 19^{ου} αιώνα) και ο Robert Owen με τη Νέα Αρμονία (1825) που δοκιμάζουν κοινοτικά πειράματα, προτείνοντας πλήρη ιδεολογικά συστήματα για ιδανικές κοινότητες.

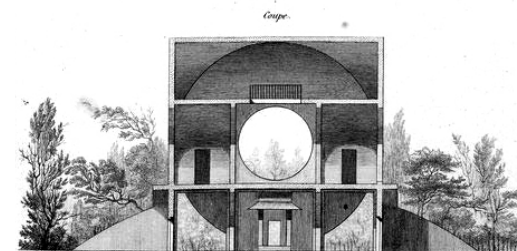
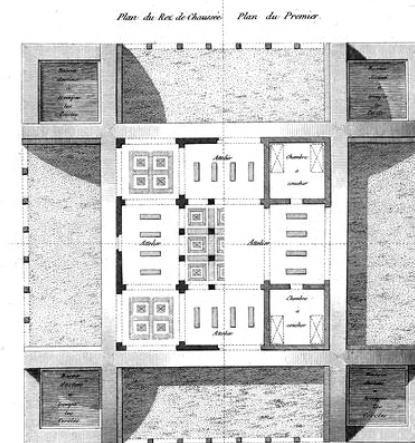
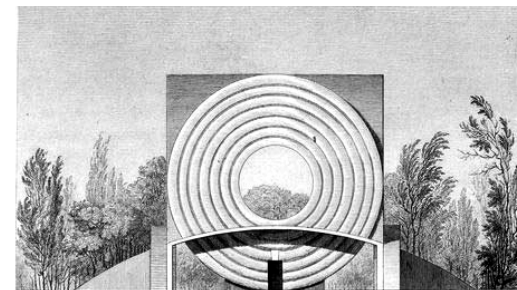
Οι προσπάθειες υλοποίησης της ουτοπικής σκέψης αποτυγχάνουν, αλλά η μετάβαση από την θεωρία στην πράξη έχει ιδιαίτερη σημασία. Όπως αναφέρει ο Henri Lefebvre, ο ουτοπισμός δεν πρέπει να θεωρείται μια αφηρημένη αρχή όπως η ελπίδα, η θέληση, η προτίμηση, οι αξίες, δεν πρέπει να λαμβάνεται ως συνώνυμο της προφητείας.⁷ Οι καλούμενες από τον Bloch, *abstract utopias* αποκτούν μορφή και οδηγούν σε *concrete utopias* μέσω μιας διαδικασίας που ονομάζεται *docta spes* (=μορφωμένη ελπίδα). Οι ευσεβείς πόθοι ή η αφηρημένη ουτοπία, ως έκφραση αυτών, από μόνη της δεν μπορεί να επιφέρει κάποιο αποτέλεσμα, καθώς παραμένει στη σφαίρα του φανταστικού. Είναι αναγκαία μια μετάβαση από την επιθυμία και τη σκέψη του φανταστικού στην υλοποίηση του δυνατού.⁸ Κατά πόσο όμως το δυνατό είναι πραγματικά δυνατό όταν μιλάμε για ουτοπία;

Σύμφωνα με την Ruth Levitas, «η αποτυχία είναι ένα αναπόφευκτο μέρος της διαδικασίας της προσπάθειας σκέψης της ουτοπίας και όχι χαρακτηριστικό συγκεκριμένων αναπαραστάσεων. Η ουτοπία είναι κυριολεκτικά αδιανόητη και αυτό που φανταζόμαστε πάντα υπολείπεται αυτής».⁹ Με άλλα λόγια, ο ανθρώπινος νους

δεν δύναται να συλλάβει την ουτοπία «και αυτό, όχι λόγω ατομικής αποτυχίας της φαντασίας, αλλά ως αποτέλεσμα του συστημικού, πολιτιστικού και ιδεολογικού κλεισίματος του οποίου είμαστε όλοι με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κρατούμενοι».¹⁰ Όπως αναφέρει η Levitas, κάθε ουτοπία είναι μια αναγκαία αποτυχία, καθώς είναι αδύνατο να την αγγίξει ο άνθρωπος τόσο σε σκέψη όσο, βέβαια, και σε εφαρμογή. Ωστόσο, αυτή η αποτυχία είναι μικρότερη από την αποτυχία που επιφέρει η απουσία της¹¹ γιατί απομακρύνει τον άνθρωπο από το κλείσιμο στο οποίο βρίσκεται παγιδευμένος και του δίνει τη δυνατότητα να προσεγγίζει πεδία της φαντασίας που τον εξελίσσουν ανοίγοντας νέους δρόμους για τη ζωή και την ύπαρξή του.

Με δεδομένο ότι ο ανθρώπινος νους μπορεί να συλλάβει σκέψεις που καλούμε ουτοπικές -γιατί ανατρέπουν κάτι που ήδη υφίσταται και προσφέρουν νέες δυνατότητες- αν και υπολείπονται της

2. Εργαστήριο τοποθετημένο στο κέντρο των τεσσάρων δρόμων, Ville de Chauv, Claude-Nicolas Ledoux, 1804.

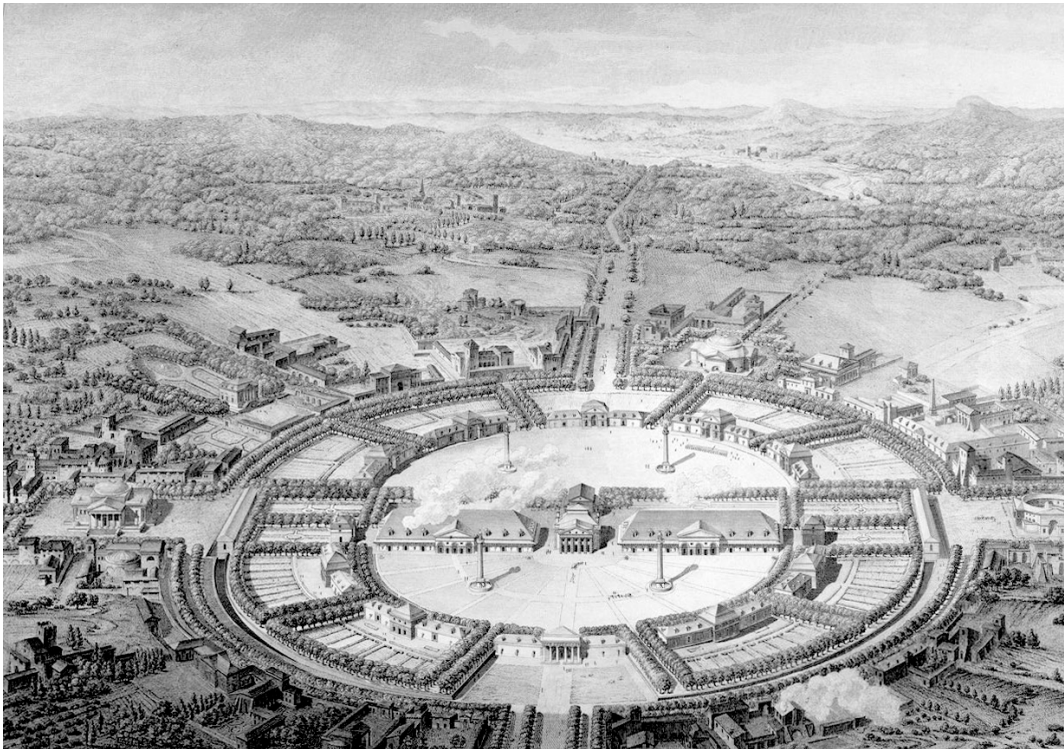
7 Henri Lefebvre, *Introduction to Modernity* (London, England: Verso, 1995); στο Nathaniel Coleman, "Utopian Prospect of Henri Lefebvre", *Space and Culture* 16, no. 3 (August 1, 2013), 358.

8 Levitas, *Utopia as Method*, 6.

9 Levitas, *Utopia as Method*, 120.

10 Jameson, *Archaeologies of the Future*; στο Levitas, *Utopia as Method*, 120.

11 Ruth Levitas, "Looking for the Blue: The Necessity of Utopia," *Journal of Political Ideologies* 12, no. 3 (October 1, 2007), 304.

3. *Ville de Chaux, Claude-Nicolas Ledoux, 1804.*

ουτοπίας, αυτό σημαίνει, ότι σε κάποιο βαθμό και υπό ορισμένες συνθήκες, αυτές οι σκέψεις μπορούν να υλοποιηθούν. Όπως υποστηρίζει και ο Unger, τίποτα δεν εμποδίζει τον άνθρωπο από το να φαντάζεται εναλλακτικές για τον κόσμο στον οποίο ζει και βέβαια να τις φαντάζεται με τέτοιο τρόπο, «που να πράττει σαν αυτές οι εναλλακτικές να έχουν αρχίσει να αναδύονται και οι κανόνες τους να έχουν ξεκινήσει ήδη να μας ενώνουν».¹² Αυτό θα ήταν κάτι λυτρωτικό αν μπορούσε να συμβεί. Ακριβώς εκεί διαγράφεται και η ουσία της ουτοπίας: παρότι το περιεχόμενο μιας ουτοπίας δεν μπορεί να υλοποιηθεί, όλη της η αξία εντοπίζεται στην ίδια την πράξη του να φανταστεί κανείς κάποιες ανώτερες εναλλακτικές που ακόμα και η εν μέρει υλοποίησή τους θα βελτιώσει την ανθρώπινη ύπαρξη.

Πολλές φορές στην προσπάθειά τους οι άνθρωποι να δώσουν μορφή στην ουτοπική σκέψη, να μεταβούν σύμφωνα με τον Bloch από την αφηρημένη στη συγκεκριμένη ουτοπία, παγιδεύονται στις ίδιες τις δυνατότητες που προσφέρει αυτή, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε ένα δυστοπικό σενάριο. Είναι γεγονός πως κάθε ουτοπία προτείνει μια δυστοπία, δηλαδή κάθε καλή (στα όρια του ιδανικού χωρίς ποτέ να το προσεγγίζει) συνθήκη μπορεί εύκολα να ανατραπεί σε έναν κακό τόπο.

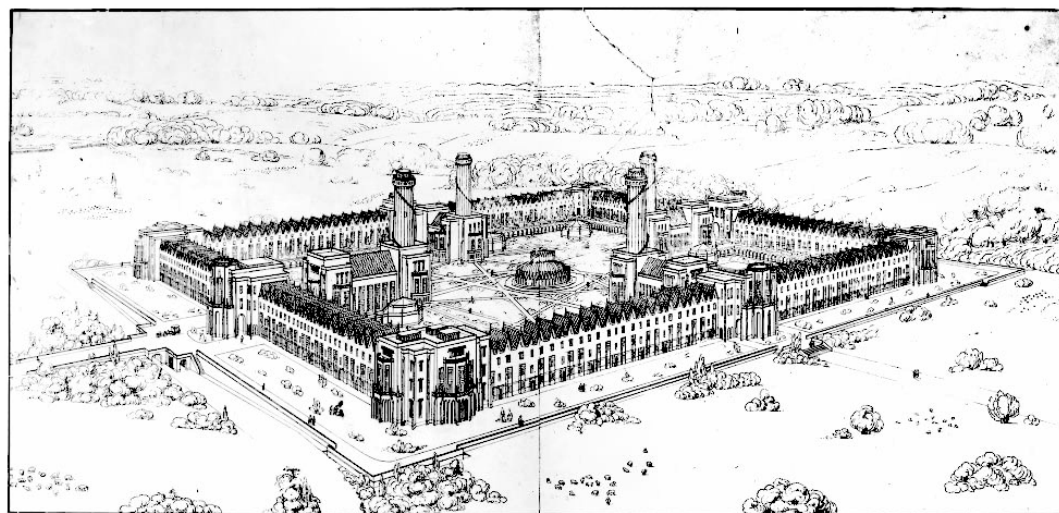
¹² Unger, *Passion: An Essay on Personality*; στο *Levitas, Utopia as Method*, 189.

2.1.2 το ζήτημα της υλοποίησης

Τοπιοδύσκολο και συννεπώς πολυσυζητημένο θέμα σχετικά με την ουτοπία αφορά στο αν και σε ποιο βαθμό μια ουτοπία μπορεί να εφαρμοστεί. Η υπόθεση «αν μπορεί να εφαρμοστεί» πηγάζει από τον ακριβή ορισμό της έννοιας, δηλαδή, τη σύλληψη της ουτοπίας ως κάτι μη πραγματοποιήσιμο. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις προσπάθειες που έχουν γίνει για την εφαρμογή ουτοπιών, περισσότερο ή λιγότερο αποτυχημένες. Γενικά, η προσπάθεια ενσωμάτωσης στον υφιστάμενο κόσμο, μιας πρότασης που εναντιώνεται σε αυτόν και επιχειρεί να τον αλλάξει είναι κάτι πολύ δύσκολο και απαιτεί συγκεκριμένο χειρισμό. Πολλές φορές οι ουτοπίες προσπαθώντας να επιβάλλουν κάτι νέο, είτε μετατρέπονται σε δυστοπίες είτε χάνουν το νόημά τους και περνούν στη λήθη αδυνατώντας να τεθούν σε εφαρμογή.

Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο David Harvey, υπάρχουν οι *ουτοπίες χωρικής μορφής (utopias of spatial form)* και οι *ουτοπίες διαδικασίας (utopias of process)*. Οι *ουτοπίες χωρικής μορφής* είναι αυτές που σε κάποιο βαθμό υλοποιούνται και κατά τη διαδικασία της υλοποίησης αναγκάζονται να συμβιβαστούν με την υπάρχουσα τάξη, με αποτέλεσμα να χάνουν την τάση τους να μεταβάλλουν το υπάρχον σύστημα. Τέτοιες ουτοπίες είναι οι προσεγγίσεις της ιδανικής πόλης που θεωρούνται συστημικές και στατικές καθώς αντιμετωπίζονται ως τέλειες και ολοκληρωμένες προτάσεις που στερούνται τη δυνατότητα της εξέλιξης. Αυτές έρχονται σε αντίθεση με τις *ουτοπίες*

4. *New Harmony, Robert Owen, 1825.*

A BIRD'S EYE VIEW OF ONE OF THE NEW COMMUNITIES AT HARMONY.
IN THE STATE OF INDIANA NORTH AMERICA.
AN ASSOCIATION OF TWO THOUSAND PERSONS FORMED UPON THE PRINCIPLES ADVOCATED BY
ROBERT OWEN

STEVENSON WHITFIELD, ARCHITECT.
THE SITE IS NEARLY IN THE CENTRE OF AN AREA OF 8000 ACRES FURNISHED BY THE GOVERNMENT UPON HIGH LAND ABOUT THREE MILES FROM THE EASTERN SHORE OF THE GREAT WABASH RIVER AND TWELVE MILES FROM THE TOWN OF MOUNT VERNON, ON THE RIVER OHIO. BOTH THESE RIVERS ARE NAVIGATED BY STEAM BOATS OF CONSIDERABLE BURTHEN, WHICH MAINTAIN A COMMUNICATION BETWEEN NEW ORLEANS IN THE GULF OF MEXICO ON THE SOUTH AND PITTSBURGH IN THE EASTERN STATES ON THE ATLANTIC.
THE GENERAL ARRANGEMENT OF THE BUILDING IS A SQUARE EACH SIDE OF WHICH IS 3000 FEET. THE CENTRE OF THE SQUARE IS OCCUPIED BY THE PUBLIC BUILDINGS. THE PARTS BETWEEN THEM ARE THE DWELLINGS OF THE MEMBERS. IN THE INTERIOR OF THE SQUARE ARE THE BOTANICAL & OTHER GARDENS. THE EXERCISE GROUNDS BE — THE WHOLE IS RAISED ABOVE THE LEVEL OF THE NATURAL SURFACE, AND SURROUNDED BY AN ELEVATED — THE DISTANT TO THE OFFICES — IS UPON THE OUTSIDE OF THE WHOLE — ONE OF THE DIAGONALS OF THE SQUARE TERMINATES WITH A HALLWAY AND THE DISTRIBUTION OF EVERY OTHER PART IS SO REGULATED BY A CAREFUL ATTENTION TO THE MOST IMPORTANT CONSIDERENCES & FACTS IN ARCHITECTURE AS TO FORM A NEW COMBINATION OF CIRCUMSTANCES, CAPABLE OF PRODUCING PERMANENTLY GREATER PHYSICAL, MORAL, AND INTELLECTUAL ADVANTAGES TO EVERY INDIVIDUAL, THAN HAVE EVER YET BEEN REALIZED IN ANY AGE OR COUNTRY.

WHEAT & HESLEY, LITHO & ST. GIBSON

διαδικασίας όπως η ελεύθερη αγορά (*free market*). «Οι ουτοπίες διαδικασίας συχνά, χάνονται στον ρομαντισμό των ατελείωτα ανοιχτών έργων που ποτέ δεν πρέπει να φτάσουν σε ένα επίπεδο κλεισίματος»¹³ με αποτέλεσμα να παραμένουν αφηρημένες. Όσες υλοποιούνται, επηρεάζονται από την χωρική τους αποτύπωση και τους περιορισμούς που αυτή συνεπάγεται, και έχουν αποτελέσματα διαφορετικά ή και αντίθετα του αρχικού τους χαρακτήρα.¹⁴

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Paul Ricoeur αναφέρεται στη διττή φύση της ουτοπίας η οποία χωρίζεται σε *παθολογική* (*pathological*) και *συστατική* (*constitutive*). Όταν ένα ουτοπικό έργο αντιμετωπίζεται ως ένα ολοκληρωμένο έργο στο παρόν και επιχειρείται η πλήρης υλοποίησή του μιλάμε για μια *παθολογική* ουτοπία που μπορεί να γίνει απολυταρχική. Αντίθετα, η *συστατική* ουτοπία χαρακτηρίζεται από μερική και σταδιακή υλοποίηση και ευελιξία που οδηγεί σε διαρκή ικανοποίηση των μεταβαλλόμενων αναγκών των ανθρώπων στους οποίους απευθύνεται.¹⁵

Η ουτοπία σίγουρα μας είναι χρήσιμη, αλλά όχι με τους τρόπους που έχουμε συνηθίσει να τη βλέπουμε να αντιμετωπίζεται, δηλαδή, ως κάτι ολοκληρωμένο και ιδανικό. Χρειάζεται «να δομήσουμε έναν ουτοπισμό που θα είναι εμφανώς χωροχρονικός, έναν διαλεκτικό ουτοπισμό», υποστηρίζει ο Harvey.¹⁶ Σε αυτή την ιδέα του *διαλεκτικού ουτοπισμού* (*dialectical utopianism*), ο Harvey δίνει μεγάλη έμφαση στη σημασία της διαδικασίας και συγκεκριμένα

αναφέρεται στην ίδια την ουτοπία ως μια διαδικασία (*utopia as process*). Αρχικά, είναι κρίσιμη η αποδοχή του κλεισίματος (*closure*) για καθετί που υλοποιείται στο πλαίσιο της ουτοπίας και παράλληλα της ανοιχτότητας της διαδικασίας. Απαιτείται πάντα ένας βαθμός κλεισίματος, τόσο χωρικά όσο και κοινωνικά, ακόμα και όταν γνωρίζουμε ότι αυτό που προτείνεται μελλοντικά θα μεταβληθεί. Η αποφυγή του κλεισίματος συνεπάγεται αποφυγή ανάληψης ευθύνης, δεδομένου ότι κάθε συγκεκριμένη χωρική μορφή ή υλοποιημένη διαδικασία περιέχει ένα κλείσιμο και είναι μια υλική δήλωση που μοιραία εμπεριέχει την άσκηση ενός είδους εξουσίας πάνω στον άνθρωπο. Επομένως, ο φόβος και η άρνηση άσκησης μιας τέτοιας εξουσίας οδηγεί σε απροσδιοριστία, αμορφία και απουσία νοήματος. Η πλήρης απουσία κλεισίματος εμποδίζει την εξέλιξη του ανθρώπου, καθώς ουσιαστικά δεν πράττει τίποτα καινούριο, δειλιάζει να το εφαρμόσει στο βαθμό που αυτό θα φέρει κάποιο αποτέλεσμα. Στο *διαλεκτικό ουτοπισμό*, παράλληλα, είναι δεδομένη η ανάδυση μελλοντικών αλλαγών διατηρώντας σταθερή, βέβαια, μια υποδομή που αποτελείται από υπάρχουσες και επιτυχημένες κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες. Οι εναλλακτικές που δοκιμάζονται χρειάζεται να είναι προσωρινές, αντανakλαστικές και ευέλικτες ως προς τις ανάγκες που διαρκώς θα προκύπτουν.¹⁷ Σε αυτό το γεγονός εντοπίζεται και η έννοια της ανοιχτής διαδικασίας: η ουτοπία είναι μια ατέρμονα ανοιχτή διαδικασία, που ποτέ δεν ολοκληρώνεται αλλά μεταβάλλεται διαρκώς

καθώς μεταβάλλεται ο χρόνος, ο χώρος και η κοινωνία.¹⁸

13 David Harvey, *Spaces of Hope* (University of California Press, 2000); Ruth Levitas, "On Dialectical Utopianism", *History of the Human Sciences* 16, no. 1 (2003), 140.

14 Levitas, "On Dialectical Utopianism", 140.

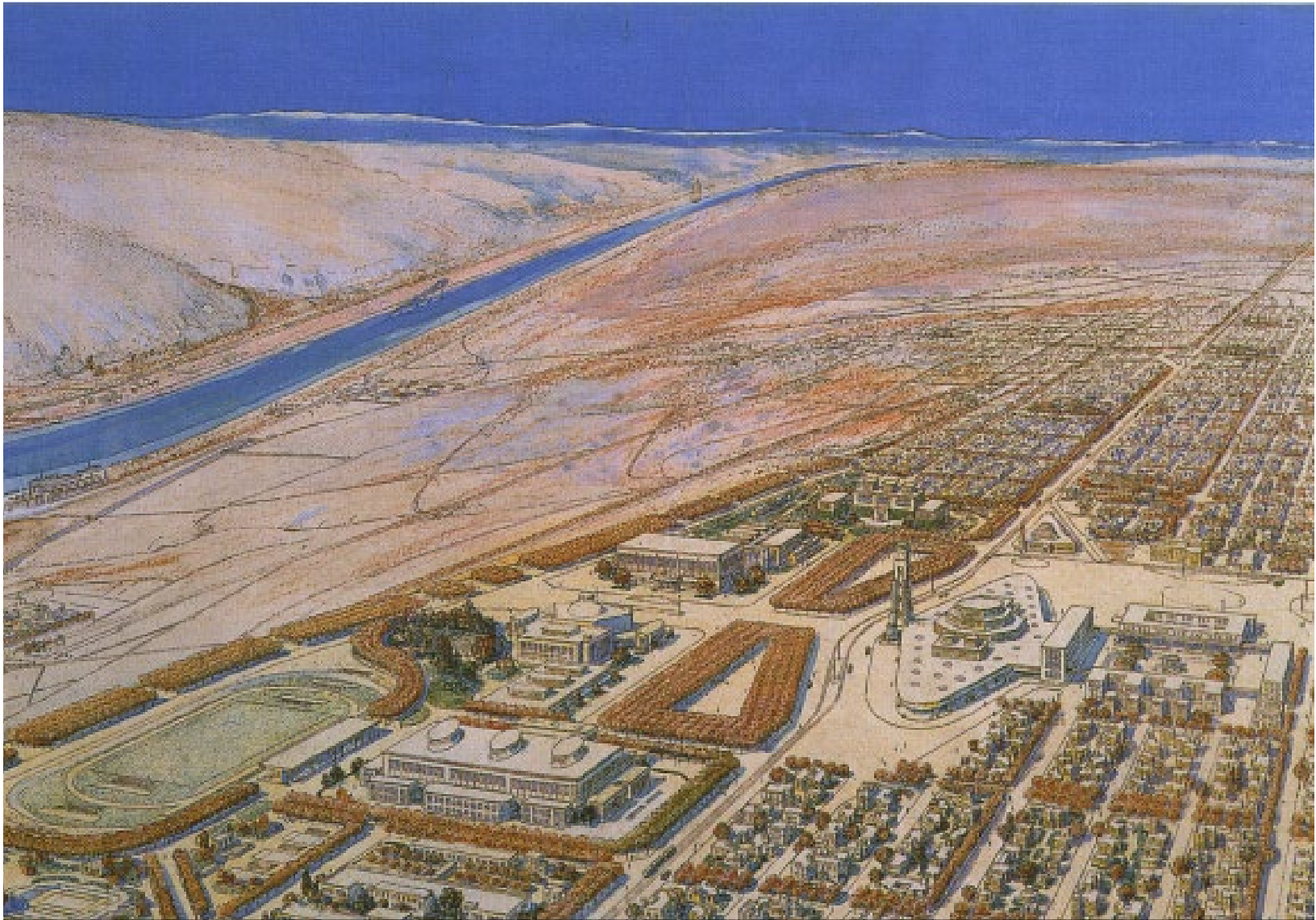
15 Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia* (New York Guildford, Surrey: Columbia University Press, 1986); στο Nathaniel Coleman, "Utopia and Modern Architecture?", *Arch: Architectural Research Quarterly* 16, no. 4 (December 2012), 346.

16 Harvey, *Spaces of Hope*; στο Levitas, "On Dialectical Utopianism", 141.

17 Levitas, *Utopia as Method*, 124-126

18 Levitas, "On Dialectical Utopianism", 149-150.

5. *Cité industrielle*, Tony Garnier, 1904.

2.2 ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

“The home of the Utopian impulse was architecture rather than painting or sculpture. Painting can make us happy, but building is the art we live in; it is the social art par excellence, the carapace of political fantasy, the exoskeleton of one’s economic dreams. It is also the one art nobody can escape.”

Robert Hughes

2.2.1 προσδιορισμός της σχέσης ουτοπίας και αρχιτεκτονικής

Η αρχιτεκτονική, ως ο κατεξοχήν τομέας που ασχολείται με την διαμόρφωση του πλαισίου της ζωής, αυτό που ο Άρης Κωνσταντινίδης καλεί «δοχεία ζωής», πέραν του συμβιβασμού που εμφανίζει με την πραγματικότητα, δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστη από την ανησυχία για την ίδια τη ζωή και το μέλλον. Αυτή η ανησυχία, με την έννοια της αναζήτησης της αλλαγής και της προόδου, είναι η ίδια ανησυχία που τροφοδοτεί την έννοια της ουτοπίας. Βέβαια, η αρχιτεκτονική μπορεί να υπάρξει χωρίς την ουτοπία, αλλά τότε θα είναι δέσμια της στασιμότητας, καθώς χωρίς αυτή δεν προσφέρει στον άνθρωπο αυτό που εκ φύσεως αποζητά: τη δυνατότητα να προσεγγίσει έναν καλύτερο τρόπο ζωής και ύπαρξης. Αντιστρόφως, η ουτοπία ως μια συνθήκη ή ένα σύνολο εναλλακτικών που αμφισβητούν το παρόν και εξασφαλίζουν την πρόοδο του ανθρώπου, δεν μπορεί να νοηθεί πλήρως χωρίς την αρχιτεκτονική γιατί θα στερείται εφαρμογής, άρα θα παραμένει μια *αφηρημένη ουτοπία*.¹⁹

Μετά τον ουτοπικό σοσιαλισμό του Fourier και του Owen, ο Ebenezer Howard κάνει, το 1902, μια σημαντική μελέτη για την

Κηπούπολη (Garden City), μια νέα μορφή πόλης που αναπτύσσεται στην ύπαιθρο και συνδυάζει τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής πόλης με τη διάσωση της φύσης και την ομαλή συνύπαρξη των ανθρώπων με αυτή. Τη λογική των οριοθετημένων ζωνών διαφορετικών χρήσεων που εισάγει ο Howard ακολουθεί στη Βιομηχανική πόλη (Cité industrielle) ο Tony Garnier το 1904. Μια πόλη στη νοτιοανατολική Γαλλία που οριοθετείται από φυσικά στοιχεία χωρίζεται σε τρεις διακριτές ζώνες: οικιστική, βιομηχανική και γεωργική. Το παράδειγμα του Howard για τη συνύπαρξη της πόλης και της φύσης ακολουθούν ο Le Corbusier με τις προτάσεις για την Contemporary City (1922), το Plan Voisin (1925) και τη Radiant City (1935) και ο Frank Lloyd Wright με την Broadacre City (1932). Παράλληλα, το 1930 ο Ivan Leonidov λαμβάνοντας μέρος σε διαγωνισμό, σχεδιάζει τη σοσιαλιστική πόλη Magnitogorsk, συνδυάζοντας τη βιομηχανία με τη γεωργία, επίσης με την λογική των ζωνών, σε μια γραμμική ανάπτυξη. Επομένως, παρατηρείται μεγάλη κλιμάκωση της ουτοπικής έκφρασης μέσω της αρχιτεκτονικής δημιουργίας και του πολεοδομικού σχεδιασμού στις αρχές του 20^{ου} αιώνα που ταυτίζεται με την άνοδο του μοντερνισμού. Μάλιστα, για πολλούς, αυτό αποτελεί βασικό κίνητρο κατά του ρεύματος του μοντερνισμού, το οποίο χρεώνεται την «αποτυχία» της ουτοπίας και στιγματίζεται από αυτή. Ο χαρακτηρισμός, βέβαια, της μοντέρνας αρχιτεκτονικής ως ουτοπικής δίδεται κατά τον μεταμοντερνισμό, δηλαδή

η έννοια της ουτοπίας δεν χρησιμοποιείται από τους μοντέρνους οι οποίοι σπάνια ή και ποτέ δεν ισχυρίστηκαν ότι αποσκοπούν στο σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας ουτοπίας.

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα και ιδιαίτερα τις δεκαετίες του '60 και του '70 σημειώνεται μια δεύτερη μεγάλη έκφραση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής που τροφοδοτείται από την πρόοδο της τεχνολογίας. Ο Buckminster Fuller από τα τέλη του 1940 διερευνά ένα νέο σύστημα που βασίζεται στην έννοια του δικτύου και παράγει γεωδαιτικούς θόλους. Μάλιστα, προτείνει την κάλυψη του κεντρικού Μανχάταν από έναν τέτοιο θόλο που θα αιωρείται πάνω από την επιφάνεια της γης και θα ελέγχει το κλίμα της περιοχής. Προωθείται, έτσι, μια αρχιτεκτονική ευέλικτη που αποτελείται από στοιχεία ελαφριά, συχνά προκατασκευασμένα και εύκολα συναρμολογούμενα. Την ίδια περίπου εποχή μελετάται η Νέα Βαβυλώνα (New Babylon) από τον Constant Nieuwenhuys (1956), μια υπερυψωμένη πόλη που αναπτύσσεται μέσω ενός δικτύου αλληλοσυνδεδεμένων πλατφορμών στις οποίες διαμορφώνονται διαφορετικά περιβάλλοντα διαβίωσης. Προοδευτικά, εκδηλώνεται η τάση για μια «κινητή αρχιτεκτονική» που υποστηρίζεται από έργα όπως η Χωρική Πόλη (Spatial City)

¹⁹ Nathaniel Coleman, “Building in Empty Spaces: Is Architecture a ‘Degenerate Utopia’?”, *The Journal of Architecture* 18, no. 2 (April 1, 2013), 140.

του Yona Friedman (1958), η Ηλεκτρονική Πολεοδομία του Τάκη Ζενέτου (1952) και τα έργα του κινήματος του Ιαπωνικού Μεταβολισμού (1960) που πρεσβεύει ότι οι πόλεις και τα κτίρια είναι ζωντανό οργανισμοί και μεταβάλλονται μαζί με την ανθρώπινη κοινωνία. Μια πιο ριζοσπαστική μορφή ουτοπικής αρχιτεκτονικής που αποσκοπεί στην άσκηση κριτικής εκδηλώνεται από ομάδες αρχιτεκτόνων τη δεκαετία του 1960. Οι Archigram χρησιμοποιώντας καινοτόμα μέσα όπως κόμικς και κολάζ προτείνουν την Plug-in City (1964), την Walking City (1964) και την Instant City (1968) ως σχόλια για την ποπ κουλτούρα και τη σύγχρονη καταναλωτική πόλη. Παράλληλα, οι Superstudio το 1969 δημιουργούν το Συνεχές Μνημείο (The Continuous Monument) που αποτελείται από ένα πλέγμα που εκτείνεται στο άπειρο καλύπτοντας όλη την επιφάνεια της γης, ως μια κριτική στο σύγχρονο τότε αστικό σχεδιασμό.

Σήμερα, η ουτοπία αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα στο πεδίο της αρχιτεκτονικής και αντιμετωπίζεται με μεγάλη επιφυλακτικότητα, η οποία πιθανά βασίζεται και στην αοριστία που αυτή φέρει. Όπως υποστηρίζει ο Nathaniel Coleman, η σύγχυση που υπάρχει γύρω από τον όρο της ουτοπίας θολώνει το τοπίο και μας απομακρύνει από την κατανόηση ενός ορισμού της ουτοπίας σε σχέση με την αρχιτεκτονική.²⁰

Στην προσπάθειά του να κάνει πιο ευδιάκριτη τη σχέση της ουτοπίας με την

αρχιτεκτονική, ο Coleman προτείνει τέσσερα στοιχεία, ως αναγκαία για αυτή τη σύνδεση:

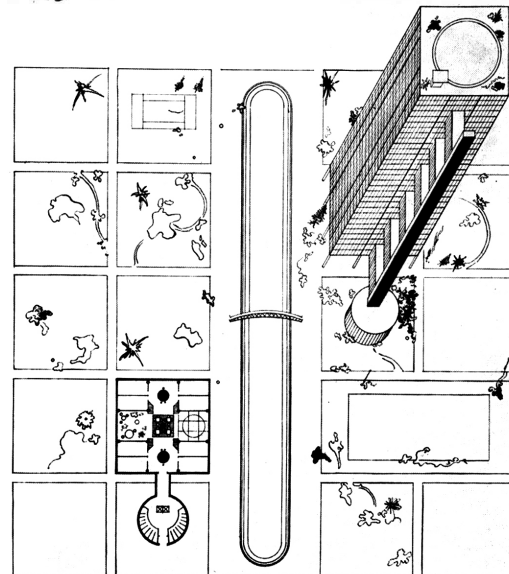
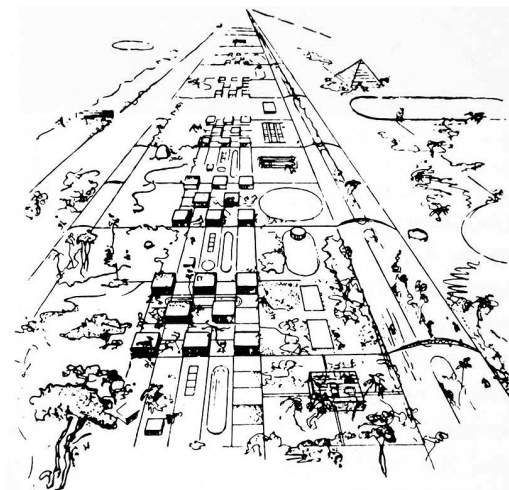
1. κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο,
2. συγκεκριμένος βαθμός λεπτομέρειας στην περιγραφή της πρότασης,
3. θετικός μετασχηματισμός στην κοινωνική και πολιτική ζωή ως κλειδί του τι προτείνεται ή κατασκευάζεται,
4. ουσιαστική κριτική στο παρόν μέσα από κριτική-ιστορική σκοπιά.

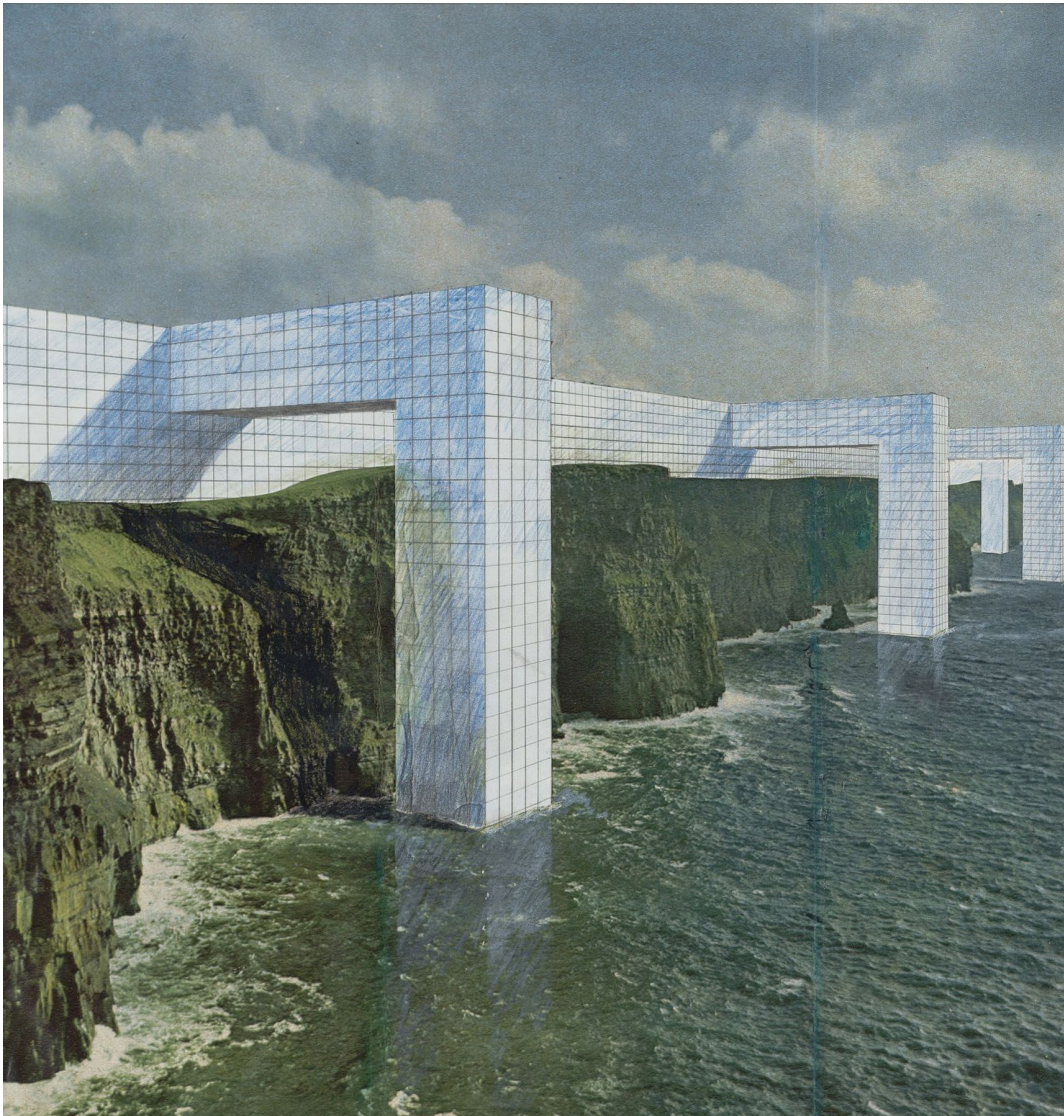
Βέβαια, δεδομένου ότι τα παραπάνω δεν μπορούν να υφίστανται πλήρως, υποστηρίζεται ότι η ύπαρξή τους σε κάποιο βαθμό είναι επαρκής ένδειξη της ουτοπικής διάστασης της αρχιτεκτονικής. Ο όρος ουτοπική αρχιτεκτονική έχοντας συνδεθεί για πολλούς με αφέλεια, ή και μεγαλομανία από την πλευρά των «ουτοπιστών αρχιτεκτόνων» έχει λάβει μια αρνητική, άκοσμη και πολλές φορές απάνθρωπη διάσταση. Οι ίδιοι οι αρχιτέκτονες, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Ζενέτου, συνήθως δεν αναγνωρίζουν το έργο τους ως μια ουτοπική πρόταση, αλλά οι άλλοι είναι αυτοί που προσδίδουν αυτόν τον χαρακτηρισμό λόγω της δυσκολίας τους να αποδεχτούν την ανατροπή που επιφέρει. Άλλωστε, δεν θα είχε νόημα εάν η ουτοπία αποτελούσε εκ των προτέρων πρόθεση για τον αρχιτέκτονα.

20 Coleman, "The Problematic of Architecture and Utopia", 7.

6. Πρόταση για την πόλη της Magnitogorsk, Ivan Leonidov, 1930.

7. Τμήμα της γραμμικής πόλης.

8. *The Continuous Monument: On the Rocky Coast, Superstudio, 1969.*

Όσον αφορά την ουτοπία και μάλιστα την ουτοπική αρχιτεκτονική, είναι πολύ σημαντικό να διευκρινίσουμε τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τους όρους αυτούς, καθώς όλα τα νοήματα περιστρέφονται γύρω από τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας από εμάς τους προσεγγίζει και μεταβάλλονται σημαντικά ανάλογα με αυτόν. Η θεώρηση της ουτοπίας ως κάτι ιδανικό και μη πραγματοποιήσιμο και η αναγνώρισή της, υπό αυτό το πρίσμα από τον αρχιτέκτονα, ως ο αρχικός σκοπός του, φαντάζει κάπως χωρίς νόημα. Δηλαδή, το στοιχείο της εξαρχούς απόφασης να δημιουργηθεί ένα έργο που δεν θα δύναται να υλοποιηθεί είναι κάτι που ίσως μειώνει την εργασία του αρχιτέκτονα και κρατά το έργο σε μια απόσταση από την κοινωνία. Πιο εύλογη είναι η λειτουργία της ουτοπίας ως μέθοδος για κάθε αρχιτέκτονα, ώστε ορμώμενος από την υφιστάμενη κατάσταση να οδηγήσει σε κάτι ανατρεπτικό αλλά συγχρόνως σε κάποιο βαθμό δυνατό που θα βελτιώσει την παρούσα συνθήκη. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί και ο Ζενέτος στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία, όπως θα δούμε παρακάτω, αφού δεν αποσκοπεί στην πραγμάτωση μιας ουτοπίας αλλά στο σχεδιασμό της πόλης του μέλλοντος μέσα από την πρόβλεψη των επερχόμενων αλλαγών. Με αυτό το δεδομένο, είναι ίσως πιο χρήσιμη και καρποφόρα για την πορεία της σκέψης η αντίληψη της ουτοπικής αρχιτεκτονικής όχι ως σκοπού αλλά ως μεθόδου, όχι ως η απροσπέλαστη και άκοσμη αρχιτεκτονική, αλλά ως η αρχιτεκτονική που

φέρει μια ουτοπική διάσταση, ένα ουτοπικό ενδεχόμενο ή ακόμα που χαρακτηρίζεται από ουτοπισμό, δηλαδή μια τάση για *social dreaming*. Όπως αναφέρει ο Lyman Tower Sargent, ο όρος αυτός ερμηνεύεται ως «τα όνειρα και οι εφιάλτες που αφορούν τους τρόπους με τους οποίους ομάδες ανθρώπων οργανώνουν τις ζωές τους και τα οποία συνήθως φαντάζονται μια ριζοσπαστικά διαφορετική κοινωνία από αυτή στην οποία ζουν. Αλλά καθόλου ριζοσπαστική, για κάποιους είναι ένα όνειρο για κάτι πολύ οικείο».²¹

Ο Γερμανός φιλόσοφος Karl Mannheim αναφέρει ότι δεν πρέπει να θεωρούμε ως ουτοπία κάθε σκέψη που είναι μη συμβατή και υπερβαίνει τη δεδομένη κατάσταση, αλλά μόνο όσες, όταν παίρνουν μορφή, τείνουν να ανατρέπουν, μερικά ή ολικά, την υπάρχουσα τάξη.²² Μια πιο πεσιμιστική εκδοχή αναφέρει ότι ο άνθρωπος μπορεί να φανταστεί μόνο ό,τι είναι στο πλαίσιο του δυνατού και του γνωστού γιατί βρίσκεται μέσα σε ένα πεδίο από συγκεκριμένες δυνατότητες που καθορίζονται από τη δεδομένη ιστορική στιγμή στην οποία ζει.²³ Συνεπώς, κάθε κτίριο δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο πέρα από «μια αντιγραφή ή αναπαραγωγή της ηγεμονικής χωρικής λογικής».²⁴ Αυτές οι θέσεις, διατυπωμένες από τον Jameson αλλά εκφρασμένες ωρύτερα και από τον Ernst Bloch και τον Manfredo Tafuri, οδηγούν σε ένα αδιέξοδο. Τελικά τι έρχεται πρώτα; Στο δεδομένο κοινωνικό παρόν μπορεί ο άνθρωπος να σκεφτεί εναλλακτικές με ουτοπική διάσταση ή χρειάζεται να έρθει η

αλλαγή για να τροφοδοτήσει τέτοιου είδους σκέψεις; Ο Bloch τείνοντας προς τη δεύτερη θέση υποστηρίζει ότι η αληθινή αρχιτεκτονική μπορεί να υπάρξει ξανά μόνο εφόσον αλλάξουμε οτιδήποτε προηγείται αυτής, δηλαδή με την προϋπόθεση δημιουργίας μιας νέας κοινωνίας απαλλαγμένης από τον καπιταλισμό.²⁵

2.2.2 Αναγωγή της ουτοπικής αρχιτεκτονικής στην κλίμακα του δυνατού

Πράγματι, οι πεπερασμένες δυνατότητες φαντασίας και σύλληψης εναλλακτικών που εμφανίζει ο άνθρωπος πηγάζουν τόσο από την ατελή του φύση όσο και από τον εγκλωβισμό του μέσα στο σύστημα της εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να αναζητήσουμε το τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος, παρότι δέσμιος του συστήματος, θα καταφέρει να κάνει πράξη ξανά την αληθινή αρχιτεκτονική που αξιώνει ο Bloch.

Όπως υποστηρίζει ο Jameson, ο άνθρωπος βρισκόμενος μέσα στο σύστημα δεν μπορεί να ελπίζει σε οτιδήποτε θα φέρει την άρνηση αυτού ή θα διαχωριστεί και θα ξεφύγει από αυτό. Βέβαια, όσο ανίκανος και αν φαντάζει ο άνθρωπος σε αυτή τη συνθήκη, θα ήταν παράλογο να θεωρήσουμε ότι η αλλαγή θα προέλθει από άλλη πηγή πέραν του ανθρώπου και καταδικαστικό ότι δεν θα υπάρξει ποτέ. Ο Jameson σκέφτεται ότι η αλλαγή μπορεί να προκύψει μέσα από το σύστημα εάν ο άνθρωπος αναζητά σε επίπεδο καθημερινής ζωής, τρόπους ζωής που απαιτούν νέες μορφές χώρου ή αντίστροφα, χώρους που απαιτούν νέους

τύπους ζωής.²⁶ Η ιδέα αυτή τείνει προς μια πιο αισιόδοξη στάση που διατηρεί ο Lefebvre αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο της αλλαγής στο δεδομένο παρόν. Συγκεκριμένα, πιστεύει πολύ στην άσκηση κριτικής στο παρόν και στις «ρωγμές» που αυτό παρουσιάζει, όσο περιορισμένο και αν είναι από το καπιταλιστικό σύστημα, ρωγμές που αποκαλύπτουν και τις πιο δύσκολα αντιληπτές αλλαγές. Η καθημερινή ζωή, χάρη στο χαρακτήρα της συνήθειας και της κανονικότητας, παραμένει ένας τόπος αντίστασης απέναντι σε κάθε στοιχείο του συστήματος που απειλεί να αλλοιώσει τη ζωή του ανθρώπου, αυτό συνοψίζει ο Lefebvre αναφερόμενος στο *everyday utopianism*.²⁷

Παράλληλα, η παραγωγή του χώρου και του τρόπου ζωής που αυτός διαμορφώνει ή το αντίστροφο, χρειάζεται να έχει μια βάση,

21 Lyman Tower Sargent, "The Three Faces of Utopianism Revisited", *Utopian Studies* 5, no. 1 (1994), 3.

22 Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, An Introduction to the Sociology of Knowledge (London: Routledge, 1998); Coleman, "The Problematic of Architecture and Utopia", 12.

23 Jameson, *Archaeologies of the Future*; στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 140.

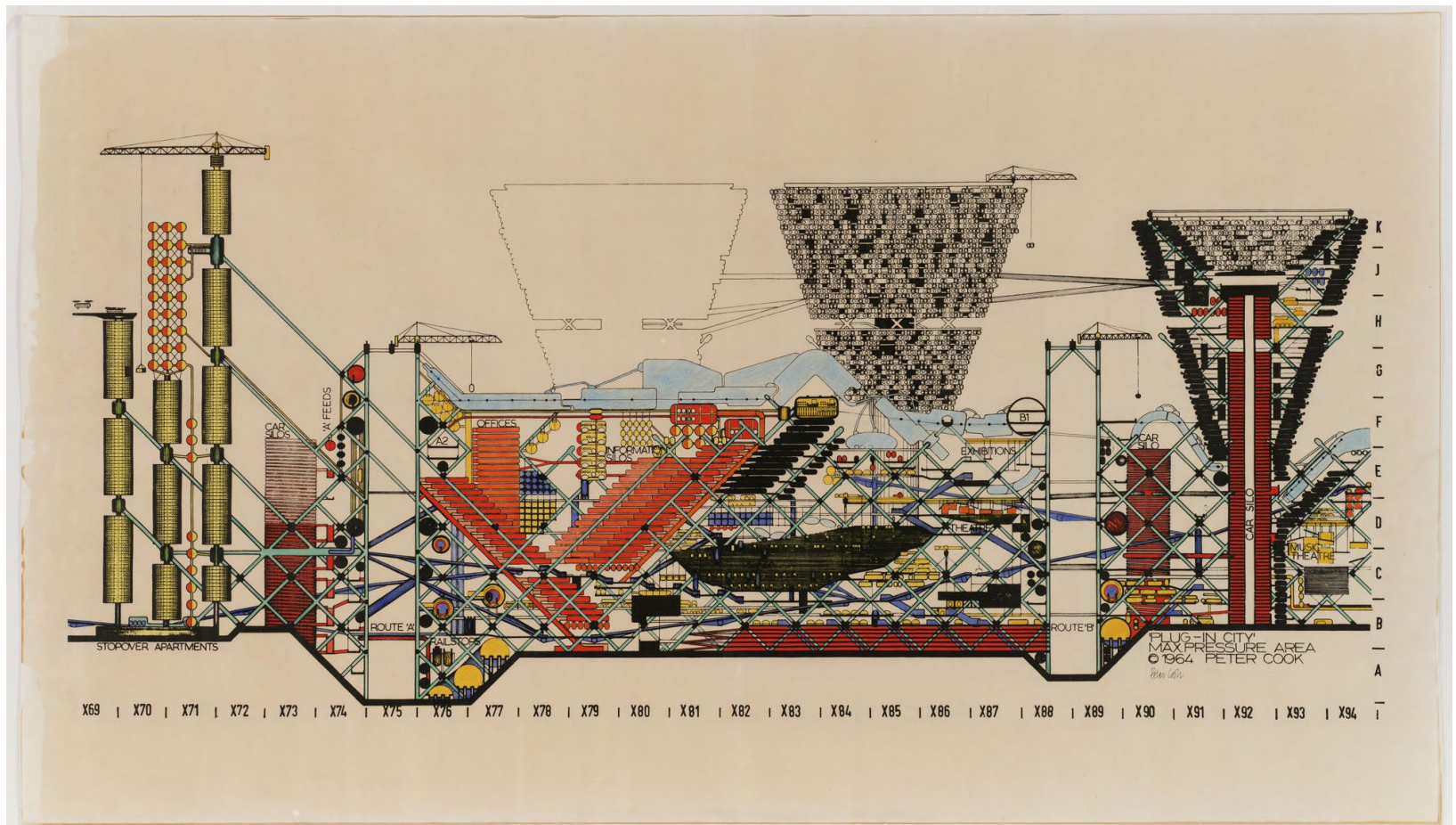
24 Fredric Jameson, "Is Space Political?" in *Anyplace* (The MIT Press, 1995); στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 149.

25 Ernst Bloch, "Building in Empty Spaces," in *The Utopian Function of Art and Literature* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1988); στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 136.

26 Jameson, "Is Space Political?"; στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 155.

27 Michael Gardiner, "Everyday Utopianism: Lefebvre and His Critics", in *Cultural Studies*, vol. 18 (Taylor & Francis, 2004); στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 156.

9. Τομή της Plug-in City, Peter Cook (Archigram), 1964

ειδικά όταν αυτό που προτείνεται πρόκειται να εμφανίζει μια ροπή προς την αλλαγή του υφιστάμενου. Η βάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ως ιδεολογία που προϋποθέτει και συνοδεύεται από πολιτική συνείδηση. Ο Jameson, προσθέτει πως κάθε μορφή τέχνης όπως και η αρχιτεκτονική, μέσα από τα έργα που παράγει διαμορφώνει ένα είδος πολιτικής σχέσης με την κοινωνία, η οποία δομείται είτε στην αναπαραγωγή της ηγεμονικής λογικής της, είτε στην εναντίωση ως προς αυτή.²⁸ Η αρχιτεκτονική, βέβαια, ως η τέχνη που κατοικούμε σύμφωνα με τον Robert Hughes, μοιράζεται μεταξύ του συντηρητισμού και της «εξέγερσης», ή αλλιώς μεταξύ της συμμόρφωσης με υπάρχουσες μορφές που προάγει η κοινωνία και της διαφοροποίησης ως προς άλλες. Η ουτοπία και κατ' επέκταση η ουτοπική αρχιτεκτονική είναι ένας ιδεολογικός τύπος, ένα είδος ιδεολογικής ομιλίας, όπως αναφέρει ο Louis Marin, ο οποίος προσδιορίζει την ιδεολογία ως την «αναπαράσταση της φανταστικής σχέσης που οι άνθρωποι διατηρούν με τις πραγματικές καταστάσεις της ύπαρξής τους». Στην περίπτωση της ουτοπίας, η ιδεολογία προτείνει ένα διαφορετικό είδος φανταστικών σχέσεων με αυτές τις καταστάσεις της ύπαρξης.²⁹

Επομένως, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι κάπου μεταξύ των θέσεων του Lefebvre, του Jameson και όσων έχουν αναφερθεί νωρίτερα από τον Harvey για την χωροχρονική αντιμετώπιση της ζωής, βρίσκεται ένας τρόπος ώστε η ουτοπία να είναι δυνατή. Μια διαλεκτική, δηλαδή,

μεταξύ προσωπικού και πολιτικού, χωρικού και χρονικού, κοινωνικής διαδικασίας και χωρικής μορφής ίσως συμβάλλει στην αλλαγή.³⁰ Με αυτόν τον τρόπο ίσως επιβεβαιώνεται και η ανάγκη που διατυπώνει ο Bloch για μια νέα κοινωνία, ώστε να υπάρξει ξανά αληθινή αρχιτεκτονική. Ας μην ξεχνάμε ότι η ουτοπία, εν γένει και στην αρχιτεκτονική εν προκειμένω, συνιστά μια πολεμική και αυτή ξεκινά από την αλλαγή του ανθρώπου – αρχιτέκτονα, μέχρι να φτάσει στο σύνολο του κόσμου και έπειτα να καταστήσει δυνατή την υλοποίηση του φαινομενικά αδύνατου.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, καταλήγουμε πως η ουτοπία πηγάζει από την ανάγκη του ανθρώπου να αναζητά την καλύτερη συνθήκη, αυτή που θα τον οδηγήσει στον αυτοπροσδιορισμό και την ελευθερία. Παρότι η ουτοπία κουβαλά πάντα μέσα της την αποτυχία, γιατί ο άνθρωπος δεν μπορεί, δεδομένης της θνητής φύσης και των πεπερασμένων δυνατοτήτων του, να σκεφτεί και να υλοποιήσει κάτι υπερβατικό, αυτή φέρει μια δυνατότητα αλλαγής απομακρύνοντας τον άνθρωπο από τα στενά όρια του υπάρχοντος κόσμου. Έτσι, η ουτοπική αρχιτεκτονική τροφοδοτείται από την ανάγκη της αλλαγής και της προόδου στη ζωή και υποστηρίζεται ότι όταν νοείται ως μέθοδος και όχι σκοπός από τον αρχιτέκτονα, με την έννοια του ολοκληρωμένου και ιδανικού έργου, έχει νόημα και μπορεί να φέρει την αλλαγή. Η μελέτη κλίνει δηλαδή προς μια θεώρηση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής ως μια

ανοιχτή διαδικασία, που προκύπτει από την καθημερινή ζωή και τις ανάγκες της και συγχρόνως διαθέτει μια ισχυρή ιδεολογική βάση, καθώς κατά αυτόν τον τρόπο μπορεί να αντιμετωπίζεται ως κάτι εν μέρει δυνατό σε αντίθεση με τον ακριβή ορισμό της ως κάτι μη πραγματοποιήσιμο. Με αυτά τα δεδομένα, θα επιχειρηθεί στη συνέχεια η σύνδεση της ηθικής με την ουτοπική αρχιτεκτονική.

28 Jameson, "Is Space Political?"; στο Coleman, "Building in Empty Spaces", 157.

29 Louis Marin, *Utopics: The Semiological Play of Textual Spaces* (Amherst: Humanity Books, n.d.); Coleman, "Building in Empty Spaces", 162.

30 Coleman, "Building in Empty Spaces", 163.

ΟΥΤΟΠΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ: Η ΣΥΖΕΥΞΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια να καταστεί διαυγής η σχέση της ηθικής με την ουτοπία και την ουτοπική αρχιτεκτονική, αξιοποιώντας όσα έχουμε ήδη αναφέρει στα προηγούμενα κεφάλαια, στο πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης της ηθικής και της ουτοπίας στην αρχιτεκτονική. Το οντολογικό πλαίσιο, που είναι κοινό για τις δύο αυτές έννοιες, ρίχνει φως στο λόγο που η ουτοπία γενικά, ως πρακτική, και βέβαια η ουτοπική αρχιτεκτονική, ως έκφρασή της, έχουν εξ αρχής μια έντονα ηθική διάσταση. Διατηρώντας αυτό το επιχείρημα, αναζητούνται οι τρόποι με τους οποίους η ηθική υφίσταται σε διαφορετικά παραδείγματα ουτοπικής αρχιτεκτονικής. Έτσι, επιχειρείται η ερμηνεία της ηθικής ανησυχίας και της ηθικής πρόθεσης που κινούν κάθε φορά τη σκέψη του εκάστοτε αρχιτέκτονα και διαμορφώνουν την αρχιτεκτονική πρόταση.

3.1 Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΥΤΟΠΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τον κοινό τόπο της ηθικής και της ουτοπίας θα εστιάσουμε αρχικά στο θέμα γύρω από το οποίο περιστρέφεται τόσο η ηθική όσο και η ουτοπία, το οποίο δεν είναι άλλο από την ανθρώπινη ύπαρξη και τη θέση της μέσα στον κόσμο.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο άνθρωπος μετά την «πτώση» του και την απώλεια του παραδείσου αναζητά τους τρόπους με τους οποίους θα έρθει πιο κοντά στην ολοκλήρωση του εαυτού του, γεγονός που θα συμβεί όταν κατακτήσει κάποια συγκεκριμένα αγαθά στη ζωή του. Συγκεκριμένα, ο Herbert Marcuse υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος κουβαλάει μαζί του τη μνήμη της *ολοκληρωμένης ικανοποίησης (integral gratification)* που συνεπάγεται την απουσία της επιθυμίας και της καταπίεσης στη ζωή του και άρα αναγνωρίζεται ότι φέρει την ελευθερία και την αναγκαιότητα.¹ Ο όρος *ολοκληρωμένη ικανοποίηση* αφορά στην ολοκλήρωση που νιώθει ο άνθρωπος και την ισορροπία που αποκτά όταν νοείται ως ένα με τον εαυτό του. Ο Harries για να περιγράψει αυτή την κατάσταση της ολοκλήρωσης, την οποία θίγει τόσο ο Πλάτων όσο και ο Marcuse, χρησιμοποιεί τον όρο *ηθική της ικανοποίησης (ethics of satisfaction)*.² Ωστόσο, η πραγματοποίηση μιας τέτοιας συνθήκης εμποδίζεται από την ίδια τη θνητή φύση του ανθρώπου καθώς έρχεται σε αντίθεση με το ιδεώδες της ηδονής που είναι η αχρονικότητα. Η εξασφάλιση, δηλαδή, της αιωνιότητας είναι αυτή που θα ολοκληρώσει τον άνθρωπο αλλά αυτό είναι

αδύνατο καθώς προϋποθέτει την απαλλαγή του από τα δεσμά του χρόνου και από την καταστροφή που αυτός του επιβάλλει. Αυτή η θέση ακολουθεί την πλατωνική παράδοση, σύμφωνα με την οποία η προσωρινή ανθρώπινη ύπαρξη χαρακτηρίζεται από βαθιά έλλειψη και ένα διαρκή αγώνα του ανθρώπου για να την υπερβεί.³

Ο Friedrich Nietzsche αναφέρεται στο *πνεύμα της εκδίκησης (the spirit of revenge)* που είναι η κακή πρόθεση του ανθρώπου απέναντι στο χρόνο και στο θνητό εαυτό του.⁴ Ουσιαστικά, πρόκειται για την άρνηση του ανθρώπου να δεχτεί την ατελή του φύση και την προσπάθειά του να φανταστεί την αιωνιότητα που θα τον φέρει πιο κοντά στην ολοκληρωμένη ικανοποίηση που ψάχνει. Σε αυτή τη συνθήκη, η ύπαρξη προσπαθεί να νικήσει το χρόνο και το είναι προσπαθεί να κατακτήσει σφαίρες πέρα από το γίνεσθαι. Έτσι, φανερώνεται η μάταιη προσπάθεια του ανθρώπου, που δεν έχει αποδεχθεί το τρόπο με τον οποίο υφίσταται στον κόσμο και άρα τις αδυναμίες του, να κατακτήσει την αιωνιότητα, κάτι εξορισμού απροσπέλαστο γι' αυτόν. Αυτή την προσπάθεια ο Nietzsche αναγνωρίζει ως την πιο βαθιά αιτία της αυτό-αποξένωσης του ανθρώπου.⁵

Για να πετύχει ο άνθρωπος την αυθεντική ύπαρξη μέσα στον κόσμο, οφείλει να αποδεχθεί την ενοχή του, το γεγονός δηλαδή της ανικανότητάς του να υπερβεί τη θνητή του φύση και να εξασφαλίσει στον εαυτό του ασφάλεια. Αυτό εκφράζει ο Martin Heidegger στο *Being and Time*. Παράλληλα, εξηγεί ότι το ίδιο το γεγονός του θανάτου

δίνει νόημα στην ανθρώπινη ύπαρξη και επομένως, ο άνθρωπος μόνο εφόσον αναγνωρίσει τη θνησιμότητά του, θα έρθει σε επαφή με τον εαυτό του. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ο μόνος τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος δύναται να υπάρξει ως όλον (*being-as-a-whole*) είναι να επιβεβαιώσει τον εαυτό του ως ένα ον που κινείται προς το θάνατο (*being-towards-death*).⁶ Βέβαια, η αιωνιότητα παρότι ακατόρθωτη ως κάτι που υπάρχει έξω και πέρα από τη ζωή μας, μπορεί να αναζητηθεί μέσα στην ίδια τη ζωή από τον άνθρωπο. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Harries «η πραγματική ευτυχία είναι αυτή που υφίσταται επί γης».⁷

Η ουτοπία, λοιπόν, είναι ένας τρόπος του ανθρώπου να αναζητά την ολοκλήρωση μέσα στην ίδια τη ζωή και η ουτοπική αρχιτεκτονική αποτελεί μια έκφραση

1 Herbert Marcuse, *Eros et Civilisation: Contribution à Freud* (République des Lettres, 2016); στο Karsten Harries, "Death and Utopia: Towards a Critique of the Ethics of Satisfaction", *Research in Phenomenology* 7 (1977), 139.

2 Harries, "Death and Utopia", 141.

3 Harries, 139.

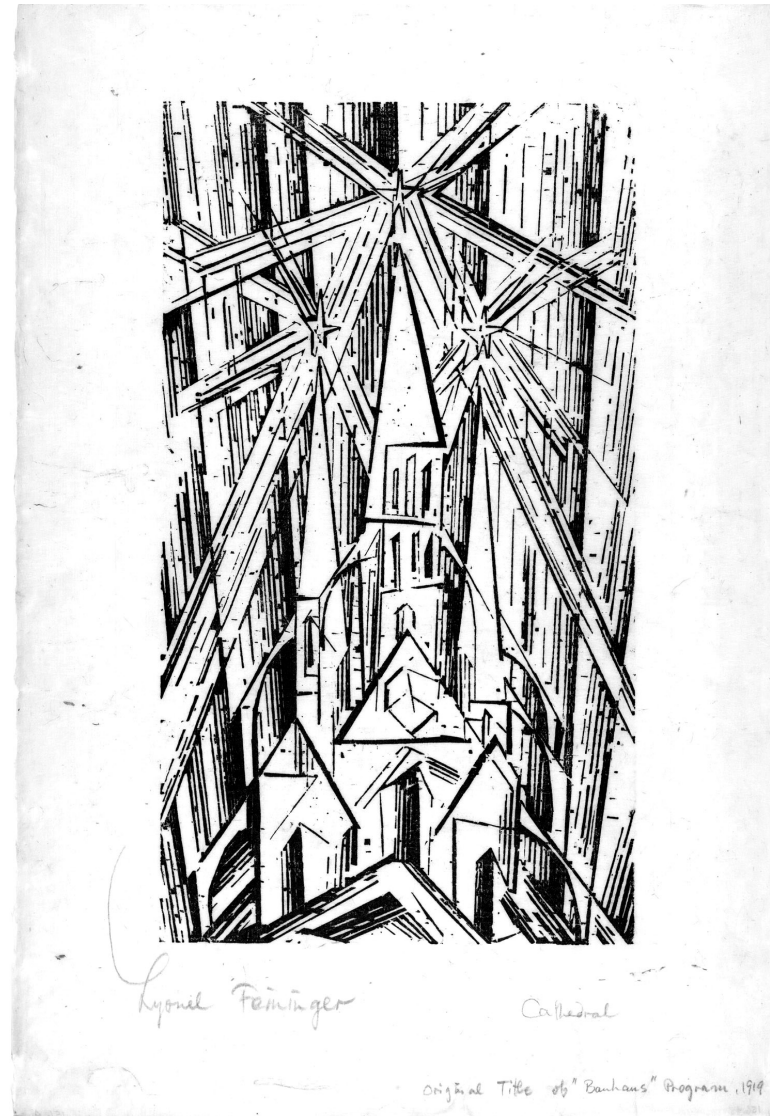
4 Friedrich Nietzsche, *Thus Spoke Zarathustra: A Book for Everyone and Nobody* (Oxford University Press, 2008); στο Harries, "Death and Utopia", 140.

5 Karsten Harries, *The Ethical Function of Architecture* (Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology, 1997), 312.

6 Martin Heidegger, *Being and Time* (SUNY Press, 2010); στο Harries, "Death and Utopia", 144.

7 Harries, "Death and Utopia", 140.

αυτής. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ηθική είναι εσωτερική της διαδικασίας που βάζει ο άνθρωπος τον εαυτό του όταν εμπλέκεται με την έννοια της ουτοπίας για το λόγο ακριβώς της πρόθεσής που έχει όταν επιχειρεί κάτι τέτοιο. Η ίδια η πρόθεση, δηλαδή, χαρακτηρίζεται από ηθική καθώς η ουτοπική σκέψη κατευθύνεται από την ανησυχία του ανθρώπου για τον εαυτό του-ως μονάδα και ως μέρος ενός συνόλου- στο χρόνο, ένα είδος ηθικής ανησυχίας. Όπως αναφέρει και ο Harries, η ηθική ανησυχία ήταν αυτή που οδήγησε τον Marcuse να γίνει μέλος μιας γενικής προσπάθειας των ανθρώπων να πραγματοποιήσουν το όνειρο μιας μακρινής κατάστασης, όπου θα έχει επιτευχθεί η ολοκληρωμένη ικανοποίηση που για καιρό στοιχειώνει τον άνθρωπο.⁸ Ουσιαστικά στην ουτοπική αρχιτεκτονική, μέσω του σχεδιασμού του κτισμένου περιβάλλοντος και της ζωής μέσα σε αυτό, ο άνθρωπος αποσκοπεί στην κατάκτηση της ολοκλήρωσης του εαυτού του. Παρότι η τελευταία είναι κάτι που δεν μπορεί να έχει πραγματικά, η προσπάθειά του θα τον βοηθήσει έστω να προσεγγίσει την ποθητή αυτή συνθήκη, να ζει ενάρετα, δηλαδή να ζει με ποιότητα και να βρίσκεται σε ισορροπία με τον εαυτό του και τους άλλους.

1. Cathedral, Lyonel Feininger, Original Title of "Bauhaus" Program, 1919.

⁸ Harries, 138.

Αν και η ολοκλήρωση, με την τελειότητα που αυτή συνεπάγεται, είναι κάτι άπιαστο, η ουτοπική αρχιτεκτονική, μέσω της αμφισβήτησης της υπάρχουσας τάξης, είναι ένας τρόπος να διατηρηθεί η ελπίδα και να επιχειρηθεί η αλλαγή προς το καλύτερο. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε πως σε προβληματικές για την κοινωνία καταστάσεις που δημιουργούν σύγχυση και χρήζουν αντιμετώπισης, η διατήρηση της ελπίδας είναι πολύ ουσιαστική. Αυτή μπορεί να αναδειχθεί σε αυτό που καλούμε *έθος της ελπίδας (ethos of hope)* και είναι έμφυτο σε κάθε πρακτική του ουτοπισμού, άρα και στην ουτοπική αρχιτεκτονική.⁹ Βέβαια, προϋποθέτει την υπέρβαση της απογοήτευσης που προκαλείται στον άνθρωπο και την πίστη πως παρά το χάος που επικρατεί στον κόσμο, βρισκόμαστε σε «μια κατάσταση μη τελειότητας και σε μια πειραματική διαδικασία εξόδου από αυτό το χάος».¹⁰

Ο δημιουργός – αρχιτέκτονας νιώθει την ανάγκη να προσπαθεί μέσα από το πεδίο της αρχιτεκτονικής και του πολεοδομικού σχεδιασμού να διατηρεί ζωντανή την ελπίδα των ανθρώπων για τη βελτίωση της ζωής τους και της κοινωνίας. Συχνά, γίνεται μέρος μιας διαδικασίας αναζήτησης για το τι θα μπορούσαμε να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε κάθε παρούσα κατάσταση που επιδέχεται αλλαγής.¹¹ Ο Emmanuel Lévinas στο βιβλίο του *Of God Who Comes to Mind* αναφέρεται εκτενώς στον Bloch και τις θεωρίες που αναπτύσσει και υποστηρίζει ότι ο ουτοπισμός είναι μια ηθική πρακτική καθώς

οδηγεί τους ανθρώπους να συνεχίζουν να προσπαθούν για κάτι το οποίο δεν δύνανται ποτέ να υφίσταται πλήρως, αλλά δεν πρέπει να σταματήσουν να αγωνίζονται γιατί η προσπάθειά τους για την ολοκλήρωσή τους εξελίσσει.¹²

Ας σκεφτούμε το κίνημα του Bauhaus ως ένα παράδειγμα αρχιτεκτονικής που καθοδηγείται από ένα είδος ουτοπικού οράματος. Στο μανιφέστο του Bauhaus το 1919, η προμετωπίδα απεικονίζει μια εξπρεσιονιστική ξυλογραφία του Lyonel Feininger με θέμα τον «καθεδρικό ναό του μέλλοντος», όπου ένας γοτθικός καθεδρικός αποδίδεται με κρυστάλλινες κυβιστικές μορφές. Η εικόνα αυτή ουσιαστικά αποτελεί μια συμπύκνωση της ουτοπικής βλέψης του Bauhaus για μια νέα αρχιτεκτονική φωτεινή και κρυστάλλινη που θα προσδιορίσει τη γνήσια κατοικία και το ολοκληρωμένο κτίριο. Αυτή η ουτοπία ταυτίζεται έμμεσα με την τάξη και το φως του γοτθικού καθεδρικού που περιγράφει την Ουράνια πόλη (City in Heaven).¹³ Σύμφωνα με τον Walter Gropius, οι τέχνες πρέπει να συνδεθούν με την αρχιτεκτονική και να λειτουργούν συγχρόνως σε έναν άρρηκτο δεσμό με αυτή και υπό τις υπαγορεύσεις της, με απώτερο σκοπό να ικανοποιούν τις απαιτήσεις της γνήσιας κατοικίας, άρα και την ανάγκη του ανθρώπου για μια γνήσια κατοικία, εκεί είναι που έγκειται και η ηθική τους λειτουργία. Με τη γνήσια κατοικία, ο άνθρωπος θα ξεπεράσει τον κατακερματισμό που έχει υποστεί στο μοντέρνο κόσμο και θα σταθεί και πάλι ως μέλος της κοινωνίας, βρίσκοντας τον τόπο

του, το έθος του, την απελευθέρωσή του.¹⁴

Παράλληλα, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε την ηθική που κρύβει η ρήξη της ουτοπικής αρχιτεκτονικής με την δεδομένη κατάσταση που επιχειρεί να ανατρέψει. Πρόκειται για την κοινωνική λειτουργία της ουτοπικής σκέψης που δομείται στην εναντίωσή της σε οτιδήποτε θεωρείται δεδομένο και αναπαράγεται διαρκώς κρατώντας τους ανθρώπους και την κοινωνία παγιδευμένους μέσα σε αυτό που φέρει. Όπως υποστηρίζει ο Harries, «η κοινωνική λειτουργία της ουτοπικής σκέψης απαιτεί ότι [...] σαν αλέτρι σπάει το φλοιό του καθιερωμένου και αποδεκτού για να προετοιμάσει για ένα νέο είδος κατοικίας».¹⁵

9 Ben Anderson, "Transcending Without Transcendence: Utopianism and an Ethos of Hope", *Antipode* 38, no. 4 (2006), 691-710.

10 Ernst Bloch, *The Principle of Hope* (Cambridge: MIT Press, 1986); στο Anderson, "Transcending Without Transcendence", 704.

11 Anderson, "Transcending Without Transcendence", 706.

12 Emmanuel Lévinas, *Of God Who Comes to Mind* (Stanford University Press, 1998); στο Anderson, "Transcending Without Transcendence", 701.

13 Harries, *The Ethical Function of Architecture*, 328-29.

14 Harries, 329-30.

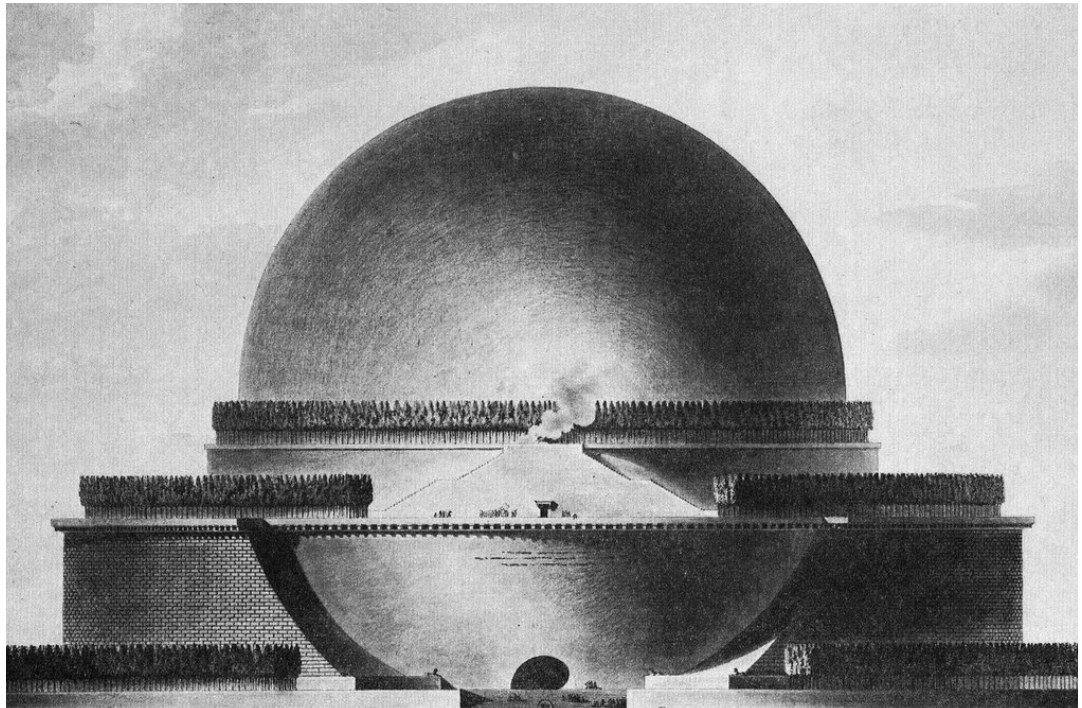
15 Harries, 331.

3.2 Η ΗΘΙΚΗ ΣΕ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΟΥΤΟΠΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

Όπως έχουμε αναφέρει και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ιστορία της αρχιτεκτονικής μας παρέχει πολλαπλά παραδείγματα ουτοπικών προτάσεων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, με διαφορετικό ύφος, σκοπό, μέσα και αποτελέσματα το καθένα. Έχει ίσως μεγάλο νόημα να αναζητήσουμε την ηθική διάσταση ορισμένων προτάσεων, να κατανοήσουμε την αφετηρία τους, την πρόθεση του αρχιτέκτονα και την ηθική ανησυχία που έμμεσα κατεύθυνε το έργο του.

Ο Étienne-Louis Boullée το 1784-5 σχεδιάζει το Κενοτάφιο του Νεύτωνα, ένα μνημείο προς τιμήν του επιστήμονα που ανακάλυψε το σφαιρικό σχήμα της γης. Πρόκειται για μια σφαίρα, εσωτερικά κενή που αναπαριστά τον έναστρο ουρανό και συμβολίζει το απέραντο σύμπαν. Για τον Boullée, αποτελεί κάτι μεγαλειώδες γιατί άλλωστε μόνο κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποδώσει το μεγαλειώδες πνεύμα του Νεύτωνα. Ουσιαστικά, ο Boullée ξεπερνά τον εαυτό του με αυτό το έργο με το οποίο επιχειρεί να περικλείσει τον Νεύτωνα μέσα στη δική του ανακάλυψη και συνεπώς μέσα στον ίδιο τον εαυτό του.¹⁶ Η βαθύτερη πρόθεση του αρχιτέκτονα είναι να δημιουργήσει ένα δημόσιο χώρο που θα επικοινωνεί στους ανθρώπους την ιδέα του παγκόσμιου χώρου της φύσης, δηλαδή

2. Κενοτάφιο του Νεύτωνα, Étienne-Louis Boullée, 1784-5.

¹⁶ Harries, 307.

μέσω ενός πεπερασμένου, οριοθετημένου και σχετικού ανθρώπινου χώρου αποδίδει την έννοια του άπειρου απόλυτου νευτώνιου φυσικού χώρου.¹⁷ Η ηθική αυτού του εγχειρήματος εντοπίζεται στην επιθυμία του να φέρει την ανθρώπινη ψυχή σε επαφή με την αιωνιότητα και το μεγαλείο του κόσμου, ώστε τελικά οι άνθρωποι να αντιληφθούν ότι ανήκουν σε μια κοινωνία, αυτή που ορίζεται από όλα τα έλλογα όντα. Μέσα από αυτή την επαφή πιστεύει ότι ο άνθρωπος θα υπερβεί το φόβο του για τον κόσμο και την αιωνιότητα, ως μια αχανή άβυσσος, που αυτόματα εκμηδενίζει την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης¹⁸ και αξιώνει ότι θα λειτουργήσει θεραπευτικά για την ψυχή του καθώς θα κατανοήσει την ύπαρξη του στον κόσμο κατακτώντας την αυτό-εκπλήρωση.

Μια ουτοπία που προκύπτει από τις ανισότητες που φέρει ο καπιταλισμός προτείνει το 1808 ο Charles Fourier. Το Φαλανστήριο, όπως ονομάστηκε, ήταν η πρώτη λεπτομερής προσπάθεια να δημιουργηθεί μια πραγματικά υπάρχουσα ουτοπία στο πλαίσιο του ουτοπικού σοσιαλισμού. Ο Fourier φαντάζεται την Αρμονία, μια νέα περίοδο στην οποία οι κάτοικοι θα είναι πλέον απαλλαγμένοι από όλα τα δεινά της τότε εποχής και κυρίως από τον καπιταλισμό, τη μισθωτή και αλλοτριωμένη εργασία και θα έχουν ρυθμίσει εκ νέου τις μεταξύ τους σχέσεις. Σκοπός του είναι να απελευθερώσει τον άνθρωπο από την εκμετάλλευση και τον αποκρουστικό χαρακτήρα της εργασίας καθώς πιστεύει ότι «είναι εγγενώς αντίθετος με την ανθρώπινη

ύπαρξη και, πιο θεμελιωδώς, προσβάλλει την ίδια την τάξη του σύμπαντος».¹⁹ Στο *The Theory of Universal Unity*, τονίζει την άρνηση της εργασίας ως το πρώτο δικαίωμα του ανθρώπου, θέλοντας να δηλώσει το ηθικό χρέος κάθε ανθρώπου να αρνηθεί οποιαδήποτε συνθήκη εργασίας τον προσβάλλει, διεκδικώντας μια καλύτερη.²⁰ Η *αποκρουστική* (*repugnant*) εργασία αντικαθίσταται από την *θελκτική* (*attractive*) εργασία που σέβεται τον άνθρωπο και δεν αποτελεί πλέον είδος τιμωρίας.²¹ Παράλληλα, ο Fourier αναζητά και την ένωση των ανθρώπων από όλα τα κοινωνικά στρώματα, μια νέα παγκόσμια ένωση απελευθερωμένων ψυχών που υπακούει στους νόμους της έλξης ή αυτό που ο ίδιος ονομάζει *παθιασμένη έλξη* (*passionate attraction*).²² Με αυτόν το τρόπο αναδεικνύεται η έντονη ανθρωποκεντρική διάσταση που περιέχει η πρόταση και η βλέψη προς μια κοινωνία όπου η ατομική ψυχική ισορροπία θα αντανακλάται σε αρμονική συνύπαρξη.

Το παράδειγμα αυτό επιβεβαιώνει ότι η ουτοπική αρχιτεκτονική, όπως και ο ουτοπισμός εν γένει, προκύπτουν επειδή, και όχι παρότι, υπάρχουν στον κόσμο προβληματικές καταστάσεις που μεταφράζονται συχνά σε απελπισία και φέρνουν τον άνθρωπο σε μια δυσχερή θέση. Την έμφαση στον άνθρωπο, που είναι έντονη στην ουτοπία του Fourier, ανέδειξε αρκετά στη συνέχεια ο Bloch, ο οποίος τονίζει ότι πρέπει «να ανατρέψουμε όλες τις σχέσεις στις οποίες ο άνθρωπος παραμένει ταπεινωμένος, υποδουλωμένος,

απογυμνωμένος και καταφρονημένος» αναφερόμενος, βέβαια, στο σύνολο των έργων του ανθρώπινου πνεύματος, μέσα στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η αρχιτεκτονική.²³ Με άλλα λόγια, ο Bloch εκφράζει ότι το παλαιότερο όνειρο είναι να ξεπεράσουμε όλες τις σχέσεις στις οποίες ο άνθρωπος έχει υποστεί περιφρόνηση, υποβάθμιση, εγκατάλειψη, καταστάσεις στις οποίες φθείρεται η ψυχική του υγεία και προσβάλλεται η ουσία της ύπαρξής του. Αυτό συνοψίζεται, ίσως, με την φράση «το κάλεσμα να απαντήσουμε στον άδικο πόνο» του ανθρώπου, την οποία αναφέρει ο Bloch ως χρέος προς τον Karl Marx στα κείμενά του.²⁴

17 Nikolaos-Ion Terzoglou, "Ideas of Space from Isaac Newton to Étienne-Louis Boullée", *South African Journal of Art History (SAJAH)* Volume 27:1 (January 1, 2012), 36.

18 Harries, *The Ethical Function of Architecture*, 307, 309.

19 Alastair Hemmens, "Charles Fourier, Utopian Socialism and Attractive Labour", in *The Critique of Work in Modern French Thought: From Charles Fourier to Guy Debord*, ed. Alastair Hemmens, *Studies in Revolution and Literature* (Cham: Springer International Publishing, 2019), 47.

20 Hemmens, 47.

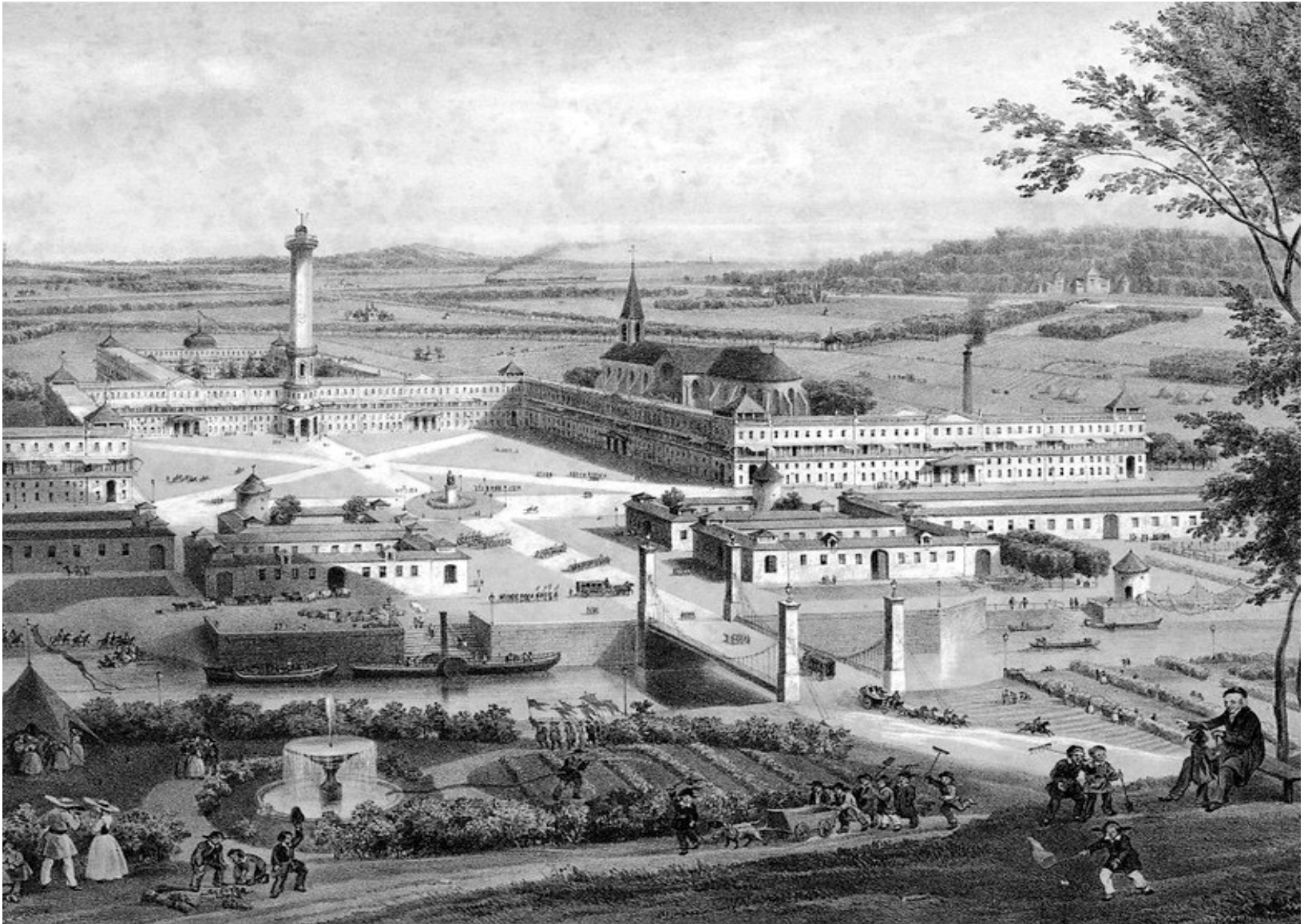
21 Hemmens, 66.

22 Dominic Pettman, "ESSAY - Fourier's Phalanstery", Jessica Flore Angel, accessed November 17, 2021, <http://jessica-f-angel.com/phalanstere>.

23 Lévinas, *Of God Who Comes to Mind*; στο Anderson, στο "Transcending Without Transcendence", 701.

24 Anderson, "Transcending Without Transcendence", 702.

3. *Phalanstère*, Charles Fourier, 1808.

Η ψυχική ισορροπία του ατόμου και η αρμονία στην κοινωνία θα εξασφαλιστούν όταν οι άνθρωποι νιώσουν ασφάλεια και βρουν τη θέση τους στο χώρο και το χρόνο. Αυτός είναι και ο σκοπός της ουτοπίας και της ουτοπικής αρχιτεκτονικής: η προσέγγιση του *Heimat*, που σύμφωνα με τον Bloch είναι η θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, εκεί όπου νιώθει ασφάλεια και ικανοποιεί το αίσθημα του ανήκειν.²⁵ Ο σκοπός αυτός συνοδεύεται από ηθική, η οποία εκφράζεται στην ανάγκη του αρχιτέκτονα να διαμορφώσει τις συνθήκες που θα καταστήσουν τη ζωή στο πλαίσιο της κοινωνίας ισορροπημένη και την ψυχική υγεία του ανθρώπου δεδομένη. Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε ότι η ψυχική και σωματική υγεία του ανθρώπου οδηγούν στην αυτονομία που υφίσταται ως μια βασική αρχή της αρχιτεκτονικής δημιουργίας με μεγάλο ηθικό βάρος.

Σχεδόν έναν αιώνα μετά το έργο του Fourier, το 1902, ο Ebenezer Howard προτείνει τη δημιουργία μιας Κηπούπολης (Garden City) σε μια προσπάθεια απομάκρυνσης μέρους του πληθυσμού από τις πόλεις και συγχρόνως, τόνωσης της αραιοκατοικημένης υπαίθρου. Η ανησυχία του Άγγλου αρχιτέκτονα για τη φτωχή εργατική τάξη, τον οδηγεί στο σχέδιο μιας νέας αστικής μορφής στην ύπαιθρο.²⁶ Η Κηπούπολη είναι μια βιομηχανική κοινωνία που όμως στερείται τις ανθυγιεινές και άσχημες συνθήκες και την αλλοτρίωση που χαρακτηρίζουν τις βιομηχανικές πόλεις της Βρετανίας του 19^{ου} αιώνα και προσφέρει στους κατοίκους ευημερία και αρμονική

συνύπαρξη με τη φύση.²⁷ Επομένως, η ηθική εκφράζεται ξανά μέσω της απελευθέρωσης του ατόμου από όσα στοιχεία της βιομηχανικής εποχής τον βαραίνουν ψυχικά και σωματικά. Εδώ, η αρχή της αυτονομίας συνοδεύεται από την προσπάθεια διάσωσης της φύσης και σύνδεσης του ατόμου με αυτή, που θα αναλυθεί εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, μέσω των αρχών της προστασίας και της εξοικονόμησης, στο πλαίσιο της μελέτης της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του Ζενέτου. Επιπλέον, ενισχύεται η ατομική ελευθερία παράλληλα με την τάξη και τον έλεγχο και η συλλογικότητα των προσπαθειών²⁸ καθώς προωθείται η δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής και οικονομικής συνεργασίας μεταξύ των ανθρώπων που βασίζεται στη γη (κοινοκτημοσύνη). Έτσι, επιχειρείται η δημιουργία ενός κλίματος κοινού συμφέροντος και αλληλοβοήθειας που ίσως είναι ο μόνος τρόπος για την πρόοδο της κοινωνίας.²⁹

25 Lévinas, *Of God Who Comes to Mind*, 35.

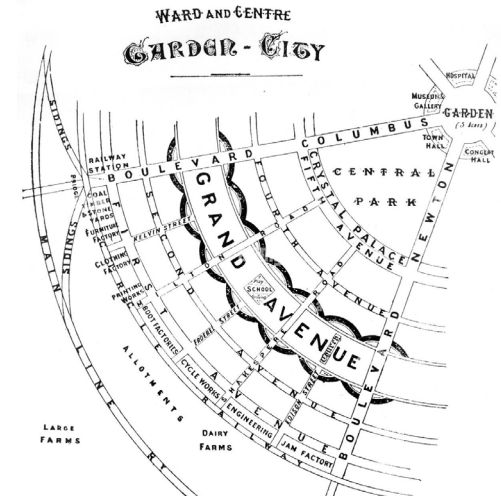
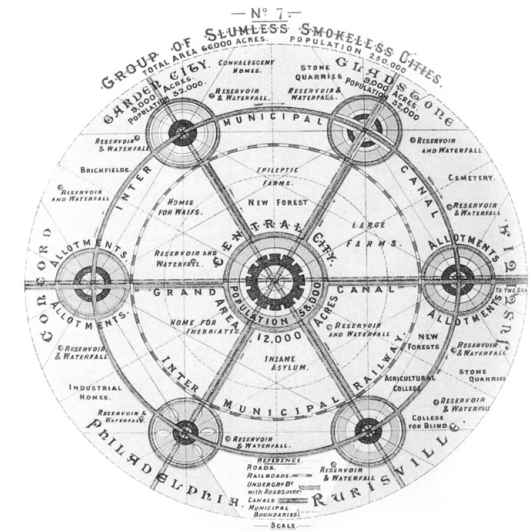
26 Evan D. Richert AICIP and Mark B. Lapping Guest Editors, "Ebenezer Howard and the Garden City", *Journal of the American Planning Association*, 1998, 125, <https://doi.org/10.1080/01944369808975966>.

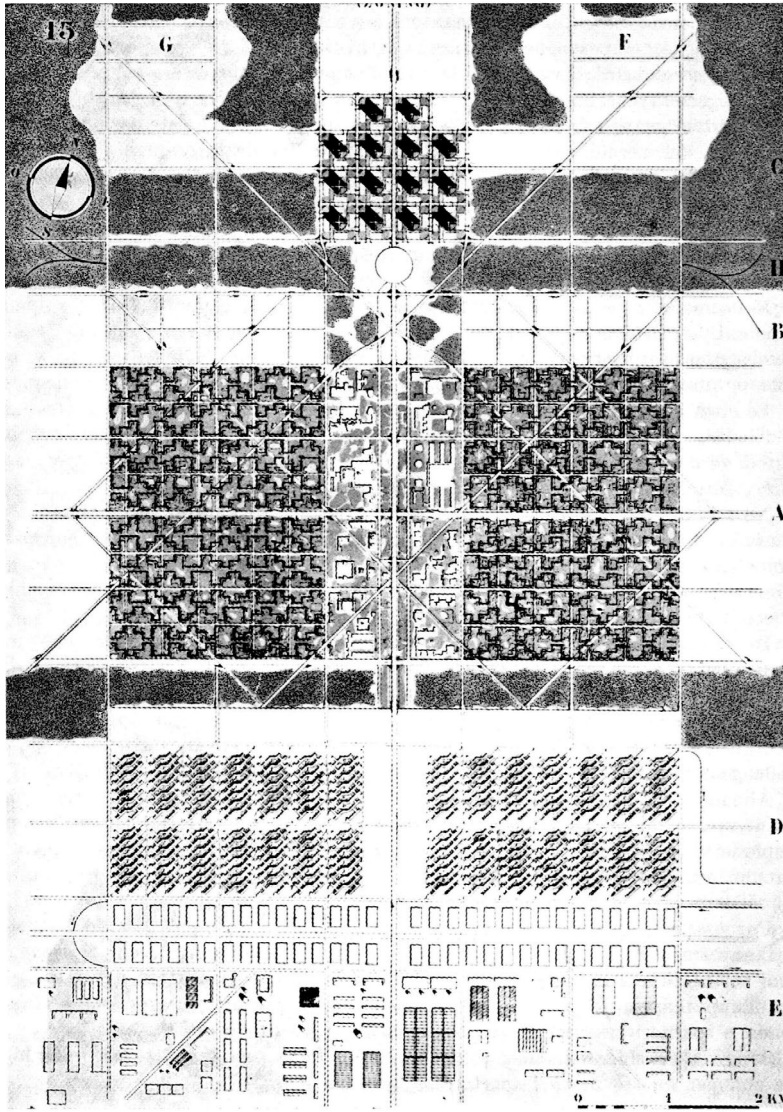
27 Stanley Buder, "Ebenezer Howard: The Genesis of a Town Planning Movement", *Journal of the American Institute of Planners* 35, no. 6 (November 1, 1969), 393.

28 Buder, 390.

29 Buder, 393.

4. Κάτοψη της Garden City. Ακτινωτοί δρόμοι και ομόκεντρα ορανωμένες περιοχές.
5. Τμηματική κάτοψη της πόλης. Κεντρική πλατεία με κήπο, δημόσιες χρήσεις, κατοικία, βιοτεχνία, βιομηχανία.

6. *La Ville Radieuse*, Le Corbusier, 1935.

Ο Le Corbusier σχεδιάζει την Radiant City ως την εξέλιξη της Contemporary City, που έχει σχεδιάσει το 1922. Το κύριο στοιχείο που διατηρείται από την αρχική πρόταση είναι η ενσωμάτωση της φύσης στον αστικό ιστό. Ο πυρήνας, βέβαια, της Radiant City είναι ότι τα προβλήματα της σύγχρονης εποχής και κυρίως η εκβιομηχάνιση θα λυθούν μόνο μέσω μιας συνδικαλιστικής επανάστασης που θα επιτρέψει μια νέα σύνθεση ελευθερίας και εξουσίας. Εκφράζει, δηλαδή, και αυτός μια ηθική ανησυχία ως προς το χάος και την ψυχική φθορά που υφίσταται στον κόσμο και προσπαθεί να δημιουργήσει μια νέα συνθήκη όπου ο άνθρωπος θα λειτουργεί αυτόνομα. Η βασική διαφορά αυτής της πόλης από την Contemporary City είναι η απουσία ταξικής διάκρισης και η εξισωτική αντιμετώπιση της οικιστικής περιοχής. Όπως έχει πει χαρακτηριστικά, «η δική μου σκέψη στρέφεται προς τα πλήθη στο μετρό που επιστρέφουν το βράδυ στα σπίτια τους σε θλιβερές κατοικίες. Τα εκατομμύρια όντα που θυσιάζονται σε μια ζωή χωρίς ελπίδα, χωρίς ξεκούραση - χωρίς ουρανό, ήλιο ή πράσινο».³⁰ Διακρίνοντας δύο τομείς στη ζωή, το διοικητικό και τον οικιστικό, υποστηρίζει ότι στο δεύτερο που περιλαμβάνει την οικογένεια και τον ελεύθερο χρόνο, ο άνθρωπος βρίσκει

30 Robert Fishman, "From the Radiant City to Vichy: Le Corbusier's Plans and Politics, 1928-1942", in *The Open Hand*, 2021, 16.

χαρά, ελευθερία και αναπτύσσει τη δημιουργικότητά του.³¹ Για τον τομέα της διοίκησης προσθέτει ότι η επιτυχία του θα είναι όταν ο άνθρωπος δεν θα χρειάζεται πια να ασχολείται μόνο με αυτό και θα απελευθερωθεί, τότε θα επέλθει η αρμονία στη ζωή του και στη λειτουργία της πόλης.³² Παρά την ηθική του πρόθεση, η αυστηρή γεωμετρία, η επανάληψη τυποποιημένων μορφών και η απόλυτη μορφή που σχεδίασε για την πόλη πιθανά ξεπέρασαν τα όρια της ανθρώπινης ελευθερίας.

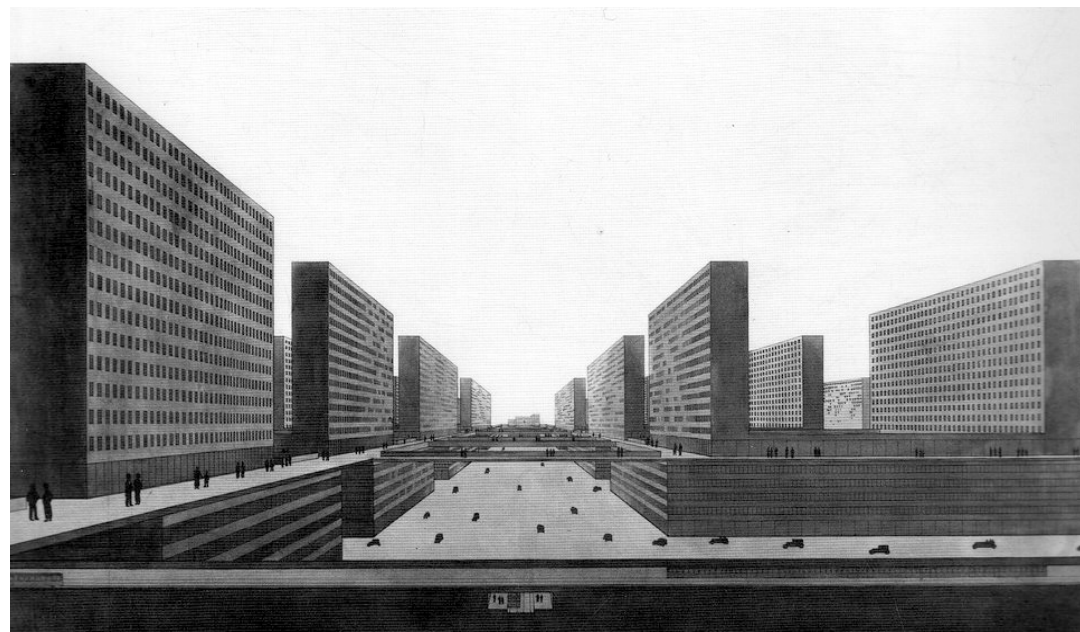
Το 1924, ο Ludwig Hilberseimer σχεδιάζει την High Rise City, ακολουθώντας το παράδειγμα του Le Corbusier. Πρόκειται για μια πόλη υψηλής πυκνότητας που διαμορφώνεται από πανομοιότυπα κτίρια μεγάλου ύψους σε μια σταθερή επανάληψη. Στόχος του Hilberseimer, όπως και του Le Corbusier, είναι ο εξορθολογισμός της μοντέρνας πόλης και η μετατροπή της στην τελειότερη και πιο αποτελεσματική μηχανή που θα βοηθήσει τον άνθρωπο σε κάθε στιγμή της καθημερινής του ζωής.³³ Στην προσπάθεια εξερεύνησης των ορίων της πυκνότητας και της απόδοσης της πόλης-μηχανής το αποτέλεσμα του Hilberseimer ίσως φαντάζει μακρινό, αποκρουστικό ή και δυστοπικό. Ακόμα και υπό αυτή τη

31 Fishman,16.

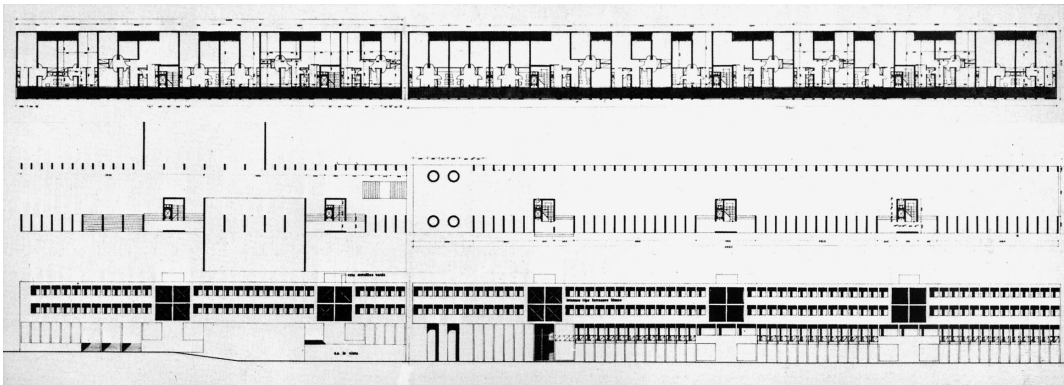
32 Fishman, 18.

33 Thomas Brockelman, "Getting Back into No Place: On Casey, Deconstruction and the Architecture of Modernity", *Human Studies* 19, no. 4 (1996), 441-42.

7. Προοπτική απεικόνιση της High Rise City, Ludwig Hilberseimer, 1924.

8. Κάτοψη και όψη του κτιριακού συγκροτήματος.
9. Τμήμα όψης αναδεικνύει τη λιτότητα του σχεδιασμού και τη μορφολογική επίδραση του κλασσικού μοντερνισμού στο έργο του Rossi.

συνθήκη, ή καλύτερα λόγω αυτής της συνθήκης, είναι σημαντικό να διακρίνουμε την αρχική ηθική πρόθεση του αρχιτέκτονα. Για τον Hilberseimer, η τότε σύγχρονη πόλη χαρακτηριζόταν από ένα ανυπόφορο πλήθος στοιχείων, καταστάσεων που συγκροτούν μια αποπροσανατολιστική φαντασμαγορία, ή όπως ο ίδιος την αποκαλεί, ένα «αστικό χάος».³⁴ Με αυτή την αφετηρία, η αρχιτεκτονική του αποσκοπούσε στην απαγκίστρωση του ανθρώπου από αυτό το χαώδες αστικό σκηνικό και τη δημιουργία μιας πόλης που θα μπορεί να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο απέναντι στις αυξανόμενες ανάγκες της εποχής. «Πρόκειται για μια αρχιτεκτονική σε συμφωνία με την παρούσα καθημερινή ζωή, όχι υποκειμενική και ατομικιστική αλλά αντικειμενική και οικουμενική» υποστηρίζει ο ίδιος.³⁵

Ίσως, η πολυπλοκότητα και η ποικιλομορφία των εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής να χρειάζεται αυτές να διαδραματίζονται σε ένα απλό ή και μονότονο αστικό υπόβαθρο ώστε συνολικά να μην προκαλούν σύγχυση στους ανθρώπους. Αυτή τη φιλοσοφία ακολουθεί και ο Aldo

34 Ludwig Hilberseimer, "The Berlin School of Architecture of the Twenties", *Manuscript of 1967, Ludwig Karl Hilberseimer Archives, Art Institute of Chicago*, 8/1, n.d., 49–51; στο Martin Bressani, "Mass Customisation and Standardisation: An Urban Dialectic", *Architectural Design* 85, no. 6 (2015), 22.

35 Hilberseimer, "The Berlin School of Architecture of the Twenties"; στο Bressani, "Mass Customisation and Standardisation", 22.

Rossi στην πρόταση του για το οικιστικό συγκρότημα Monte Amiata στη συνοικία Gallaratese, στα περίχωρα του Μιλάνου που σχεδιάζει σε συνεργασία με τον Carlo Aymonino από το 1969. Η νέο-ορθολογική προσέγγιση του Rossi, με την χρήση της τυπολογίας και την αυστηρή γεωμετρία των μορφών του, οδήγησε σε ένα χώρο που χαρακτηρίζεται από τρομακτική αφαίρεση, με αποτέλεσμα να θεωρηθεί από πολλούς ένα έργο περιοριστικό και ίσως μια όψιμη έκφραση του φασισμού. Το κτίριο του Rossi όπως και όλο το συγκρότημα προοριζόταν για τη στέγαση ανθρώπων με μειωμένο εισόδημα και οι αρχιτέκτονες προσδοκούσαν μια αστική κοινότητα ισότιμη, δίχως αποκλεισμούς.³⁶ Το συγκρότημα έπαιξε κάποιο ρόλο στον αγώνα που εκδηλώθηκε στο Μιλάνο στο πλαίσιο διαμαρτυριών για τα υψηλά ενοίκια και στο γενικότερο αγώνα για τη στέγαση. Συγκεκριμένα, το 1970 καταλήφθηκε από οικογένειες αστέγων ανοίγοντας το ζήτημα του δικαιώματος στην κατοικία.³⁷ Το γεγονός αυτό, ίσως, γεννά κάποιες σκέψεις σχετικά με την επίδραση που μπορεί να ασκήσει ακόμα και μια μονότονη και πιθανώς περιοριστική αρχιτεκτονική στους ανθρώπους. Η ηθική εδώ μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο η υλοποιημένη αρχιτεκτονική δέχθηκε τη ζωή και ιδιαίτερα τον αγώνα που πυροδοτήθηκε για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων των ανθρώπων για καλύτερες συνθήκες ζωής.

Επομένως, γίνεται κατανοητό ότι η ουτοπική αρχιτεκτονική, όπως και η ουτοπία

ευρύτερα, χαρακτηρίζονται από μια ηθική ανησυχία ή ηθική πρόθεση, αυτή που φανερώνει η επιθυμία για την κατάκτηση της αιωνιότητας, της ολοκλήρωσης του ανθρώπου μέσα στην ίδια τη ζωή. Ακόμα κι αν αυτή με την τελειότητα που τη συνοδεύει, είναι ανέφικτη, η πρόθεση για την επίτευξη μιας ενάρετης ζωής δίνει στον άνθρωπο δυνατότητες εξέλιξης. Τα παραπάνω παραδείγματα ουτοπικής αρχιτεκτονικής βοηθούν να κατανοήσουμε μέσα από την πράξη ότι η ηθική λαμβάνει διάφορες μορφές κατά το σχεδιασμό όπως η προστασία, η εξοικονόμηση και η αυτονομία του ανθρώπου. Αυτό μπορεί να εκληφθεί ως εισαγωγή στην ηθική ερμηνεία της ουτοπικής αρχιτεκτονικής που θέτει τις βάσεις ώστε να επιχειρήσουμε τώρα να διακρίνουμε τα πολλαπλά σημεία στα οποία είναι έμφυτη η ηθική στο συγκεκριμένο παράδειγμα της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του Τάκη Ζενέτου.

10. Αποψη του χώρου από τη στοά. Το φως και η σκιά τονίζουν την αυστηρή μορφολογία.

36 "Complexo Gallaratese Em Milão. Autores: Carlo Aymonino, Aldo Rossi e Outros," accessed January 10, 2022, <http://www.cronologiadourbanismo.ufba.br/apresentacao.php?langVerbete=en&idVerbete=113>.

37 "The Housing Struggle in Milan in the 1970s: Influences and Particularities" (Original Research Article, n.d.), 23-24.

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ «ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑΣ» ΤΟΥ Τ. ΖΕΝΕΤΟΥ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετήσουμε το παράδειγμα της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας και θα επιχειρήσουμε να εξηγήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η ηθική είναι έκδηλη στο πλαίσιο της πρότασης. Ως ένα υπόβαθρο για την έρευνα, μελετάται σε ένα πρώτο στάδιο η ζωή και το αρχιτεκτονικό έργο του Ζενέτου, τα προβλήματα της εποχής που οδήγησαν στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία καθώς και η πορεία των αρχιτεκτονικών πραγμάτων διεθνώς, η οποία πιθανά επηρέασε σε κάποιο βαθμό τις σχεδιαστικές αποφάσεις. Επιπλέον, αναλύεται εν συντομία το περιεχόμενο της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας και οι σχεδιαστικές περίοδοι που σημειώθηκαν έως την ανάδυση της τελικής της μορφής. Με αυτά τα δεδομένα, διακρίνονται τρεις διαφορετικές πτυχές της ηθικής στην πρόταση. Η *ηθική της προστασίας*, της *εξοικονόμησης* και της *αυτονομίας* εξετάζονται διαδοχικά, τόσο μέσα από τη θεωρητική θέση του αρχιτέκτονα όσο και από το σχεδιασμένο έργο. Η *ηθική της απελευθέρωσης*, στην οποία τείνει το έργο, συνοψίζει την ηθική αξίωση για τη ζωή και την ύπαρξη στην πόλη του μέλλοντος.

4.1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΤΑΣΗ

4.1.1 Ο αρχιτέκτονας Τάκης Ζενέτος

Ο αρχιτέκτονας Τάκης Ζενέτος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1926 και αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες-εκπροσώπους της μεταπολεμικής σκέψης και δημιουργίας. Η πορεία του στο πεδίο της αρχιτεκτονικής ξεκινά το 1946 με σπουδές στο Παρίσι, στο τμήμα αρχιτεκτονικής της *École des Beaux-Arts*, και συγκεκριμένα στο ατελιέ του Γάλλου αρχιτέκτονα Otello Zavanoni.¹ Το 1952 ολοκληρώνει τα μαθήματά του στη σχολή παρουσιάζοντας το 1953 τη διπλωματική του με θέμα «Μικρόπολις – Αυτόνομη οικιστική μονάδα». Παρά την επιτυχημένη πορεία του στο Παρίσι και την αναγνώριση και εκτίμηση που εισπράττει από τους συναδέλφους του, αποφασίζει το 1955 να επιστρέψει στην Ελλάδα. Ο ρομαντισμός του, η σύνδεσή του με τη φύση και τους ανθρώπους του ίσως ήταν αυτά που τον οδήγησαν σε αυτή την απόφαση.²

Διαθέτει μεγάλο συνθετικό ταλέντο, επινοητικότητα καθώς και άρτια επιστημονική κατάρτιση και πολλές γνώσεις περί τεχνολογίας τις οποίες προσπαθεί να ενσωματώνει στις μελέτες του. Η έναρξη της αρχιτεκτονικής του δραστηριότητας στην Ελλάδα συμπίπτει με τη μεταπολεμική περίοδο και την αναπτυξιακή τάση που αυτή συνεπάγεται, με αποτέλεσμα ο τρόπος σκέψης του να επηρεαστεί σημαντικά από τα προβλήματα της εποχής. Συγκεκριμένα, η ανοικοδόμηση των μεγάλων αστικών κέντρων σε συνδυασμό με το πρόβλημα στέγασης που έφερε η

εσωτερική μετανάστευση προκάλεσαν ευρύ προβληματισμό και προσπάθεια εύρεσης της καλύτερης δυνατής λύσης τόσο γενικά όσο και για τον Ζενέτο. Τότε θεώρησε ότι ο αρχιτέκτονας κατέχει έναν πιο σύνθετο πλέον ρόλο, καθώς οφείλει μέσα από τις ενέργειές του να συνδυάζει τα νέα επιστημονικά δεδομένα και τα τεχνολογικά επιτεύγματα με την επίλυση των κοινωνικών ζητημάτων.³ Κατά τη μαζική δόμηση πολυκατοικιών στα μεγάλα αστικά κέντρα, ο Ζενέτος εναντιώνεται δίνοντας μεγάλη έμφαση στην ανθρώπινη κατοικία, η οποία θεωρεί ότι «πρέπει να είναι το πολυτελέστερο προϊόν της κοινωνίας».⁴

Παράλληλα, δεν ακολουθεί την πεπατημένη και επιλέγει να μη γίνει μέρος του συστήματος, της λεγόμενης elite των αρχιτεκτόνων. «Δεν συμβιβάζεται, δεν συμφωνεί, δεν εξαγοράζεται».⁵ Εκφράζει τη γνώμη του, όσο δυσάρεστη ή διαφορετική κι αν ακούγεται με στόχο πάντα να ακολουθεί μια αρχιτεκτονική που θα αντιτίθεται στις συνηθισμένες προτάσεις «τόσο της σπατάλης και της κυνικής κερδοσκοπίας όσο τις επιστημονικοφανείς».⁶ Για τους πολλούς «έδινε την εντύπωση μιας δυνατής αλλά πικρόχολης προσωπικότητας, ενώ εμείς διαβάζαμε στον πάντα ευαίσθητο και συνειδητό καλλιτέχνη την πίκρα να συσσωρεύεται για το ανώφελο των αγώνων, για το τόπο που καταστρεφόταν, τις πόλεις, τη φύση, το αδιάσπαστο της γραφειοκρατίας, της κλικοκρατίας και του συμβιβασμού» αναφέρεται στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* του 1978.⁷

1 Μανόλης Β. Μαρμαράς, "Τάκης Χ. Ζενέτος(1926-1977). Επισημάνσεις στο έργο του", *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1987, 20.

2 Ορέστης Δουμάνης (Επιμ.), "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977", *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1978.

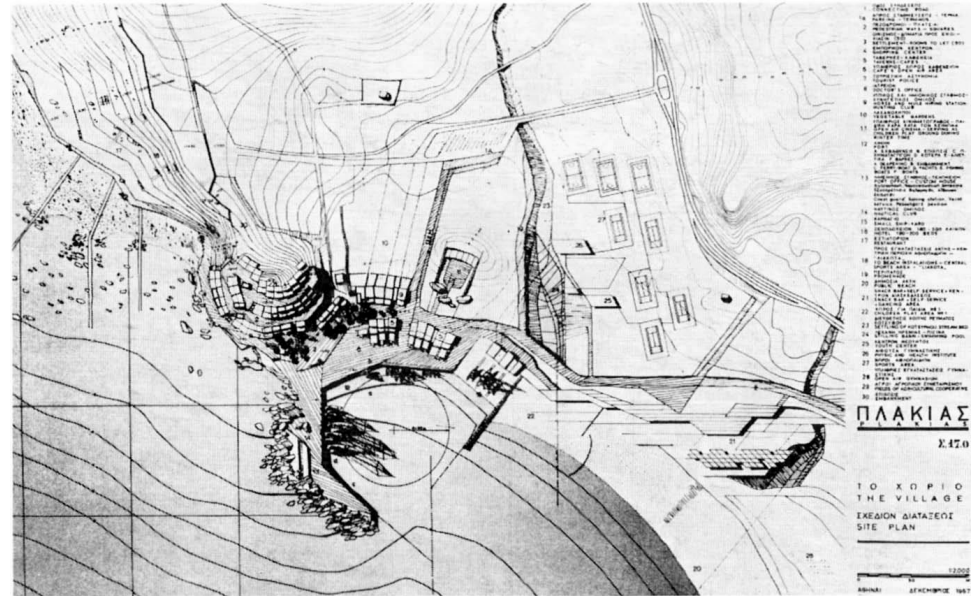
3 Μαρμαράς, "Τάκης Χ. Ζενέτος(1926-1977). Επισημάνσεις στο έργο του", 21.

4 Δουμάνης, "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977", 6.

5 Δουμάνης.

6 Δουμάνης.

7 Δουμάνης.

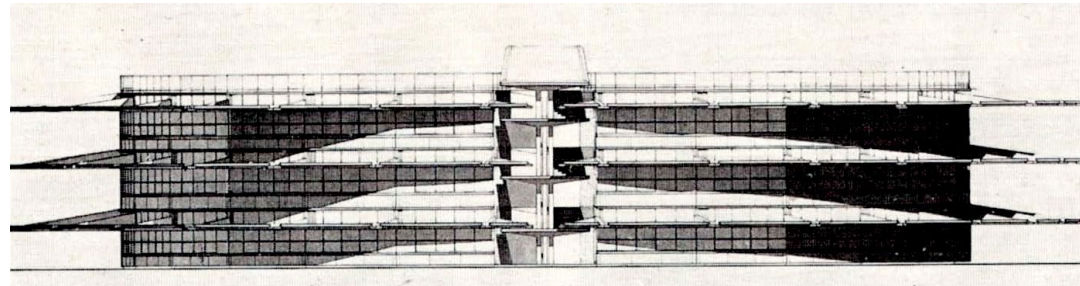
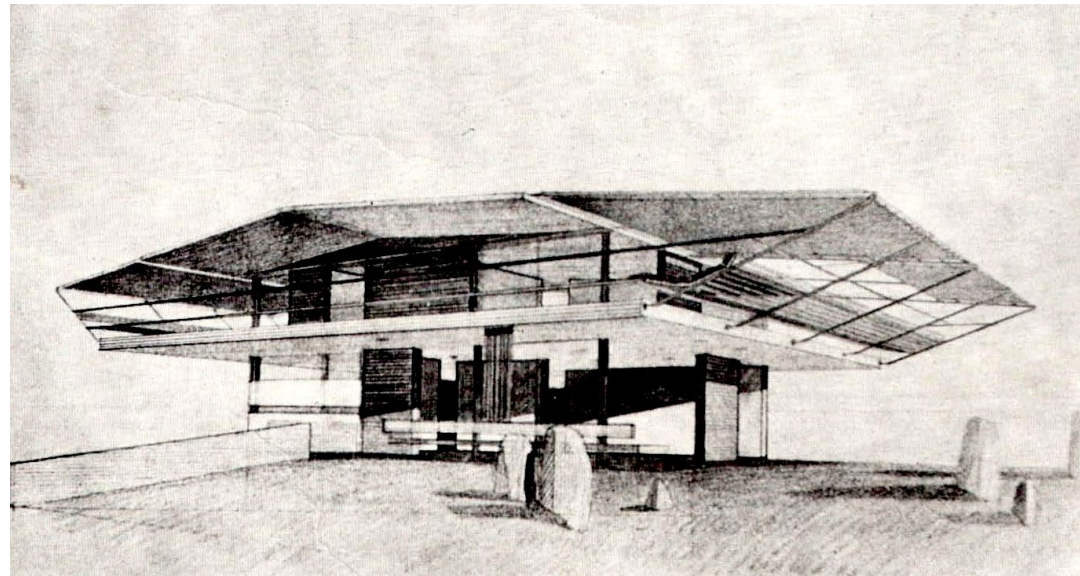
1. Σχέδιο Διατάξεως Πλακιά Ρεθύμνου, Δεκέμβριος 1967.
2. Εργοστάσιο Ζυθοποιίας Φιξ, 1957.

Ο Ζενέτος υλοποιεί πολλά δημόσια έργα και κατοικίες μερικά εκ των οποίων είναι το Εργοστάσιο της Ζυθοποιίας Φιξ (1957), το θέατρο του Λυκαβηττού (1965), το γυμνάσιο στον Αγ. Δημήτριο (1969), η κατοικία εταιρείας Siemens στην Νέα Κηφισιά (1959), η κατοικία Ξάνθου στη Γλυφάδα (1961), η πολυκατοικία στην Αμαλίας και Δαιδάλου (1959), η πολυκατοικία στην Ηρώδου Αττικού (1959) και το «Μονόσπιτο» στο Καβούρι (1959). Βέβαια, εκπονεί και αρκετές μελέτες για έργα μεγάλης κλίμακας που μένουν έως σήμερα με τη μορφή σχεδίων, όπως το Ρυθμιστικό σχέδιο Αγίας Γαλήνης Ρεθύμνου (1966), το Ρυθμιστικό σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης Πλακιά Ρεθύμνου (1966) και το Ρυθμιστικό σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης Στροφυλιάς στην Ηλεία - Αχαΐα (1971). Το έργο, ίσως, που τον έχει κάνει ευρύτερα γνωστό είναι αυτό της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας που ξεκινά το 1952 και η μελέτη του εξελίσσεται με το πέρασμα των χρόνων μέχρι και την τελική της παρουσίαση το 1971. Ουσιαστικά, αποτελεί μια διαρκή έρευνα που εκφράζει την αγωνία του για την εξέλιξη της πόλης και συμπυκνώνει την ουσία της πολεοδομικής και χωροταξικής του φιλοσοφίας αλλά και της ανάγκης του για γόνιμη ζωή.⁸ Το 1977 βάζει τέλος στη ζωή του πέφτοντας από το μπαλκόνι του γραφείου του στο Κολωνάκι, παραμένοντας ένας άνθρωπος επαναστατημένος και πιστός στις αντιλήψεις του.

⁸ Μαρμαράς, "Τάκης Χ. Ζενέτος(1926-1977). Επισημάνσεις στο έργο του", 20-25.

3. Κατοικία Ξάνθου στη Γλυφάδα. Σκίτσο του αρχιτέκτονα, 1961.
4. Νότια όψη γυμνασίου στον Άγιο Δημήτριο, 1969.

4.1.2 Το πλαίσιο της πρότασης

Για να κατανοήσουμε βαθιά την ηθική της πρότασης του Ζενέτου για την Ηλεκτρονική Πολεοδομία χρειάζεται πρώτα να εξοικειωθούμε με τις συνθήκες και τα προβλήματα που επικρατούσαν την εποχή της μελέτης στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Παράλληλα, οι τάσεις που σημειώνονται εκείνη την περίοδο στον διεθνή αρχιτεκτονικό χώρο, σε συνδυασμό με την πρόοδο των τεχνολογικών μέσων βοηθούν να συλλάβουμε το πλαίσιο της πρότασης με την έννοια των επιρροών που δέχθηκε ο αρχιτέκτονας από το περιβάλλον του και να αισθανθούμε όσο είναι δυνατό τον τρόπο με τον οποίο γεννήθηκε αυτή η πρόταση.

Σε μια περίοδο που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, η κατάσταση της χώρας είναι αρκετά μετέωρη και υπάρχει μεγάλη ανάγκη για επανασχεδιασμό και εκ νέου οργάνωση της κοινωνίας. Συγκεκριμένα, τα αστικά κέντρα βρίσκονται πληθυσμιακά υπερπλήρη, σε αντίθεση με τις επαρχίες που έχουν ατονήσει αρκετά λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων. Παράλληλα, υπάρχουν αρκετές καταστροφές στις πόλεις που πρέπει να αντιμετωπιστούν σε συνδυασμό με τη μέριμνα για τη στέγαση των πληθυσμών.⁹ Η λογική της φθηνής κατοικίας δεν είναι αποδεκτή από τον Ζενέτο γι' αυτό προσπαθεί να αναζητήσει μια διαφορετική οργάνωση που θα σέβεται τον άνθρωπο και την ανάγκη του για ποιότητα ζωής.¹⁰ Επιπλέον, η τάση μεταφοράς και εγκατάστασης μεγάλου μέρους των μεταναστών και άλλων εργατικών πληθυσμών του τριτογενούς

τομέα στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων, όπου εργάζονται, επιβαρύνει το φυσικό περιβάλλον γύρω από αυτές, που μετατρέπεται σε οικιστική περιοχή, και την πόλη που μετατρέπεται σε μια μηχανή τριτογενούς παραγωγής. Επίσης, γεννιέται η ανάγκη γεφύρωσης των αποστάσεων με μεγάλα έργα κυκλοφορίας και μεταφοράς των εργατικών πληθυσμών από και προς τα κέντρα των πόλεων, που απαιτούν σημαντικές επενδύσεις και αλλοιώνουν το αστικό και το φυσικό περιβάλλον.¹¹ Αυτά τα προβλήματα της τότε σύγχρονης εποχής οδηγούν το Ζενέτο να σκεφτεί μια «Ηλεκτρονική Πολεοδομία» η οποία όπως υποστηρίζει μπορεί να εφαρμοστεί σε κάθε πολιτικό καθεστώς, αλλά όπως όλες οι μεγάλες αλλαγές θα προκύψει μέσα από τον αγώνα της εργατικής τάξης.¹²

Ουσιαστικά, η πρόταση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας είναι η πρόταση μιας «μη αρχιτεκτονικής»¹³ από την πλευρά του Ζενέτου και βασίζεται στην πεποίθησή του ότι το κτισμένο περιβάλλον, με το συμπαγή και στατικό του χαρακτήρα, δεν έχει πλέον κάτι να προσφέρει στον άνθρωπο. Έτσι, αναζητά, τα χρόνια που διαρκεί η μελέτη, τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η κατοικία και η πόλη του μέλλοντος. Παρακολουθώντας τις αρχιτεκτονικές εξελίξεις στην Ευρώπη, γοητεύεται από μια νέα πρακτική που συναντάται στην Ολλανδία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στην οποία ο ίδιος ο κάτοικος έχει τον έλεγχο του συστήματος της κατοικίας. Αυτό γίνεται εφικτό μέσα

από τη μετατροπή της κατοικίας σε ένα διπλό μηχανισμό που αποτελείται από έναν σκελετό υποδοχής μακράς διάρκειας ζωής και από ένα σύνολο προκατασκευασμένων στοιχείων για την οργάνωση του χώρου, φθηνών και με διάρκεια ζωής που εξαρτάται από τις ανθρώπινες ανάγκες. Σε αυτό το πλαίσιο της αρχιτεκτονικής χωρίς αρχιτέκτονα, κινείται το έργο του Constant Nieuwenhuys για την Νέα Βαβυλώνα ("New Babylon", 1956 -1974) το οποίο σχεδίασε ως ένα δίκτυο τεράστιων συνδέσμων που αποτελείται από πλατφόρμες υπερυψωμένες πάνω από την επιφάνεια της γης σε διάφορα επίπεδα. Όμοια, ο Yona Friedman σχεδιάζει τη Χωρική Πόλη (La Ville Spatiale, 1958) όπου προτείνει μια κινητή αρχιτεκτονική που το μόνο σταθερό που έχει είναι η χωρική υποδομή πάνω στην οποία όλα μπορούν να μεταβληθούν από το χρήστη.

Το 1959, έτος που πραγματοποιείται το 11^ο και τελευταίο CIAM στο Otterlo της Ολλανδίας, ιδρύεται, στο Παρίσι από τον Yona Friedman, το GEAM (Groupe d'études d'architecture mobile), μια νέα ομάδα που αφοσιώνεται στη μελέτη της κινητής

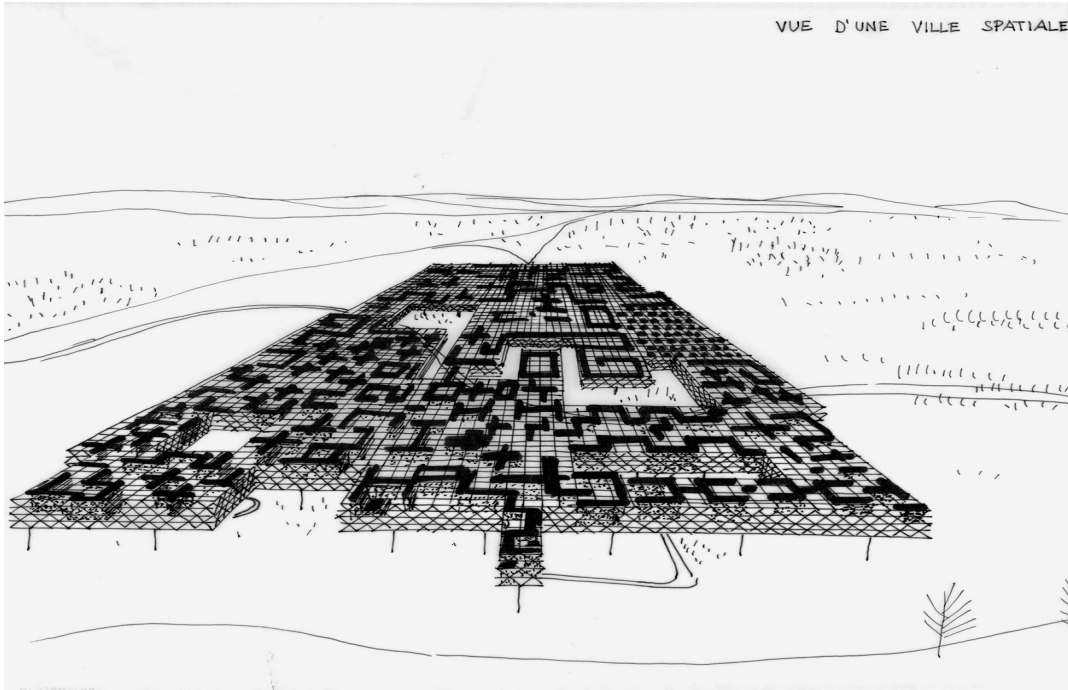
⁹ Μαρμαράς, 20.

¹⁰ Δουμάνης, "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977", 6.

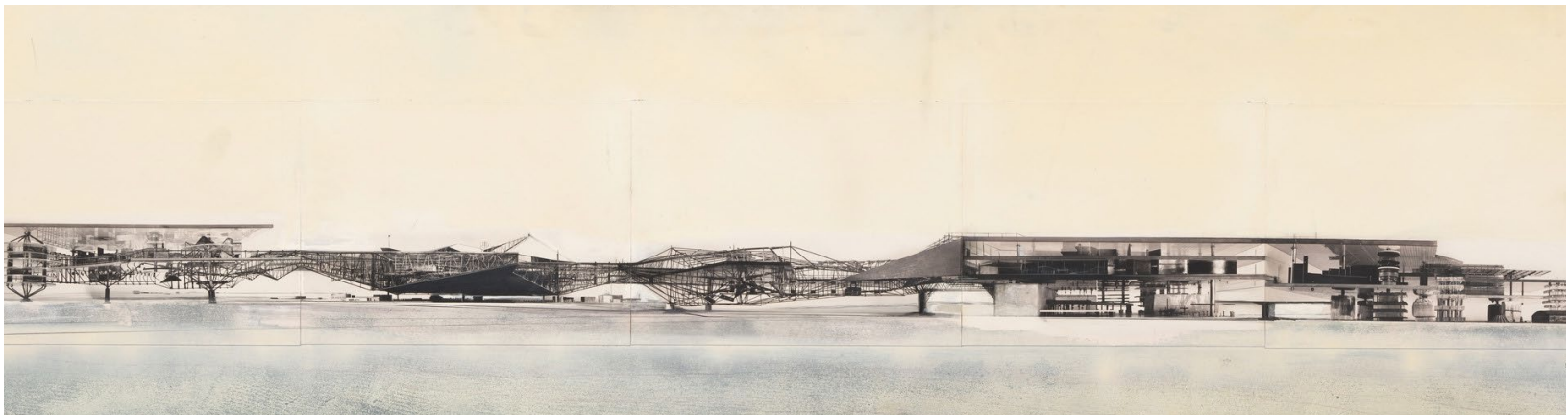
¹¹ Τάκης Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1969, 115-16.

¹² Δουμάνης, "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977", 6.

¹³ Δουμάνης, 6.

5. *Vue d' une ville spatiale*, Yona Friedman, 1958.
6. *New Babylon*, Constant Nieuwenhuys, 1956 -1974.

αρχιτεκτονικής. Η νέα τάση που παρατηρείται στις αρχές της δεκαετίας του '60 δίνει μεγάλη έμφαση στη χρήση τεχνολογικών μέσων προς μια αρχιτεκτονική μεγάλης κλίμακας, μια μητροπολιτική αρχιτεκτονική, που μεριμνά παράλληλα για τις μονάδες κατοίκησης μέσα από μια τυπολογική προσέγγιση. Οι προτεινόμενες πόλεις, που αποτελούν τεχνοκρατικές ουτοπίες, βασίζονται σε υποδομές τηλεματικών δικτύων πλανητικής διάδοσης. Η έννοια των δικτύων, ιδιαίτερα διαδεδομένη εκείνη την περίοδο, έχει συνδεθεί με τον Buckminster Fuller, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50,¹⁴ ο οποίος, μέσω των θόλων, προσπαθεί να ανακαλύψει ένα νέο τρόπο προσέγγισης της κατοικίας με την ελάχιστη δυνατή ύλη και τη μέγιστη απόδοση. Οι δυνατότητες αυτών των δομών είναι τόσο μεγάλες που ο Fuller προτείνει το 1962 να καλυφθεί με έναν γεωδαιτικό θόλο το κέντρο του Μανχάταν ("Dome Over Manhattan") με στόχο να δημιουργηθούν περιβάλλοντα μέσα από τα οποία θα μπορεί να μετριαστεί η κατανάλωση ενέργειας και ύλης σε παγκόσμια κλίμακα.¹⁵

14 Ελένη Καλαφάτη, Δημήτρης Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική* (Libro, 2006), 9-10.

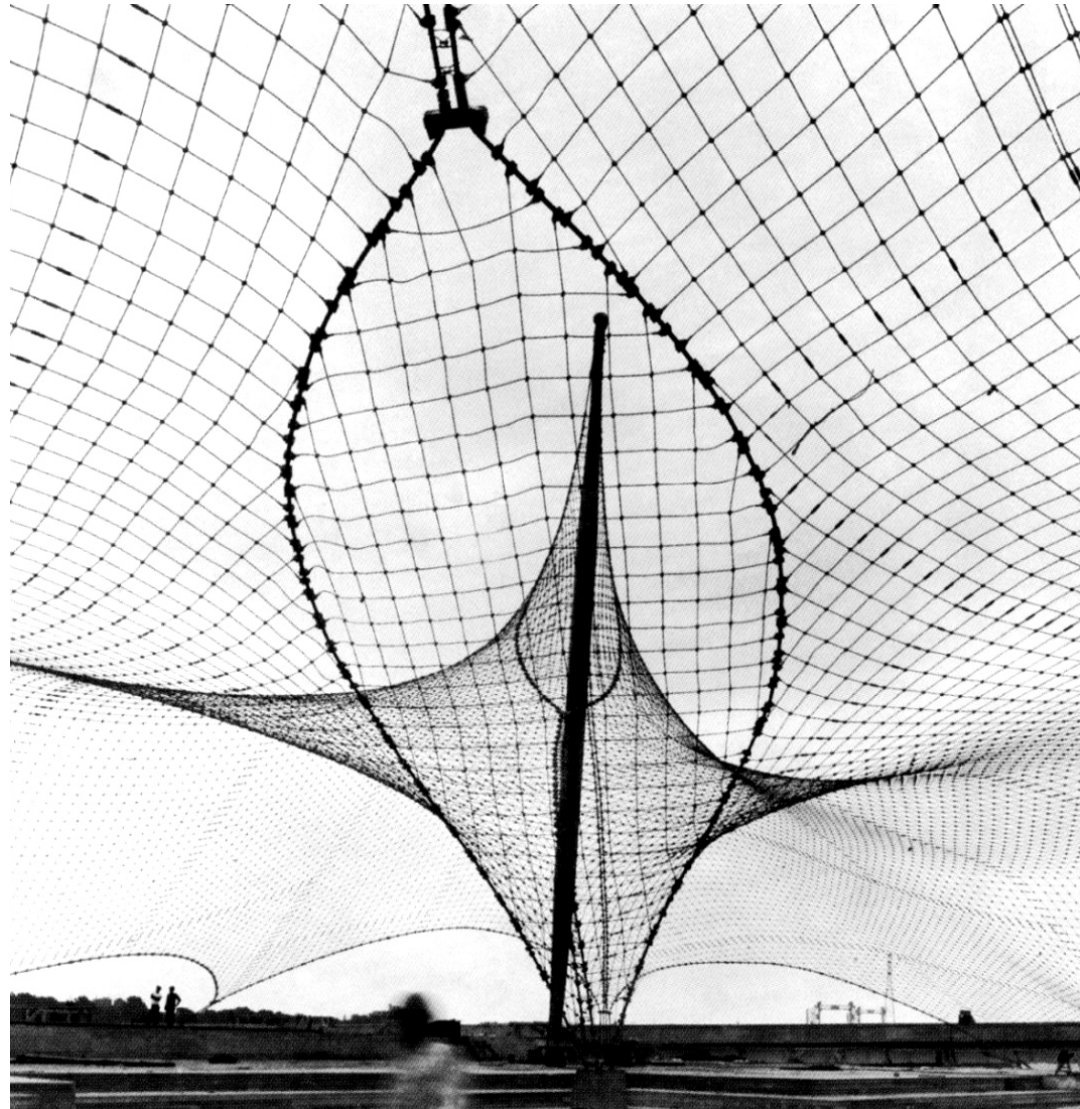
15 Virginia Maneval, "Architecture Bubble Dome Geodesic Inventor R. Buckminster Fuller (1895-1983)", Bubblemania-Architectures & Bubbles Cars, February 7, 2017, <http://www.bubblemania.fr/en/architecture-bulle-dome-geodesique-inventeur-r-buckminster-fuller-1895-1983/>.

7. *Dome Over Manhattan, Buckminster Fuller, 1962.*

Ο Frei Otto, επίσης μέλος του GEAM, καταπιάνεται και εκείνος με τη δημιουργία εφήμερων, ελαφρών δομών χαμηλού κόστους από τη δεκαετία του '50. Δίνει μεγάλη έμφαση στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση και υποστηρίζει ότι η αρχιτεκτονική πρέπει να έχει μια μορφή ενδιάμεσης μεμβράνης σε αυτή τη συνομιλία.¹⁶ Το 1959 συμμετέχει στην πρώτη συνάντηση του GEAM, τα μέλη του οποίου μοιράζονται την τάση για μια περιβαλλοντική θεώρηση της αρχιτεκτονικής.¹⁷ Παράλληλα, το τέλος του CIAM το 1959 δίνει χώρο και στη συγκρότηση του Ιαπωνικού Μεταβολισμού. Το 1960 στο Παγκόσμιο Συνέδριο Σχεδιασμού μια ομάδα Ιαπώνων αρχιτεκτόνων, με το όνομα Μεταβολισμός, εκφράζουν κάποιες καινοτόμες ιδέες και προτάσεις για μια νέα πολεοδομία, έχοντας ως βασική θέση ότι «η ανθρώπινη κοινωνία συνιστά μια ζωτική διαδικασία, μια συνεχή εξέλιξη από το άτομο στο νεφέλωμα». Θεωρούν ότι η πόλη και τα κτίρια πρέπει να σχεδιάζονται ως ζωντανό οργανισμό που μεταβάλλονται στο χρόνο, γι' αυτό χρησιμοποιούν τη λέξη μεταβολισμός που περιγράφει μια λειτουργία των έμβιων

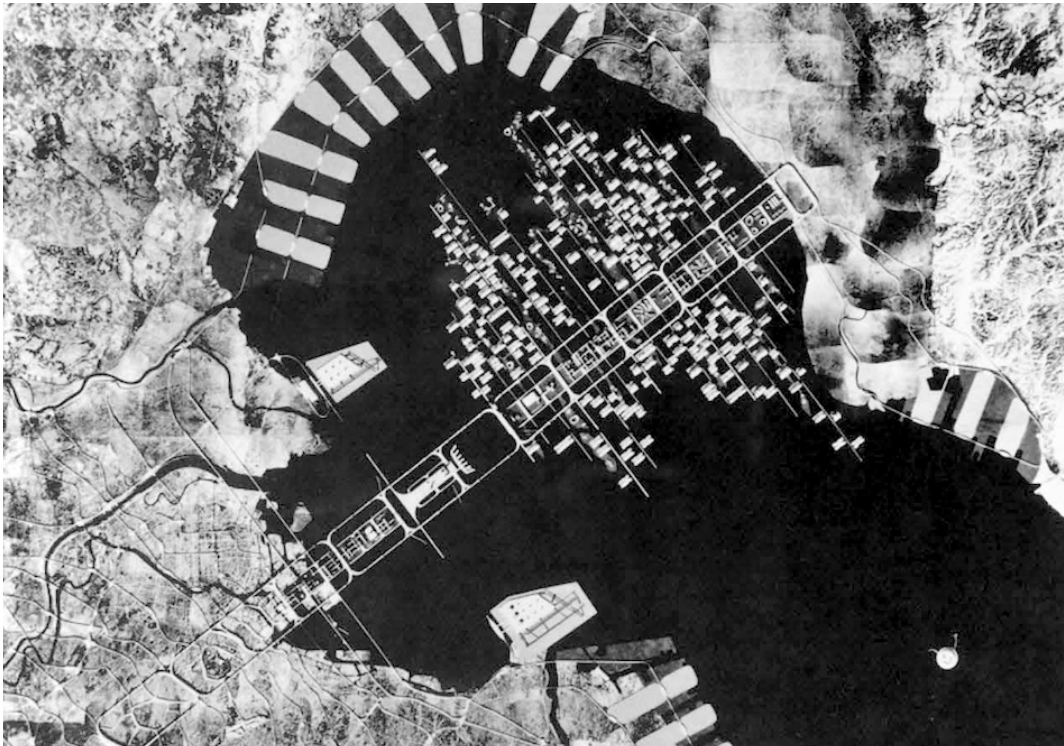
8. German Pavilion "Expo '67", Montreal, Frei Otto & Rolf Gutbrod, 1965-67.

16 Cornelia Escher, "Nested Utopias: GEAM's Large-Scale Designs", in *Re-Scaling the Environment-New Landscapes of Design*, 1960-1980, vol. 2 (Basel, Switzerland: Birkhäuser, 2016), 84.

17 Escher, 93-94.

9. A plan for Tokyo, Kenzo Tange, 1960.

όντων.¹⁸ Προτείνουν αστικές μεγαδομές ή πόλεις βιολογικής ανάπτυξης όπως είναι η πρόταση για την επέκταση του Τόκιο μέσα στον κόλπο του Τόκιο από τον Kenzo Tange.

Όλα τα παραπάνω μας δίνουν μια εικόνα για ορισμένα σημαντικά γεγονότα που εκτυλίσσονται την ίδια περίοδο που ο Ζενέτος αναζητά τρόπους να αντιμετωπίσει την πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά προβληματική κατάσταση της μεταπολεμικής Ελλάδας. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αυτά τα γεγονότα είναι αρκετά για να υποδείξουν μια μορφή επανάστασης των αρχών του '60 στον αρχιτεκτονικό χώρο που βασίζεται στις νέες τεχνολογικές δυνατότητες και μέρος της οποίας αποτελεί και ο Ζενέτος.¹⁹ Οι περισσότεροι από τους αρχιτέκτονες που αναφέρουμε έχουν την ίδια αφετηρία με το Ζενέτο και κατευθύνονται από παρόμοιες ανησυχίες σε πολλαπλά επίπεδα γι' αυτό αντιτίθενται στις έως τότε επικρατούσες οικοδομικές και πολεοδομικές πρακτικές. Η νέα αρχιτεκτονική που σχηματίζουν συχνά μένει ανεφάρμοστη, αλλά τροφοδοτεί ένα διεθνή διάλογο μεταξύ τους και έναν διαμοιρασμό ιδεών, πρακτικών και οραμάτων για ένα πιο ελπιδοφόρο μέλλον.

18 Marianna Charitonidou, "Takis Zenetos's Electronic Urbanism and Tele-Activities: Minimizing Transportation as Social Aspiration", *Urban Science* 5, no. 1 (March 2021), 13.

19 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 10.

4.1.3 «Ηλεκτρονική Πολεοδομία»

4.1.3.1 Αρχιτεκτονική περιγραφή

Η Ηλεκτρονική Πολεοδομία είναι μια μελέτη για την πόλη του μέλλοντος, που εκπονεί ο Ζενέτος σε διάστημα πολλών ετών, χωρίς ποτέ να λάβει υλική υπόσταση. Βάση της μελέτης αποτελεί η ανησυχία του Ζενέτου για τις σύγχρονες πόλεις και το αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί ο σύγχρονος άκαμπος και δεσμευτικός τρόπος δόμησης.²⁰ Συγκεκριμένα, ο ίδιος αναφέρει «να μην σχεδιάσουμε τίποτα, τουλάχιστον με τους γνωστούς τρόπους, να μην συνεχίσουμε τα λάθη, να μην δεσμεύσουμε το μέλλον που αλλάζει γοργά».²¹ Υπό αυτό το πρίσμα, η πρόταση για την Ηλεκτρονική Πολεοδομία αφορά ουσιαστικά σε μια πόλη που αναπτύσσεται σε ένα σύστημα επιπέδων ανηρητημένων από καλώδια πάνω από την επιφάνεια της γης και λειτουργεί χάρη στη δυνατότητα διασύνδεσης που προσφέρουν οι τεχνολογίες της επικοινωνίας.²²

Η πόλη του μέλλοντος, σύμφωνα με τον Ζενέτο, αναπτύσσεται καθ' ύψος μέχρι το όριο της ατμόσφαιρας που επιτρέπει την επιβίωση του ανθρώπου. Διαμορφώνεται πάνω σε ένα χωροδικτύωμα που αποτελείται από κατακόρυφους φορείς (πυλώνες), που επιτρέπουν τη σημειακή στήριξη στο έδαφος, και λεπτά καλώδια υπό τάση. Στο οριζόντιο επίπεδο, δημιουργείται ένα σύστημα δικτυωμάτων προεντεταμένων καλωδίων σε εναλλάξ τετράγωνα στα οποία διαμορφώνονται οι κοινές εγκαταστάσεις κάθε ζεύγους κτιριακών μονάδων.²³ Αυτές έχουν τη μορφή επάλληλων τεχνητών

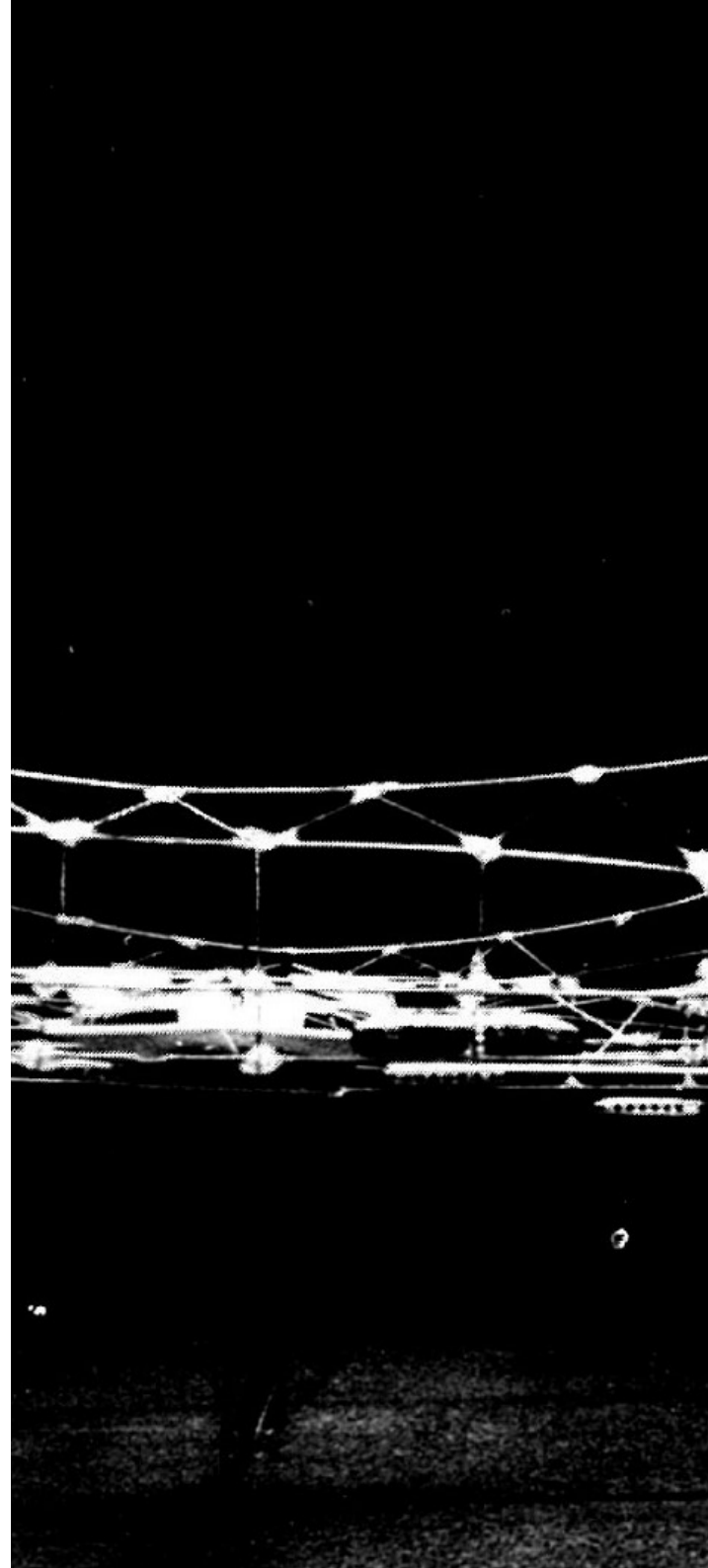
επιπέδων με κατάστρωμα 12 μέτρων από ελαφρομπετόν ή οπλισμένο πλαστικό πάνω στα οποία αναπτύσσονται τα σύνολα κατοικιών και η δημόσια ζωή. Ο σκελετός αποτελεί ένα στοιχείο μακράς διάρκειας ζωής που θα υποδέχεται πλάκες και προκατασκευασμένα στοιχεία κατοικίας με μικρότερη διάρκεια ζωής, καθώς οφείλουν να ακολουθούν τις ανάγκες της κοινωνίας. Οι κάτοικοι οργανώνονται σε μικροκοινότητες ακτίνας πεζού καθώς δεν υπάρχουν οριζόντιοι αυτοκινητόδρομοι παρά μόνο κατακόρυφοι – οχήματα σε οδηγούς – στους πυλώνες του χωροδικτύωματος που επιτρέπουν την πρόσβαση στο επίπεδο του εδάφους. Αυτό το ελαφρύ και ευέλικτο χωροδικτύωμα, που αιωρείται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, τείνει να καλύψει όλη την υδρόγειο ως μια επανάληψη του φλοιού της γης και παράλληλα αφήνει το

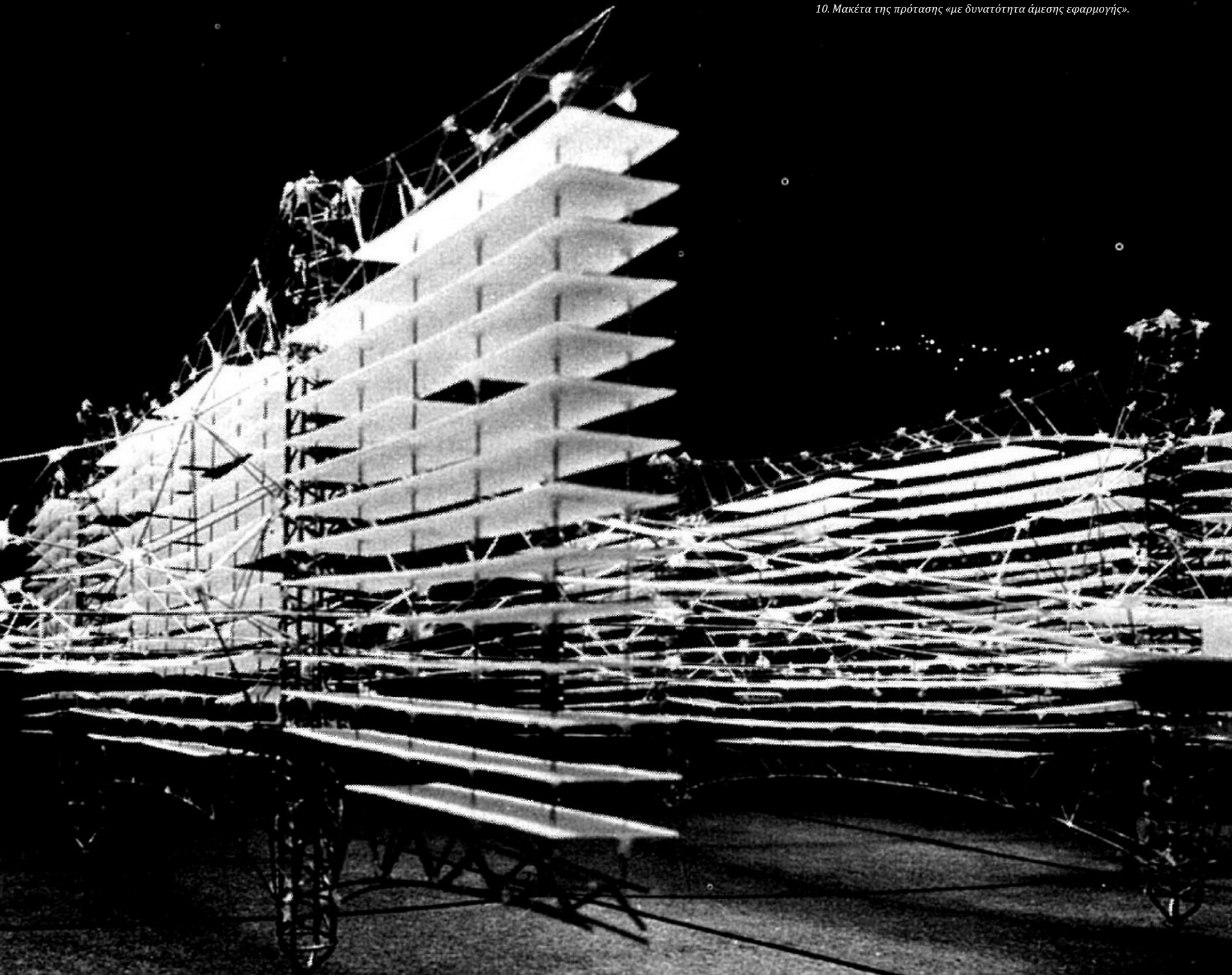
20 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 21.

21 Τάκης Χ. Ζενέτος, "Οι τηλεπικοινωνίες και οι σύγχρονοι μέθοδοι οργάνωσης. Τα νέα μέσα συγκροτήσεως των πόλεων σε αντικατάσταση των κλασικών έργων. Η μεταβλητή πολεοδομία", *Τα προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών. Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων* (16-23 Ιανουαρίου 1966) (Αθήνα: έκδ. ΤΕΕ, 1974); στο Καλαφάτη and Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 17.

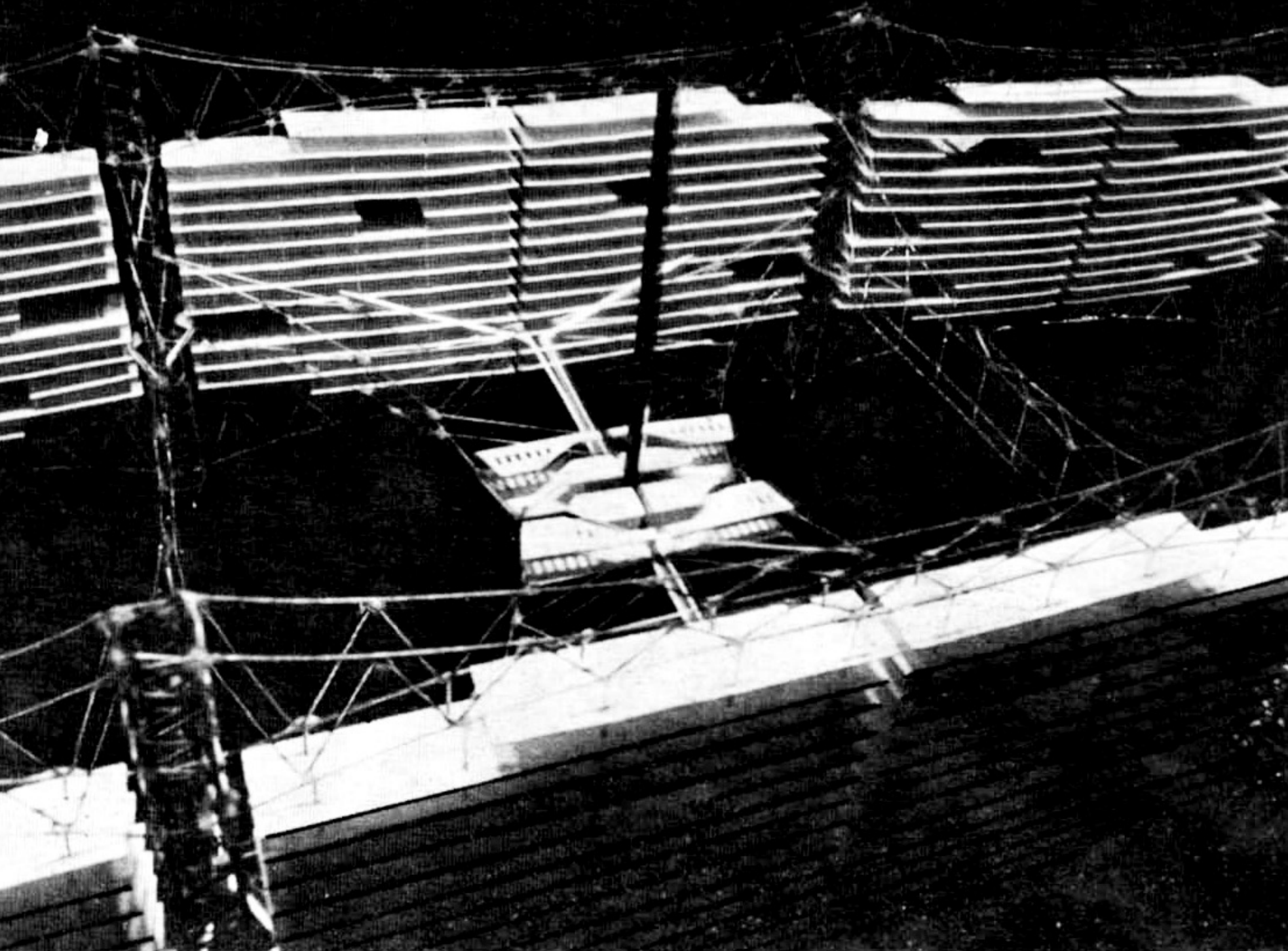
22 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 23.

23 Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 121.

11. Μονάδες 14 επιπέδων απο ελαφρομετετόν ή οπλισμένο πλαστικό με κοινές εγκαταστάσεις ανά ζεύγη σε επ' άπειρον επανάληψη.

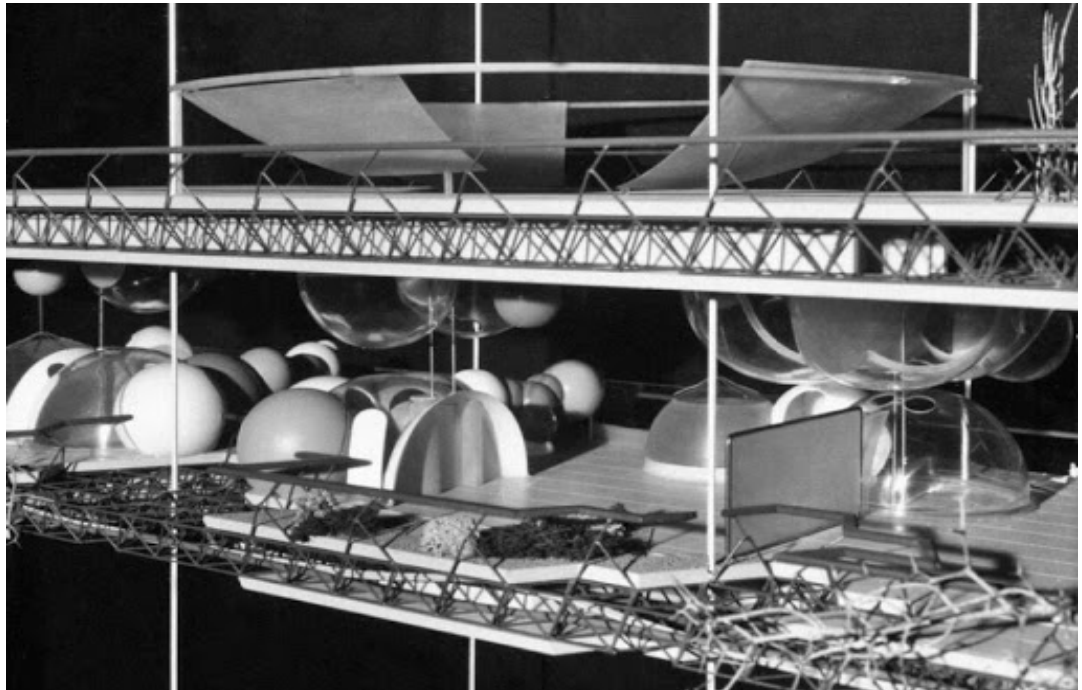

έδαφος ανέπαφο και τη φύση ελεύθερη.²⁴ Για την κατοικία, ο αρχιτέκτονας προτείνει τη δημιουργία μικρο-περιβαλλόντων με ελεγχόμενες κλιματικές συνθήκες μέσα σε κάψουλες σφαιρικής και ημισφαιρικής μορφής (bubbles) από λεπτή μεμβράνη, όπου θα εκτυλίσσεται ο ιδιωτικός βίος με ελάχιστα υλικά αγαθά και βασισμένος στα τεχνολογικά μέσα. Ένα σύνολο εξαρτημάτων θα διευκολύνει την κάλυψη των βασικών αναγκών καθώς και την επικοινωνία των ανθρώπων από διαφορετικά σημεία του πλανήτη. Όλα τα παραπάνω οδηγούν σε έναν ανώτερο στόχο, στη μετάβαση προς μια άυλη αρχιτεκτονική στην οποία θα επικρατεί η διασύνδεση και η διαμεσολάβηση χάρη στις τεχνολογίες της επικοινωνίας.

4.1.3.2 Σχεδιαστικές φάσεις

Το περιεχόμενο, βέβαια, της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας δεν μπορεί να εκφραστεί συνολικά με μεγάλη ευκολία, ακριβώς λόγω του χαρακτήρα της «παράλληλης δομής» που έφερε καθ' όλη την διάρκεια της αρχιτεκτονικής δραστηριότητας του Ζενέτου. Ουσιαστικά, αποτελεί μια σειρά από διαδοχικές μεταβολές στη σκέψη του, προσθήκες και ιδέες που καλλιεργούνται προοδευτικά και εξελίσσονται παράλληλα με τα τεχνολογικά μέσα. Αυτές οι αλλαγές θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτυπώνονται σε τρεις διαδοχικές φάσεις της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας.

12. Τμήμα μακέτας. Μικρο-περιβάλλοντα διαφορετικών λειτουργιών σε κάψουλες.

²⁴ Ζενέτος, 124.

Ο Ζενέτος παρουσιάζει για πρώτη φορά δείγμα της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας το 1962 στην Έκθεση Οργανισμού Σύγχρονης Κατοικίας στο Ζάππειο προτείνοντας τον αποικισμό της ατμόσφαιρας ως τη μοναδική λύση στο πρόβλημα της πυκνότητας των πόλεων. Υποστηρίζει δηλαδή ότι η ανάπτυξη της πόλης καθ' ύψος έως το σημείο που το επιτρέπει η ατμοσφαιρική πίεση και η περιεκτικότητα σε οξυγόνο θα σώσει τις πόλεις από τη σύγχρονη αδιέξοδη κατάσταση. Η αρχιτεκτονική που προτείνεται είναι ένας ατέρμονος «ιστός αράχνης»²⁵ που αιωρείται πάνω από το φυσικό έδαφος και καλύπτει όλη την επιφάνεια της υδρογείου. Ένα δείγμα μιας anti-center αρχιτεκτονικής περιγράφει αυτό που πιστεύει ο Ζενέτος ότι χρειάζεται πλέον ο κόσμος: μια αρχιτεκτονική δίχως κέντρο έτσι ώστε να αποφεύγονται τα δεινά της τότε σύγχρονης πόλης του υπερπληθυσμού. Σύμφωνα με τον Ζενέτο, «το κέντρο υλοποιείται την στιγμή και στον τόπο της ενέργειας».²⁶ Δηλαδή, κάθε σημείο του νέου αυτού δικτύου που καλύπτει τη γη, συνιστώντας ένα παγκόσμιο ενοποιημένο χώρο, είναι ένα εν δυνάμει κέντρο, γεγονός που μπορεί να γίνει εφικτό μέσω των τεχνολογιών της επικοινωνίας. Ο ιστός αυτός αποτελεί ένα υπόβαθρο που υποδέχεται την κατοικία σε μορφή προκατασκευασμένων μονάδων. Στόχος του είναι πάντα να συνδυάσει την βιομηχανοποίηση με την ευελιξία έτσι ώστε η κατοικία να είναι ένα αγαθό που θα ανταποκρίνεται στις ανάγκες του χρήστη και όχι ένα καταναλωτικό αγαθό, όπως συνήθιζε να είναι.²⁷

Η δεύτερη περίοδος των ετών 1966-69 ξεκινά με την εισήγησή του στο 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (ΣΑΔΑΣ), στο οποίο παρουσιάζει μια εκτενή μελέτη του για τα προβλήματα της Αθήνας καθώς και πιθανή πρόταση επίλυσης. Εκφράζει έντονα την δυσαρέσκειά του για την συνύπαρξη της βιομηχανίας και των υπηρεσιών με την περιοχή της κατοικίας. Παράλληλα, αντιτίθεται στο zoning ως τρόπο αντιμετώπισης των πολλαπλών χρήσεων σε ένα αστικό περιβάλλον και στην οριζόντια ανάπτυξη του αστικού ιστού. Προβλέπει κάποια μεταβατικά στάδια που θα προηγηθούν της τελικής πρότασης μιας «ευκαμπτης πολεοδομίας», στα οποία η αυτοματοποιημένη παραγωγή απομακρύνεται από το κέντρο της πόλης και την κατοικία και αφήνει χώρο να διαμορφωθούν νέες χωρικές και κοινωνικές σχέσεις.²⁸ Το 1969 στην τρίγλωσση έκδοση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, με τίτλο *Urbanisme électronique: structures parallèles / City Planning and Electronics: Parallel*

25 Τάκης Χ. Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 7, 1973; στο Καλαφάτη and Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 26.

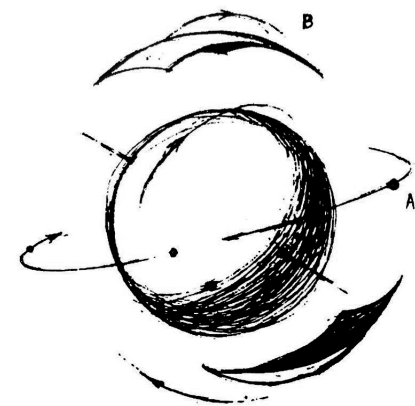
26 Τάκης Χ. Ζενέτος, «Η ηλεκτρονική πολεοδομία. Παράλληλες κατασκευές», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4, 1970; στο Καλαφάτη and Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 15.

27 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 26-27.

28 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 30-31.

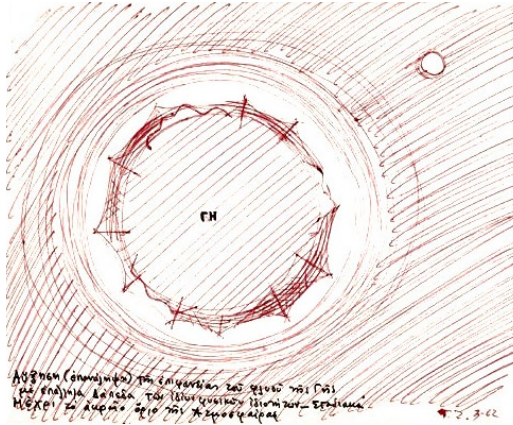
13. Η Ηλεκτρονική Πολεοδομία ως «ιστός αράχνης» περιβάλλει τη Γη.

14. Οι «πόλεις-δορυφόροι» μπορούν στο μέλλον να οδηγήσουν σε «ήπειρους-δορυφόρους» με την εξέλιξη των τεχνολογικών μέσων.

Villes-Satellites.
A = Πόλεις-Δορυφόροι.
Continent-Satellites (Surfaces sphériques actuelles).
B = «Η ήπειροι-Δορυφόροι (αρθρωτοί
επιφανείες επαφής)»

15. «Αύξηση (επανάληψη) της επιφάνειας του φλοιού της Γης με επάλληλα δάπεδα των ίδιων φυσικών ιδιοτήτων- Σταδιακά. Μέχρι το ακραίο όριο της ατμόσφαιρας».
16. Σκίτσα του Ζενέτου για την τρίγωνση έκδοση του 1969.

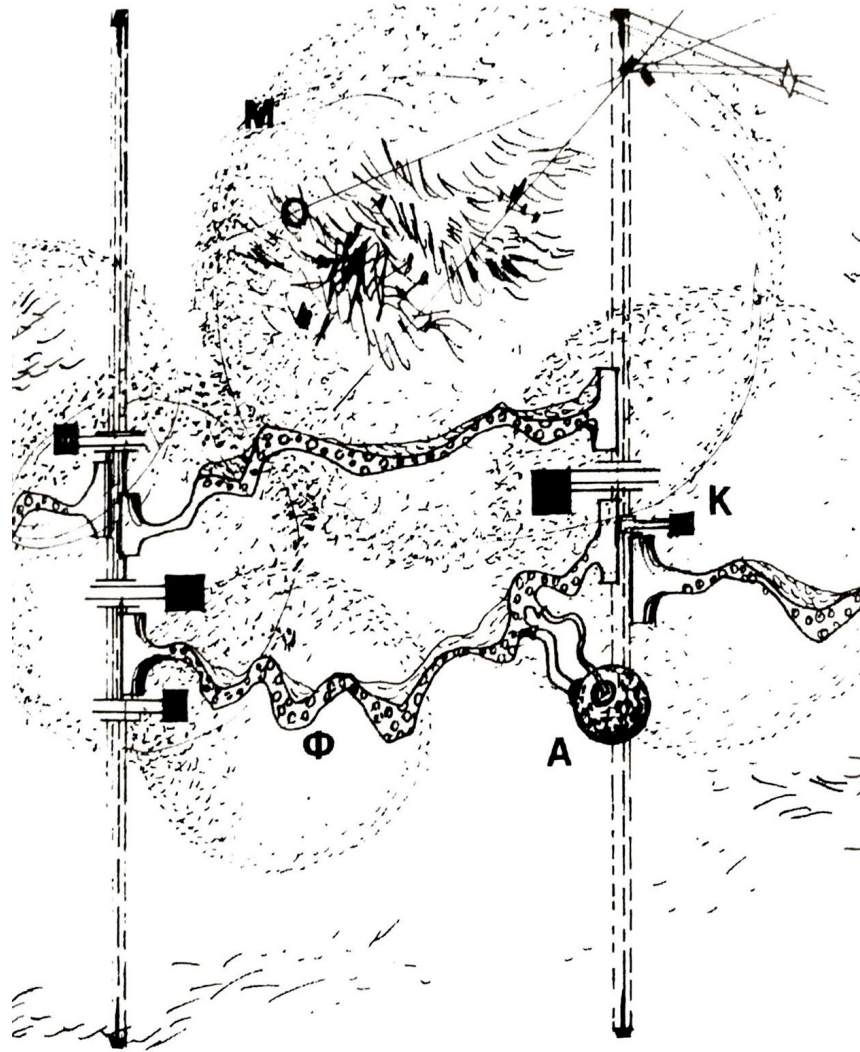
Structures / Ηλεκτρονική πολεοδομία: παράλληλες κατασκευές, περιγράφει τα παραπάνω και υποστηρίζει με επιχειρήματα τη δυνατότητα υλοποίησής τους, που φυσικά θα βασίζεται σε εφαρμογές όπως τηλε-διεκπεραίωση/τηλε-εργασία, τηλε-επαφές, τηλε-εξυπηρέτηση και τηλε-εκπαίδευση.²⁹

Τα επόμενα χρόνια, η μελέτη επικεντρώνεται αρκετά γύρω από την απεδαφοποίηση της πόλης και την πορεία της προς μια άυλη πραγματικότητα που θα επιτρέψουν οι τεχνολογίες της επικοινωνίας. Συγκεκριμένα, ο Ζενέτος το 1971 στην 1^η Οικοδομική Έκθεση στο Ζάππειο παρουσιάζει το σχέδιο του για τη μετάβαση μέσα από τρεις διαδοχικές φάσεις από τη σύγχρονη πόλη στην απεδαφοποιημένη πόλη που θα βασίζεται σε ένα δίκτυο τεταμένων καλωδίων. Στο επίπεδο του εδάφους διατηρείται η φύση ελεύθερη και προστατευμένη από τις βλαβερές επεμβάσεις του ανθρώπου και αποτελεί γι' αυτόν πεδίο άθλησης, εκπαίδευσης και επαφής με τη φύση. Παράλληλα, μελετάται εκτενώς ο φορέας από καλώδια σε τάση ώστε με την ελάχιστη ύλη να προσφέρει τη μέγιστη απόδοση. Το 1974 δημοσιεύεται η μελέτη για τελευταία φορά στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* όπου αξιώνεται μια άυλη αρχιτεκτονική ως το επόμενο στάδιο και ίσως το ανώτερο που μπορούν να προσεγγίσουν οι άνθρωποι. «Η δομή της πόλης και της κατοικίας του αύριο

²⁹ Καλαράτη, Παπαλεξόπουλος, 38.

πρέπει να είναι κάτι φευγαλέο και όσο το δυνατόν άυλο» γράφει στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* του 1972.³⁰

Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι η Ηλεκτρονική Πολεοδομία αποτελεί μια πρόταση - πρόβλεψη από την πλευρά του Ζενέτου για την πόλη του μέλλοντος. Το έργο μελετάται με στόχο την αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων της Αθήνας και των υπόλοιπων πόλεων και την εύρεση πιθανών λύσεων, μια ανησυχία που συνοδεύει τον Ζενέτο διαρκώς. Είναι μια μελέτη μεγάλου βάρους για τον Ζενέτο, γεγονός που φαίνεται από τα έτη που αφιερώνει σε αυτή και τις διαρκείς αναθεωρήσεις, βελτιώσεις, προσθήκες που δέχεται. Γι' αυτό είναι σημαντικό να κατανοήσουμε την έννοια της διαδικασίας που χαρακτηρίζει το έργο του, καθώς δεν παρουσιάζει τίποτα ως ολοκληρωμένο, αλλά όλα διαρκώς εξελίσσονται τείνοντας προς κάτι που είναι η προσωπική του θέση απέναντι στα πράγματα.³¹ Τώρα, ίσως, μένει να αναζητήσουμε την ηθική που ενυπάρχει στη θεωρητική θέση του αρχιτέκτονα και τον τρόπο με τον οποίο αυτή αποτυπώνεται στο σχεδιασμό της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας.

17. «Η άυλη αρχιτεκτονική (απώτερο μέλλον). Φ. Ελαστικοί πρόχυτοι φορείς, Κ. πομποδέκτες συχνότητων δημιουργίας διαφόρων επιθυμητών συνθηκών περιβάλλοντος, Μ. Ελεγχόμενο πεδίο, Ο. Ολογραφικό ομοίωμα, Α. Μονάδα ανακυκλώσεως».

30 Τάκης Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Φύλλο 924, 1972, 13.

31 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 38.

18. Κέντρο Οικοδομικών Εκθέσεων το 1971. Η τελευταία επίσημη έκθεση της μελέτης για την Ηλεκτρονική Πολεοδομία.

4.2 Η ΗΘΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ

Σε αυτή την ενότητα θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε τη βαθύτερη ηθική που είναι έμφυτη στην πρόταση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας. Αυτή εκφράζεται έμμεσα στις ιδέες, τις προτάσεις και τις τελικές αποφάσεις του αρχιτέκτονα που διαμορφώνουν το έργο και ουσιαστικά πρόκειται για εσωτερικευμένες αρχές που συγκροτούν και καθορίζουν την ύπαρξή του. Μοιραία, όταν οι αρχές έχουν αφομοιωθεί και καθορίζουν τον άνθρωπο, εκφράζονται και στις θέσεις του, όπως αποτελεί στη συγκεκριμένη περίπτωση η Ηλεκτρονική Πολεοδομία: η θέση του Ζενέτου για το πώς θα πρέπει να είναι η πόλη και η ζωή του μέλλοντος.

Αρχικά, είναι πολύ σημαντικό να αναζητηθεί η ηθική στις σκέψεις και τις ιδέες του ίδιου του αρχιτέκτονα που είναι άμεσα εκφρασμένες στις δημοσιεύσεις του σε περιοδικά και φυσικά στην τρίγλωσση έκδοση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του '69. Μέσα από τα λόγια του μπορούμε να αντιληφθούμε την ηθική που τον χαρακτηρίζει και κινεί τη σκέψη και τη δράση του. Παράλληλα, το έργο του Ζενέτου και ιδιαίτερα η Ηλεκτρονική Πολεοδομία, λόγω του ριζοσπαστικού της χαρακτήρα, έχει απασχολήσει αρκετούς αρχιτέκτονες και μελετητές. Οι πολλαπλές αναγνώσεις του έργου βοηθούν στη διαμόρφωση μιας συνολικότερης άποψης για την ηθική του διάσταση και στην επέκταση της έρευνας, πέρα από το περιεχόμενο της πρότασης, σε μια εις βάθος κατανόηση των ηθικών ανησυχιών που οδηγούν στις επιμέρους αποφάσεις.

Παράλληλα, πολύ χρήσιμη για την ηθική ερμηνεία της πρότασης είναι η συμβολή του Τάκη Εξαρχόπουλου, αρχιτέκτονα, συνεργάτη του Ζενέτου στη μελέτη εφαρμογής της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας για το Κέντρο Οικοδομικών Εκθέσεων το 1971, οι συζητήσεις – συνεντεύξεις με τον οποίο έφεραν σημαντικές πληροφορίες τόσο για τον Ζενέτο ως προσωπικότητα και ως δημιουργό της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, όσο και για την ίδια την πρόταση και συνέβαλλαν στην σύνθεση τριών βασικών αρχών που εκφράζουν την ηθική του έργου.

Η μελέτη, λοιπόν, της ηθικής της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας αρθρώνεται γύρω από τρεις άξονες: 1. προστασία, 2. εξοικονόμηση, 3. αυτονομία. Αυτοί οι άξονες προέκυψαν μέσα από τη μελέτη των κειμένων του Ζενέτου, άρθρων, βιβλίων και εργασιών σχετικά με την Ηλεκτρονική Πολεοδομία και μετά από συζητήσεις με τον Τ. Εξαρχόπουλο. Ουσιαστικά, πρόκειται για τρεις κατευθυντήριες αρχές, καθεμιά από τις οποίες υποδεικνύει μια άλλη πτυχή της ηθικής στο συγκεκριμένο παράδειγμα ουτοπικής αρχιτεκτονικής. Αρχικά, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις τρεις αυτές έννοιες μέσα από τη θεωρητική θέση του Ζενέτου, από όπου και προέκυψαν. Στη συνέχεια, αναπτύσσονται οι έννοιες με τη χρήση διπλών επιβεβαιώνοντας τη σύνδεσή τους με την ηθική και έπειτα διερευνείται ο τρόπος με τον οποίο αυτές μετουσιώνονται σε σχεδιασμένο έργο στο πλαίσιο της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας.

4.2.1 Η ηθική της προστασίας

4.2.1.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου

Ο Ζενέτος, ήδη την δεκαετία του '60, έχει αντιληφθεί τα μεγάλα προβλήματα που πλήττουν τόσο την ελληνική πόλη όσο και την ύπαιθρο και με την μελέτη της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας προσπαθεί να εξαλείψει αυτά τα προβλήματα, να προστατεύσει τη φύση και να δημιουργήσει μια υγιή σχέση μεταξύ αστικού και φυσικού περιβάλλοντος.

Η τριτογενής παραγωγή έχει καταλάβει τη μεγαλύτερη έκταση της πόλης και σε συνδυασμό με τη συνεχή αύξηση του πληθυσμού, οδηγεί σε έναν «απρόσωπο» αστικό χώρο και παράλληλα, στην εκτόπιση της κατοικίας έξω από την πόλη. Η ύπαιθρος που πριν περιέβαλε την πόλη, τώρα καταλαμβάνεται από εργατικούς πληθυσμούς και μετανάστες και μετατρέπεται σε «οικισμούς - υπνωτήρια», όπως τους αποκαλεί χαρακτηριστικά ο Ζενέτος.³² Επομένως, είναι κατανοητό πως ο τριτογενής τομέας παραγωγής αρχικά καταστρέφει το αστικό περιβάλλον και δημιουργεί νεκρές ζώνες μέσα σε αυτό, καθιστώντας το «άγνωστο και εχθρικό», ή αλλιώς μια «αχανή πόλη».³³ Ως απόρροια αυτού, δημιουργούνται τεράστια προάστια (οριζόντιες κηπουπόλεις) που επεκτείνονται διαρκώς περιορίζοντας τη φύση. Ο Ζενέτος υποστηρίζει στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* του '72 πως αν συνεχιστεί αυτό με τον ίδιο ρυθμό, η φύση θα μετατραπεί σε ένα κτισμένο περιβάλλον και θα χαθεί η οικολογική ισορροπία από τις διαρκείς μολύνσεις και

καταστροφές. Ακόμα και το οξυγόνο θα χρειάζεται να παράγεται με βιομηχανικά μέσα, ενισχύοντας «τον φαύλο κύκλο της μολύνσεως».³⁴

Κάποια χρόνια πριν, εκφράζει ήδη την ανάγκη για προστασία του εδάφους από μόνιμα έργα που το πληγώνουν ανεπανόρθωτα και τη στροφή προς μια απεδαφοποιημένη αρχιτεκτονική. Συγκεκριμένα, στο Πανελλήνιο Συνέδριο του 1966 υποστηρίζει ότι λύσεις του κυκλοφοριακού προβλήματος της Αθήνας όπως το μετρό, όχι μόνο δεν θα επιλύσουν το πρόβλημα ανακουφίζοντας τις μεταφορές, αλλά θα προκαλέσουν σημαντικό τραύμα στο έδαφος.³⁵ Την ίδια στάση κρατά και στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* του 1973, όπου τονίζει ότι τέτοια έργα πρέπει να αποφευχθούν, καθώς προκαλούν παραπάνω συμφόρηση και περιβαλλοντική καταστροφή.³⁶ Για τον Ζενέτο, ο μόνος τρόπος επίλυσης του κυκλοφοριακού προβλήματος στο αστικό περιβάλλον είναι η ίδια η κατάργηση των μετακινήσεων, θέση που ενσωματώνεται στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία.³⁷ Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, πιστεύει ότι ο άνθρωπος δεν έχει το δικαίωμα να υλοποιεί έργα μόνιμου χαρακτήρα σε μια εποχή που οι ανάγκες και τα δεδομένα διαρκώς μεταβάλλονται. «Πρέπει να εφαρμόσουμε για τις εγκαταστάσεις μας συστήματα εξίσου ρευστά με τις ανάγκες μας που συνεχώς αλλάζουν. Αλλιώς η ζωή μας θα βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με τα ίδια μας τα έργα και σε ρυθμό συνεχώς επιταχυνόμενο». Με αυτά τα λόγια κλείνει την εισήγησή του στο

Πανελλήνιο Συνέδριο του 1966.³⁸

Με αυτά τα δεδομένα, η κατεύθυνση που δίνεται στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία είναι η απελευθέρωση του εδάφους και η προστασία των παρθένων εκτάσεων που απειλούνται από την οικοδομική δραστηριότητα.³⁹ «Ο άνθρωπος επιθυμεί και δικαιούται να έχει ένα σπίτι σε ένα ήσυχο περιβάλλον κοντά στην παρθένα φύση που να το διαμορφώνει μόνος του όπως θέλει, ένα κήπο [...] και ταυτόχρονα να ζει σε ένα ζωντανό αστικό περιβάλλον» τονίζει ο Ζενέτος.⁴⁰ Παράλληλα, πιστεύει ότι το αστικό πράσινο δεν μπορεί να αντικαταστήσει την παρθένα φύση, ούτε λειτουργικά ούτε ψυχολογικά,⁴¹ γι' αυτό είναι πολύ σημαντικό να την προστατεύσουμε

32 Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 115.

33 Ζενέτος, 116.

34 Τάκης Ζενέτος, «Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Φύλλο 924, 1972, 11.

35 Μαρία Παπαδημητρίου, «Παράλληλες δομές: η ηλεκτρονική πολεοδομία του Τάκη Χ. Ζενέτου: 1962-1974: τα δημοσιεύματα στην εβδομαδιαία οικονομική εφημερίδα 'Οικονομικός Ταχυδρόμος'» (Master's Thesis, 2012), 49.

36 Τάκης Ζενέτος, «Το μετρό δεν λύνει κανένα πρόβλημα!», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φύλλο 1107, 1973, 22-24.

37 Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 116.

38 Παπαδημητρίου, «Παράλληλες δομές», 49.

39 Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 118.

40 Ζενέτος, «Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου», 10.

41 Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 118.

από την ανθρώπινη δραστηριότητα και να τη διατηρήσουμε αυτούσια, ώστε να λειτουργεί συνδυαστικά με το πράσινο που υπάρχει εντός του αστικού ιστού. Με αφετηρία, λοιπόν, τη μείωση έως και ελαχιστοποίηση της επέμβασης στο φυσικό περιβάλλον, προτείνεται «μια ανηρτημένη τρισδιάστατη κηπούπολη, μια επανάληψη του φλοιού της γης στο κενό της ατμόσφαιρας», κάτω από την οποία διατηρείται το έδαφος στη φυσική του κατάσταση πριν τις μοιραίες επεμβάσεις του ανθρώπου.⁴²

4.2.1.2 Το ηθικό δίπολο καταστροφή – προστασία

Οι έννοιες της καταστροφής και της προστασίας που θίγονται από τον Ζενέτο υποδεικνύουν μια βαθύτερη οικολογική προσέγγιση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας. Η οικολογία είναι μια πρακτική που έχει έμφυτη την ηθική, καθώς τοποθετεί τον άνθρωπο σε μια σχέση με τη φύση και αυτό από μόνο του, η συσχέτιση δηλαδή του ανθρώπου με έναν άλλο παράγοντα, αποτελεί ένδειξη ηθικής. Στην πραγματικότητα, μέσω της οικολογίας ο άνθρωπος εντάσσεται σε μια ηθική σχέση που τον μεταφέρει από την θέση της κυρίαρχης ύπαρξης στο πλαίσιο του κόσμου, σε αυτή του μέλους ενός συνόλου που χαρακτηρίζεται από αλληλεξάρτηση. Επομένως, η οικολογική προσέγγιση είναι μια καθαρά ηθική προσέγγιση, καθώς δέχεται ότι ο άνθρωπος είναι ο ηθικός παράγοντας απέναντι στη φύση και χρειάζεται να την σέβεται, δεδομένου ότι αποτελούν μέλη μιας ευρύτερης κοινωνίας στην οποία οφείλει

να διατηρείται συνολικά η ισορροπία.⁴³ Ο Τάκης Εξαρχόπουλος στη συζήτησή μας αναφέρει σχετικά: «Εγώ νομίζω ότι τότε ακόμα η λέξη οικολογία δεν υπήρχε και αυτό ήταν που τον ένοιαζε. Τον ένοιαζε δηλαδή, να μην καταστρέψουμε τη γη, γι' αυτό και όλα τα πολεοδομικά ήταν σημειακή στήριξη στο έδαφος, έτσι ώστε να αφήνουμε το φλοιό της γης ανέπαφο. Μίλαγε πάντα για την προστασία του φλοιού της γης, ότι δεν μπορούμε να τον κάνουμε, ότι θέλουμε, ότι δεν μπορούμε να κάνουμε εκσκαφές και παρεμβάσεις βάρβαρες, ότι πρέπει να προστατεύσουμε τον αέρα, τα νερά... Μονίμως το θέμα ήταν η προστασία».

Πράγματι, η έννοια της οικολογίας δεν είναι ακόμα γνωστή, όταν η καταστροφή, που τονίζεται πολύ έντονα από τον Ζενέτο, αρχίζει εκείνη την εποχή να απασχολεί τους ανθρώπους προβάλλοντας την ανάδυση μιας περιβαλλοντικής και ηθικής κρίσης. Το πληγωμένο έδαφος όπως αναφέρει και ο Ζενέτος, η μόλυνση του αέρα και των υδάτων από τη απρόσκοπτη βιομηχανική παραγωγή είναι επιμέρους προβλήματα που πλήττουν το περιβάλλον και τον άνθρωπο ως μέρος αυτού. Πηγή αυτών των προβλημάτων, βέβαια, είναι οι τακτικές κυριαρχίας που υιοθετεί ο άνθρωπος και η αντιμετώπιση της φύσης ως κάτι έξω και πέρα από αυτόν στο οποίο μπορεί να επιβάλλει τη δραστηριότητά του, κάτι που αντιτίθεται στην ηθική που χαρακτηρίζει την οικολογία. Κατ' επέκταση, δεν υπάρχει πλέον άλλο απόθεμα χώρου και χάνεται η ασφάλεια του ανθρώπου ότι υπάρχει ένας εξωτερικός χώρος ο οποίος

μένει ανεπηρέαστος από τη δική του επιβλαβή δραστηριότητα.⁴⁴ Αυτό, δεν κοστίζει μόνο στη φύση που καταστρέφεται και εκλείπει, αλλά και στον άνθρωπο. Η έλλειψη του χώρου οδηγεί και σε έλλειψη τόπου, δηλαδή του βιωμένου χώρου που αποτελεί αναφορά για τον άνθρωπο και πιθανά βασικό στοιχείο προσανατολισμού του.

Η λογική της προστασίας εμπεριέχει την ηθική καθώς καθιστά τον άνθρωπο ισοδύναμο με κάτι άλλο, έως τότε, έξω από αυτόν. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη, η ηθική βασίζεται στο καθαρό γεγονός της «ετερότητας», «αυτό που διεισδύει κατά κάποιον τρόπο στον ψυχικό και ηθικό μου χώρο από το εξωτερικό».⁴⁵ Τη θέση αυτή φαίνεται να συμπληρώνουν οι Καλαφάτη και Παπαλεξόπουλος όταν γράφουν πως «η φύση είναι το Άλλο, σύμφωνα με το οποίο ορίζεται οντολογικά η αρχιτεκτονική», γεγονός που μέσω της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας φαίνεται ότι ενστερνίζεται και ο Ζενέτος.⁴⁶

42 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 11.

43 Desidério Batista and Rute Sousa Matos, "Ecology and Ethics: Landscape Architecture and Sustainability", *Scientific Conference*, June 10, 2013, 334.

44 Bruno Latour, "Spheres and Networks Two Interpretations of Globalisation", *Harvard Design Magazine* 30 (Spring/Summer 2009), 144.

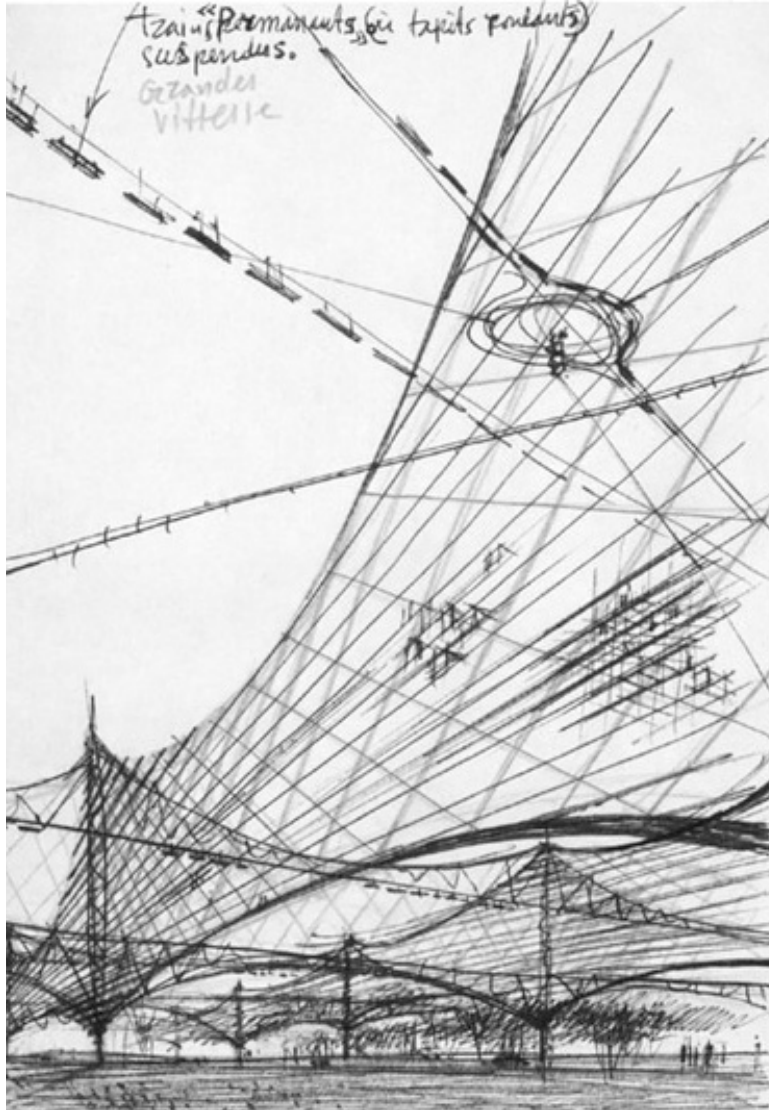
45 Roger S. Gottlieb, "Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology", *CrossCurrents* 44, no. 2 (1994), 225.

46 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 40.

Ουσιαστικά, ενώ η φύση τίθεται υπό αμφισβήτηση, ο άνθρωπος αναζητά τον εξωτερικό χώρο που βρίσκεται σε έλλειψη και τη σύνδεσή του με αυτόν. Σε αυτό το πλαίσιο, υπερβαίνει την ατομικιστική θεώρηση της ζωής και τον διαχωρισμό του εαυτού, που προσπαθεί σκληρά για την ικανοποίηση των αναγκών του, από τη φύση. Ο εαυτός που ακολουθεί την κατεύθυνση της προστασίας, αρχίζει να νοείται ως αλληλεξαρτώμενος από τη φύση και το γεγονός αυτό σηματοδοτεί μια εποχή μετάβασης από την ανθρωποκεντρική ηθική στην ηθική της ετερότητας. Η ηθική αυτή χαρακτηρίζεται από την αίσθηση του ανήκειν στη φύση ως σύστημα και την αλληλοταύτιση με κάθε μέρος του συστήματος και είναι γνωστή με τον όρο *βαθιά οικολογία (deep ecology)*.⁴⁷

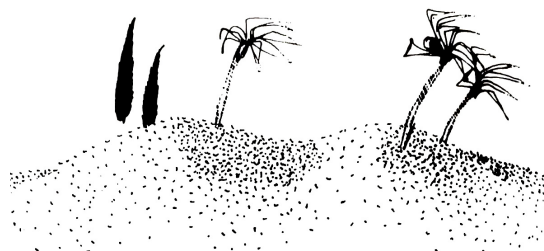
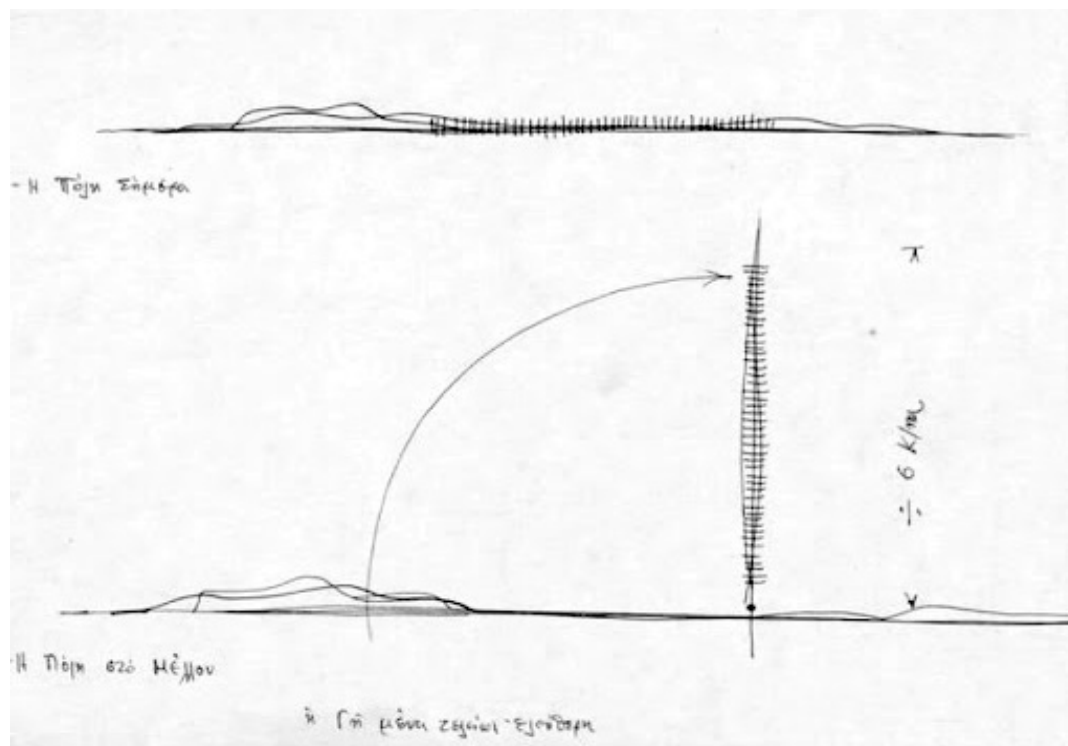
4.2.1.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της προστασίας στην Ηλ. Πολεοδομία

Η ηθική που διακρίνουμε στα λόγια του αρχιτέκτονα, είναι παράλληλα εσωτερική της αρχιτεκτονικής του έκφρασης. Η φύση στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία είναι πάντα παρούσα και η προστασία της δηλώνεται τόσο μέσω της γενικής διαμόρφωσης της πόλης ως ένα χωρικό σύστημα και της εσωτερικής της οργάνωσης, όσο και με την προώθηση ενός νέου τρόπου ζωής συνυφασμένου με την επαφή με τη φύση.

19. Η ανηρτημένη πόλη στηρίζεται σημειακά στο έδαφος.

47 Gottlieb, "Ethics and Trauma", 236.

20. Κατακόρυφη ανάπτυξη της πόλης του μέλλοντος. «Η Γη μένει τελείως ελεύθερη».

21. Σκίτσο του Ζενέτου στο πλαίσιο του Ρυθμιστικού σχεδίου τουριστικής ανάπτυξης του Πλακιά Ρεθύμνου. Τα αποδυτήρια κρύβονται πίσω από τους αμμόλοφους. «Ακόμα και οι κατασκευές στην ακτή θα έπρεπε να είναι αόρατες (σε ένα άγριο περιβάλλον) [καμουφλάζ]».

Αρχικά, όπως έχουμε αναφέρει, ο Ζενέτος κάνει λόγο για μια ανηρτημένη πόλη, μια πόλη που αποκολλάται από την επιφάνεια του εδάφους και αιωρείται πάνω από την υπάρχουσα. Η χειρονομία της ανασήκωσης της πόλης από την οριζόντια θέση στην κατακόρυφη, όπως περιγράφεται από τον αρχιτέκτονα πολύ χαρακτηριστικά σε ένα αφαιρετικό σκίτσο, εμπεριέχει μια ηθική βάση. Η απεδαφοποίηση προκύπτει από την επιθυμία να προστατεύσει τη φύση από τη συνήθως επιβλαβή δραστηριότητα του ανθρώπου που θα λέγαμε ότι το αστικό περιβάλλον και ο φορντικός τρόπος ζωής ευνοούν ή και ενθαρρύνουν. Σε αντίθεση με τη λογική της οριζόντιας ανάπτυξης της πόλης, με τον αποικισμό της ατμόσφαιρας αντιμετωπίζεται το ζήτημα της έλλειψης χώρου (στεγαστικό πρόβλημα) και της δυνητικής απουσίας της φύσης λόγω της κατάληψής της από τον πληθυσμό. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι το επίπεδο του εδάφους, που σήμερα καταλαμβάνεται από τις σύγχρονες πόλεις, μένει ανέπαφο και επιτρέπεται στη φύση να υφίσταται ελεύθερα όπως ήταν πριν τις καταστροφικές επεμβάσεις του ανθρώπου.

Η διαχείριση του εδάφους, ως το επίπεδο πάνω στο οποίο δομείται η πόλη του μέλλοντος, έστω και σε απόσταση από αυτό, κατευθύνεται από ευαισθησία και την προσπάθεια να αποφευχθεί οποιοδήποτε τραύμα. Η στήριξη της ανηρτημένης πόλης γίνεται σημειακά, ώστε να επιτευχθεί η ελάχιστη δυνατή επαφή του τεχνήματος και της φύσης, με κατακόρυφους φορείς

ανά 100 μέτρα και στα σημεία που τοποθετούνται γίνεται χημική σκλήρυνση του εδάφους για να δεχτεί τα φορτία.⁴⁸ Αυτό δηλώνει ότι ο αρχιτέκτονας αντιμετωπίζει τη φύση ως ζωντανό οργανισμό, ισοδύναμο με τον ίδιο και νιώθει την ευθύνη να τον προστατεύσει και να τον αναζωογονήσει. Η πόλη του μέλλοντος, που διαμορφώνεται ως ένα χωροδικτύωμα ελαφρύ και μεταβλητό, εναντιώνεται στον κοινό τρόπο δόμησης που τραυματίζει το έδαφος με τρόπο σοβαρό και μη αναστρέψιμο. Μπορούμε να πούμε ότι στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία η πόλη αντιμετωπίζεται ως ρίζωμα, με την έννοια που εισήγαγαν οι Gilles Deleuze και Felix Guattari θέλοντας να περιγράψουν ένα είδος ανάπτυξης που γεννιέται όταν πολλαπλότητες συνδέονται με άλλες πολλαπλότητες μέσα από δίκτυα. Οι ίδιοι υποστηρίζουν πως το ρίζωμα είναι χάρτης «ανοιχτός και μπορεί να συνδεθεί σε όλες τις διαστάσεις, είναι αποσπώμενος, αναστρέψιμος και επιδέχεται συνεχείς τροποποιήσεις... έχει πάντα πολλαπλές εισόδους... Το ρίζωμα είναι μια αντί-γενεαλογία, είναι μια αντι-μνήμη, λειτουργεί σε μεταβολή, έκταση, κατάκτηση, σύλληψη, παραφυάδες...».⁴⁹ Με τον ίδιο τρόπο η Ηλεκτρονική Πολεοδομία αναπτύσσεται ως ένα δίκτυο ετεροτήτων που κάνει εμφανή την αντίληψη του Ζενέτου απέναντι στην έννοια του μνημείου.

Για τον Ζενέτο τα μνημεία του μέλλοντος θα είναι οι μεγαδομές ως φορείς υποδοχής της πόλης, ευέλικτες και ελαφριές. Αυτή η αρχιτεκτονική θέση θα μπορούσαμε να

πούμε ότι περιέχει την έννοια της αντι-μνήμης και της αντι-μνημειοκότητας που περιστρέφονται γύρω από την αντιμετώπιση της σχέσης του τεχνήματος με το έδαφος. Με άλλα λόγια, ο Ζενέτος απορρίπτει τη αρχιτεκτονική που επιβάλλεται στον τόπο και κατ' επέκταση προκαλεί καταστροφές στο έδαφος, αυτό που θα αποκαλούσαμε μνημειακή αρχιτεκτονική και ενθαρρύνει την προσέγγιση της πόλης ως ένα ελαφρύ ριζωματικό δίκτυο που δεν τραυματίζει το έδαφος, μια, δηλαδή, περισσότερο ηθική προσέγγιση. Σημαντική σε αυτή την απόφαση είναι και η αναγνώριση από την πλευρά του Ζενέτου πως η αρχιτεκτονική του δεν θα υφίσταται παντοτινά και αυτός είναι ένας ακόμα λόγος για να μην προκαλεί μόνιμο τραύμα στο έδαφος. Όπως αναφέρει ο Τ. Εξαρχόπουλος στη συζήτησή μας «Δεν ήθελε να μένει το αποτύπωμα του έργου του στη γη και θεωρούσε ότι θα έρθουν οι επόμενες γενιές και θα κάνουν κάτι άλλο. Δεν ήταν ας πούμε αυτός που θα χτίσει μνημεία». Σε αυτό το ζήτημα της μνημειοκότητας, ο Ζενέτος συγκεκριμένα διαφώνησε με την αρχιτεκτονική των Μεταβολιστών υποστηρίζοντας πως ο ίδιος δεν επιδιώκει μια αρχιτεκτονική που θα αποτελεί η ίδια θέαμα.⁵⁰

Η διαχείριση του φυσικού στοιχείου, βέβαια, είναι μεγάλης σημασίας σε όλα τα αρχιτεκτονικά έργα του Ζενέτου και σε πολλά από αυτά επιλέγει τη σημειακή επαφή με το έδαφος και την αιώρηση πάνω από αυτό, ώστε να μην το πληγώνει. Η κατοικία στο Καβούρι είναι ένα παράδειγμα

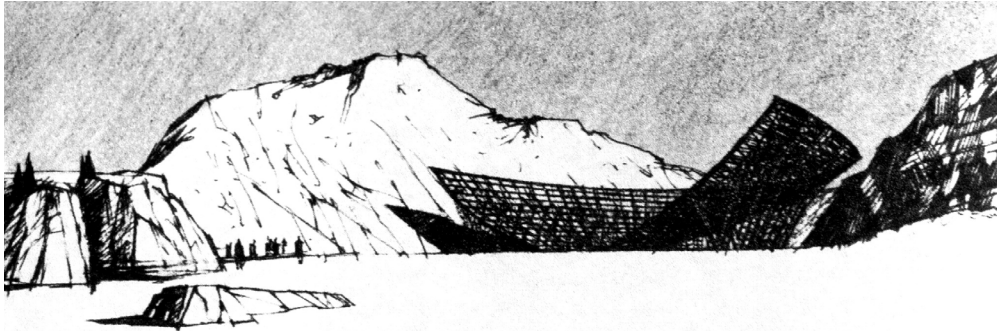
αίωρησης του κτισμένου όγκου πάνω από το φυσικό έδαφος που καλύπτεται από πυκνή βλάστηση, θυμίζοντας το όραμα της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας. Παράλληλα, το θέατρο του Λυκαβηττού αντιμετωπίζεται ως μια εφήμερη και ελαφριά κατασκευή την οποία ο αρχιτέκτονας επιλέγει να ανασηκώσει από το βραχώδες έδαφος, όπου στηρίζεται σημειακά. Επιπλέον, ο σχεδιασμός μιας ξενοδοχειακής μονάδας στον Πλακιά Ρεθύμνου, στο πλαίσιο του Ρυθμιστικού σχεδίου τουριστικής ανάπτυξης που εκπόνησε ο Ζενέτος, ακολουθεί την ίδια αρχή. Επάλλεια τεχνητά επίπεδα στηρίζονται σημειακά πάνω στον κατακόρυφο βράχο, υλοποιώντας την ελάχιστη επαφή με τη φύση.⁵¹ Το γεγονός ότι ο Ζενέτος υιοθετεί στα περισσότερα, αν όχι σε όλα, τα έργα του ένα λεπτό χειρισμό της σχέσης του αρχιτεκτονήματος και της φύσης δείχνει ότι, πράγματι, η προστασία είναι μια εσωτερικευμένη ηθική αρχή που εκδηλώνεται αυτόματα και εξίσου σε κάθε σχεδιαστική μελέτη.

48 Ζενέτος, «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», 121,123.

49 Gilles Deleuze and Felix Guattari, *Thousand Plateaus*, (Μτφρ. Brian Massumi), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987; στο Παπαδημητρίου, «Παράλληλες δομές», 14.

50 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 92.

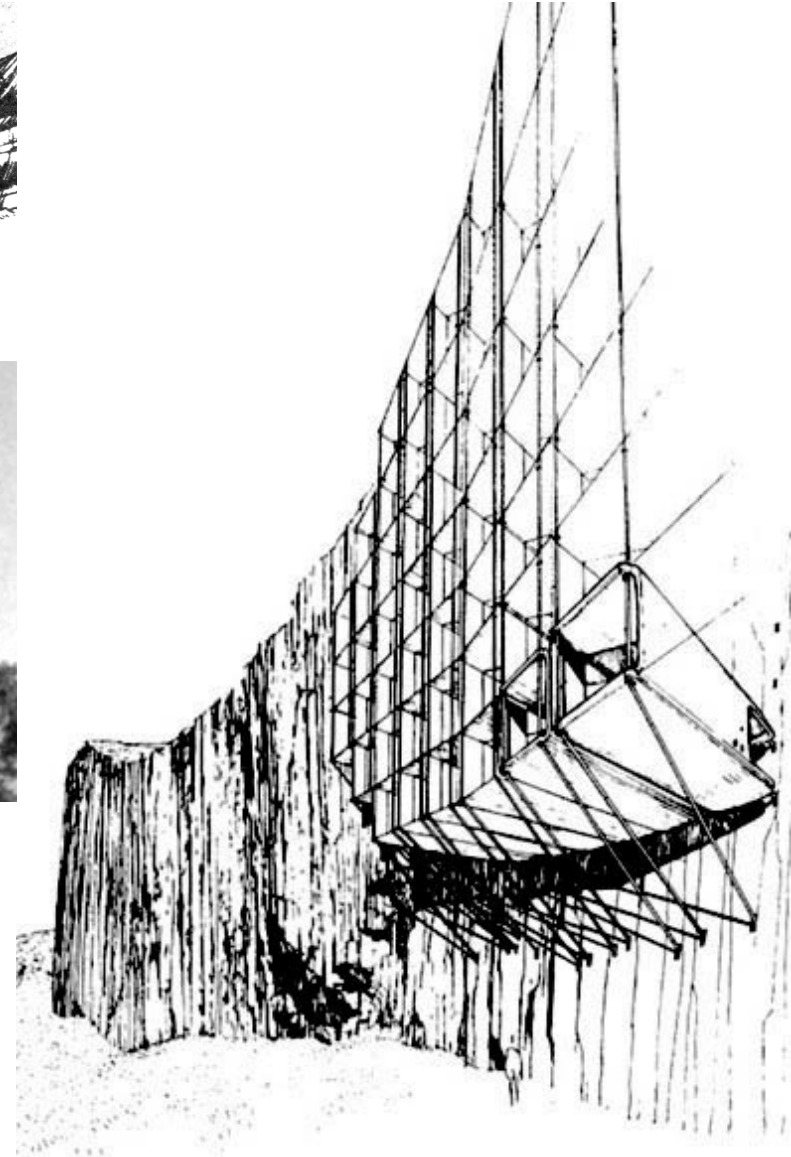
51 Καλαφάτη, Παπαλεξόπουλος, 66-67, 82, 92.

22. Λύσιμο θέατρο Λυκαβηττού. Το κοίλο του ανυψωμένου θεάτρου συμπληρώνει τη μορφολογία του βραχώδους εδάφους.

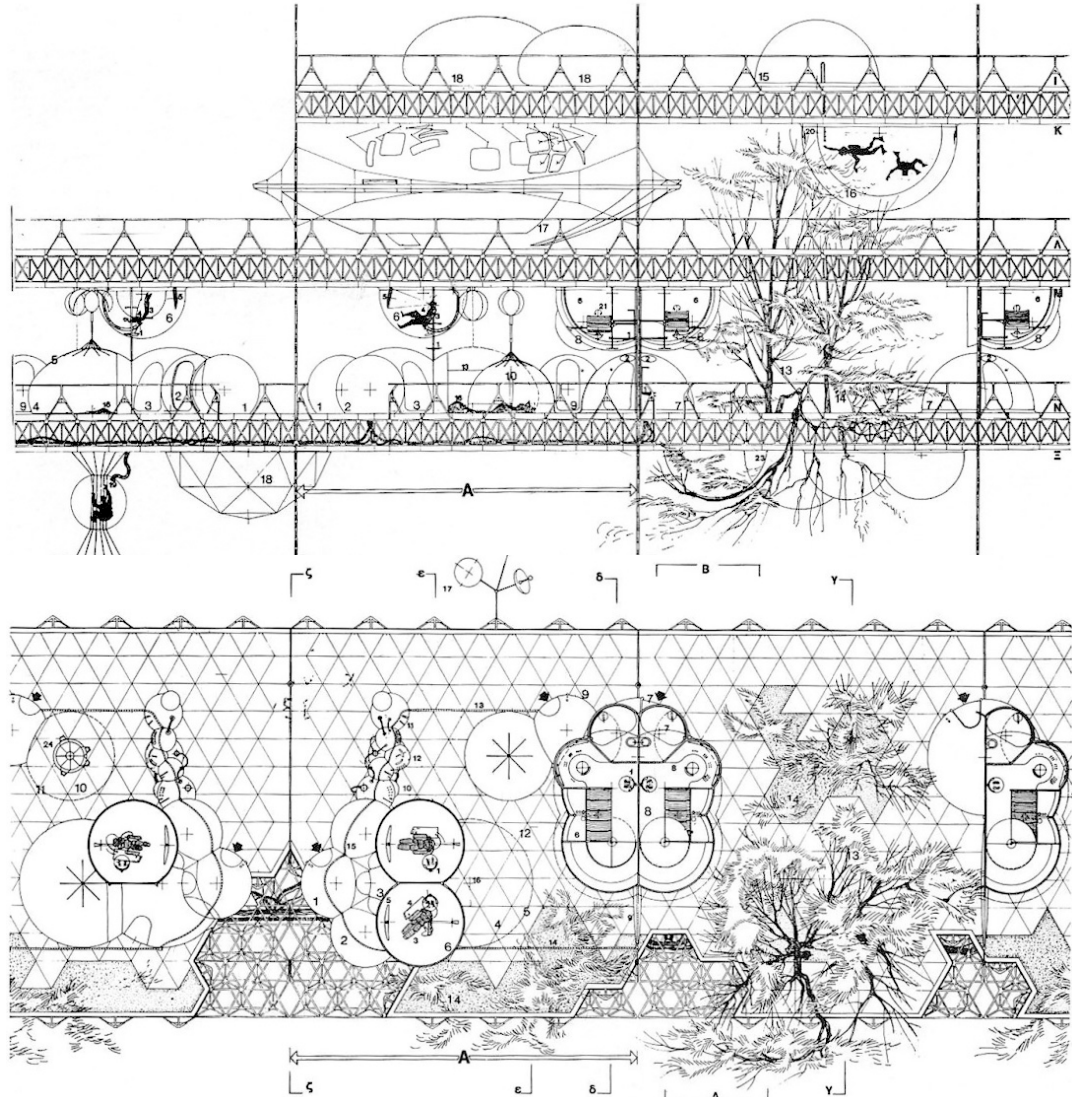
23. «Μονόσπιτο» στο Καβούρι. Αιώρηση του όγκου πάνω από το φυσικό στοιχείο.

24. Ξενοδοχείο στον Πλακιά Ρεθύμνου. Σημειακή στήριξη στον βράχο.

Η ύπαρξη της φύσης στην πόλη του μέλλοντος είναι διπλή: λειτουργεί τόσο ως ένα στοιχείο ισοδύναμο της νέας αστικής μορφής που αποτελεί βασική αναφορά του ανθρώπου, όσο και μέρος της τρισδιάστατης πόλης με τη μορφή αστικού πρασίνου. Ο Ζενέτος σχεδιάζει μια πόλη που αιωρείται πάνω από λίμνες, ποτάμια, θάλασσες και δάση. Παράλληλα, δημιουργεί μεγάλες και συχνές περιοχές πρασίνου, πάνω στα τεχνητά επίπεδα της ανητημένης πόλης, με μεγάλη σημασία, ως στοιχεία που αντισταθμίζουν οποιοδήποτε δείγμα μόλυνσεως του περιβάλλοντος και εξασφαλίζουν την οικολογική ισορροπία. Αυτό παραπέμπει στη θέση του Friedrich Engels το 1878 που αναφέρει ότι «η κατάργηση της αντίθεσης μεταξύ της πόλης και της υπαίθρου δεν είναι απλώς εφικτή. Έχει γίνει άμεση ανάγκη της βιομηχανικής παραγωγής, όπως έχει γίνει ανάγκη για την γεωργική παραγωγή και παράλληλα για τη δημόσια υγεία. Η υφιστάμενη δηλητηρίαση του αέρα, του νερού και της γης μπορεί να σταματήσει μόνο με τη σύζευξη της πόλης και της υπαίθρου».⁵² Σε σχέδια κατόψεων και τομών της πόλης του μέλλοντος απεικονίζεται η πυκνή βλάστηση με δέντρα που αναπτύσσονται σε μονάδες τεχνητού εδάφους πάνω στις δικτυωματικές

25. Μερική όψη της πόλης του μέλλοντος. Τα δέντρα αναπτύσσονται πάνω στις τεχνητές πλάκες.
26. Τα δέντρα εισχωρούν στην δημόσια ζωή.

⁵² Παπαδημητρίου, «Παράλληλες δομές», 52.

27. Η πόλη του μέλλοντος αιωρείται πάνω από την ελεύθερη φύση.

πλάκες με ειδική επεξεργασία. Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αρχιτέκτονας καλλιεργεί στον άνθρωπο την ηθική της προστασίας κάνοντας τη φροντίδα, τη συντήρηση και την επαφή με τη φύση συνήθειες της καθημερινής ζωής στο μέλλον.

Επομένως, η αντιμετώπιση της φύσης στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία από τον Ζενέτο έχει μια βαθιά ηθική σημασία καθώς θέτει ως βασική αρχή την προστασία και τη συντήρησή της και την αναγνωρίζει ως ένα υψίστης σημασίας στοιχείο για τη ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο, δημιουργεί μια νέα συνθήκη ζωής όπου η φύση προστατεύεται, εμπλουτίζεται, αναζωογονείται και υφίσταται ως ισοδύναμη και συμπληρωματική της πόλης. Με αυτόν τον τρόπο αξιώνει ότι και ο άνθρωπος θα κατανοήσει ότι η φύση δεν είναι κάτι έξω από τον ίδιο, αλλά ότι ανήκει σε αυτή και θα υιοθετήσει το έθος της προστασίας της.

4.2.2 Η ηθική της εξοικονόμησης

4.2.2.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου

Το δεύτερο μεγάλο πρόβλημα που πλήττει τη χώρα μας και τον κόσμο γενικότερα την εποχή που ξεκινά η μελέτη της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας είναι η σπατάλη ύλης και ενέργειας που επιβαρύνει το περιβάλλον και τον άνθρωπο. Σε μια εποχή μεγάλου καταναλωτισμού, ο Ζενέτος αναγνωρίζει το επερχόμενο αδιέξοδο στο οποίο θα φτάσει η ανθρωπότητα λόγω της μείωσης των πηγών ενέργειας και της επιβάρυνσης του περιβάλλοντος από άχρηστη ύλη. Μέσω της αρχιτεκτονικής του, προσπαθεί να αφυπνίσει προτείνοντας το δρόμο της εξοικονόμησης όσων, ακόμα τότε, δεν έχουν χαθεί.

Στη βιομηχανική εποχή, η μόλυνση του περιβάλλοντος οφείλεται στις αυξημένες δυνατότητες παραγωγής και κατ' επέκταση κατανάλωσης. Η ύλη συνιστά στοιχείο που κατακτάται εύκολα και με την ίδια ευκολία αχρηστεύεται. Αυτή είναι η αφετηρία της ανησυχίας του Ζενέτου για τη σπατάλη που λαμβάνει χώρα καθημερινά και όπως λέει ο ίδιος μετατρέπει τις ανθρώπινες κοινότητες σε «φτωχογειτονιές ή υπνωτήρια εγκαταλελειμμένου υλικού» με τους ανθρώπους συνεχώς να «προσθέτουν απόβλητα στα απόβλητα». ⁵³ Η αλόγιστη χρήση της ύλης επιβαρύνει αρχικά το περιβάλλον, καθώς το μολύνει μέσω των αποβλήτων και παράλληλα, οδηγεί στη σπατάλη της ενέργειας που προσφέρεται από τη συλλογή των πρώτων υλών του εκάστοτε προϊόντος έως τη διάθεσή του. Ο Ζενέτος

εξηγεί εκτενώς τις αρνητικές επιπτώσεις των υλικών μικρής διάρκειας ζωής αναφερόμενος στο μπετόν αρμέ σε συνέντευξη που παραχωρεί στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* το 1974. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως οι κατασκευές που έχουν σκελετό από μπετόν αρμέ προκαλούν δύο προβλήματα: «1. πρέπει να κατεδαφιστούν προκαλώντας μπάζα, άρα ρύπανση, 2. Έχουμε σπατάλη του έργου που χρειάστηκε για να παραχθεί από το λατομείο μια ποσότητα ενέργειας που δυστυχώς πήγε χαμένη...». ⁵⁴

Ως προς τις μεταφορές ανθρώπων και αγαθών για τις οποίες εκφράζει την δυσαρέσκειά του, τονίζει ότι προκαλούν σπατάλη καυσίμων, και άρα ρύπανση του αέρα, και βέβαια στερούν από τον άνθρωπο πολύτιμο χρόνο. ⁵⁵ Αυτό το πρόβλημα το αντιμετωπίζει προτείνοντας την κατάργηση των μετακινήσεων που θα επιτευχθεί μέσω των τεχνολογιών της επικοινωνίας. Έτσι, ο άνθρωπος θα απελευθερωθεί από τις «άχρηστες μετακινήσεις» ⁵⁶ και φυσικά η μόλυνση του περιβάλλοντος θα περιοριστεί.

Βασική αρχή της αρχιτεκτονικής δημιουργίας του Ζενέτου για την αντιμετώπιση της σπατάλης είναι η εξοικονόμηση της ύλης και της ενέργειας και η μείωση των αποβλήτων. Η καλύτερη εκδοχή της απάντησης του στη σπατάλη ύλης και ενέργειας συνίσταται στην επικράτηση των άυλων μέσων επικοινωνίας. Πιστεύει ότι οι τηλε-ενέργειες θα αποτελούν πραγματικότητα σε μερικά χρόνια από την εποχή που μελετά την Ηλεκτρονική Πολεοδομία και γύρω από αυτές θα

οργανώνεται η πόλη του μέλλοντος. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* του '69: «Τα άυλα μέσα επαφών για την διεκπεραίωση της παραγωγής, όπως το φως και ο ήχος, είναι φθηνότερα και ταχύτερα από τα υλικά. Ενώ μπορούν να αντικαταστήσουν τεράστιας εκτάσεως πραγματικά έργα, προσφέρουν συγχρόνως και δυνατότητες πλήρους ευκαμψίας». ⁵⁷ Η δημιουργία μιας πόλης απαλλαγμένης από την περίσσεια ύλη και τα απορρίμματα, θα έχει θετικές συνέπειες και στην ανθρώπινη ύπαρξη που θα είναι πλέον απαλλαγμένη από τον καταναλωτισμό. ⁵⁸

4.2.2.2 Το ηθικό δίπολο σπατάλη – εξοικονόμηση

Η σπατάλη, λοιπόν, όποια μορφή και αν έχει αποτελεί ένα πρόβλημα της σύγχρονης κοινωνίας και μια ένδειξη της ηθικής κρίσης που επικρατεί. Η κατεύθυνση της εξοικονόμησης που δίνεται όταν μιλάμε για

⁵³ Takis Ch. Zenetos, "Myths of Low-Density Living", *Architectural Design* XLIII, 1973, 247.

⁵⁴ Τάκης Ζενέτος, "Υλικά απορριμμάτων για τα χωροδικτυώματα", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φύλλο 1054, 1974, 40.

⁵⁵ Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 116.

⁵⁶ Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 12.

⁵⁷ Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 118.

⁵⁸ Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

ύλη και ενέργεια, από την άλλη, αποτελεί μια πτυχή της οικολογίας που όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω χαρακτηρίζεται από έμφυτη ηθική.

Η σπατάλη, ως έννοια, μπορούμε να πούμε ότι αγγίζει αρκετά ηθικά ζητήματα καθώς αποτελεί μια πολωμένη ενέργεια του ανθρώπου που συνήθως έχει αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και φθείρει πνευματικά τον ίδιο. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο άνθρωπος βρίσκεται μεταξύ της έλλειψης και της υπερβολής και διαρκώς αναζητά το σωστό μέτρο μεταξύ των δύο αυτών πόλων. Η σπατάλη είναι μια πρακτική που δηλώνει την υπερβολή και οδηγεί στην έλλειψη αυτού που σπαταλάται. Μια τέτοια πρακτική δε φέρει μέτρο και για τον Αριστοτέλη δεν είναι ένδειξη ενός ενάρετου ανθρώπου.

Παράλληλα, η έννοια της σπατάλης εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό στην προτεσταντική ηθική. Οι Προτεστάντες (Καλβινιστές), στο πλαίσιο της θρησκείας τους, καταδικάζουν τη σπατάλη ως πρακτική και υπακούουν με πειθαρχία σε κανόνες σχετικά με τη διαχείριση του πλούτου. Τις καλβινιστικές πεποιθήσεις περί εργασίας και διαχείρισης των αποκτημάτων μελέτησε ο Max Weber το 1958 και τις συνέδεσε με την καπιταλιστική νοοτροπία, καθιερώνοντας τον όρο της προτεσταντικής ηθικής και εκτός των στενών ορίων της θρησκείας. Σύμφωνα με την προτεσταντική ηθική, κάθε άνθρωπος πρέπει να εργάζεται σκληρά ώστε να αποκτήσει πλούτο, αλλά όχι με στόχο τη σπατάλη και την κατανάλωση των

κεκτημένων που θα προσφέρουν ηδονή στον ίδιο. Μοναδικό μέλημα του ανθρώπου είναι η δόξα του Θεού και οτιδήποτε αποκτά οφείλει να το διαχειρίζεται με σύνεση προς αυτό το σκοπό. Επομένως, η προτεσταντική ηθική προωθεί έναν κοσμικό ασκητισμό ως ιδανικό τρόπο ζωής.⁵⁹

Ο ασκητισμός, βέβαια, ως έννοια μας είναι γνωστός ίσως από την χριστιανική παράδοση που προτείνει έναν αυτάρκη τρόπο ζωής με ελάχιστα υλικά αγαθά, βασισμένο στη σύνδεση του ανθρώπου με τον Θεό και τον εαυτό του. Ο Michel Foucault, κατά την ύστερη νεωτερικότητα, αντιλαμβάνεται τον ασκητισμό ως μια «άσκηση του εαυτού πάνω στον εαυτό, με την οποία επιχειρεί κανείς να αναπτύξει και να μεταμορφώσει τον εαυτό του και να φτάσει σε έναν ορισμένο τρόπο ύπαρξης».⁶⁰ Είναι υπό αυτή τη λογική ένα σύνολο ασκήσεων στις οποίες υπόκεινται ο άνθρωπος, ώστε να αποκτήσει αυτό που δεν έχει, να βρει δηλαδή τον εαυτό του.⁶¹ Αυτή η πρακτική όμως δεν νοείται με εγωκεντρισμό· η ουσία του ασκητισμού είναι η σύνδεση με το σύνολο, το ενδιαφέρον για την κοινότητα, εκεί, δηλαδή, όπου έγκειται και η ηθική του λειτουργία, και όχι ο ίδιος ο εαυτός. Ο ασκητισμός δηλώνει τη συμπόνια απέναντι στους άλλους και τον κόσμο που μας περιβάλλει, ως αδιάσπαστο σύνολο που χρειάζεται να έχει ισορροπία και αναφέρεται στον εαυτό σε ό,τι έχει να κάνει με την καλλιέργεια της υπεύθυνης δράσης απέναντι στους άλλους.⁶² Έτσι, έρχεται σε αντίθεση με την κατανάλωση και τη σπατάλη που περιορίζουν την καλλιέργεια του πνεύματος

και της αρετής, ενθαρρύνοντας το κυνήγι του επουσιώδους.

Αν εστιάσουμε στα δεδομένα της φορντικής εποχής και σε μια κοινωνία που η βιομηχανία κατακεραυνώνει τον άνθρωπο με εικόνες που τροφοδοτούν την απληστία και την καταναλωτική μανία, μάλλον η ηθική του ελάχιστου και του ουσιώδους που περιγράφει ο ασκητισμός είναι αναγκαία και θεμελιώδης. Η αίσθηση του μέτρου που θίγεται από τον Αριστοτέλη σε συνδυασμό με την αντίληψη της ευθύνης που φέρει ο καθένας απέναντι στο περιβάλλον και τους συνανθρώπους του είναι βασικά στοιχεία μιας τέτοιας ηθικής αντιμετώπισης. Προς μια τέτοια ηθική της εξοικονόμησης καλεί ο Ζενέτος μέσω της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας.

59 Rogene A. Buchholz, "The Ethics of Consumption Activities: A Future Paradigm?", *Journal of Business Ethics* 17, no. 8 (June 1, 1998), 872-3.

60 Michel Foucault, *Ethics: Subjectivity and Truth: Essential Works of Michel Foucault 1954-1984* (Penguin UK, 2019); στο Danutė Bacevičiūtė, "Environmental Ethics as an Ascetic Practice in the Age of Technology", *Filosofia*, no. 64 (December 19, 2019), 75.

61 Bacevičiūtė, "Environmental Ethics as an Ascetic Practice in the Age of Technology", 75.

62 Bacevičiūtė, 78.

4.2.2.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της εξοικονόμησης στην Ηλ. Πολεοδομία

Η εμμονή του Ζενέτου για τη διαφύλαξη της φύσης και του ανθρώπου από τις επισφαλείς συνέπειες της σπατάλης αποτυπώνεται στη δημιουργία μιας πόλης του μέλλοντος που οργανώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να προλάβει το επερχόμενο αδιέξοδο. Η ηθική της εξοικονόμησης ύλης και ενέργειας, που χαρακτηρίζει τον αρχιτέκτονα, είναι ορατή σε κάθε πτυχή της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, από τη μακρο-κλίμακα της πόλης, ως χωροδικτύωμα, έως τη μικρο-κλίμακα των στοιχείων της κατοικίας και της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα σε αυτή.

Αρχικά, η υποδομή της πόλης, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, διαμορφώνεται από ένα δίκτυο καλωδίων υπό τάση που ακολουθεί τις αρχές της ελάχιστης ύλης και μέγιστης απόδοσης, της ευκαμψίας και της μεταβλητότητας. Η αρχιτεκτονική που προτείνεται με την πόλη-χωροδικτύωμα είναι μια αρχιτεκτονική του ελάχιστου, όπως λέει ο ίδιος προτείνει μια «μη αρχιτεκτονική».⁶³ Αν εστιάσουμε σε αφαιρετικά σκίτσα διαπιστώνουμε τη λιτότητα του σχεδιασμού που απεικονίζει την πόλη ως κάναβο, σύνολο λεπτών γραμμών και χαράξεων. Σε λεπτομερή και μελετημένα σχέδια κατόψεων, η φειδώ στη χρήση της ύλης αποτυπώνεται μέσω του δικτύωματος που φαντάζει ως ένα υπόβαθρο ελαφρύ, σχεδόν άυλο με ελάχιστο αποτύπωμα στο χώρο. Η πίστη, μάλιστα, του Ζενέτου στην αναγκαιότητα μιας ηθικής του ελάχιστου γίνεται ιδιαίτερα έκδηλη όταν αξιώνει μια άυλη αρχιτεκτονική στο μέλλον.

Πέρα από τη χρήση της ελάχιστης ύλης, η επιλογή των υλικών και του τρόπου συναρμογής τους στο χωροδικτύωμα γίνονται με βάση την ελαχιστοποίηση των αποβλήτων. Τα καλώδια που συνθέτουν τον ιστό είναι από πλαστικές ύλες με μεγάλη αντοχή και διάρκεια ζωής. Επιπλέον, εργάζονται σε εφελκυσμό, γεγονός που προσφέρει μεγάλες δυνατότητες αποσυναρμολόγησης και αναδιάταξης σε περίπτωση που δεν ικανοποιούν πλέον τις ανάγκες των ανθρώπων, αυξάνοντας έτσι ακόμα περισσότερο τη διάρκεια ζωής τους.⁶⁴ Αυτές τις δυνατότητες περιγράφει ο Ζενέτος με τη χρήση του όρου *Εύκαμπτη Πολεοδομία* ως υπότιτλο της "Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας" στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* του 1969. Επιπλέον, τα υλικά πληρώσεως του δικτύωματος, που ο Ζενέτος αποκαλεί συνθετικά, είναι υλικά που έχουν επαναχρησιμοποιηθεί και απορρίμματα που με την κατάλληλη επεξεργασία θα μπορούν να προσαρμοστούν σε νέα χρήση.⁶⁵ Επομένως, η επανάχρηση της ύλης, που σήμερα αποτελεί βασική πρακτική της οικολογίας, προωθείται ως ένας ηθικός τρόπος απαγκίστρωσης από τη λογική της σπατάλης υλικού και της διαρκούς παραγωγής αποβλήτων.

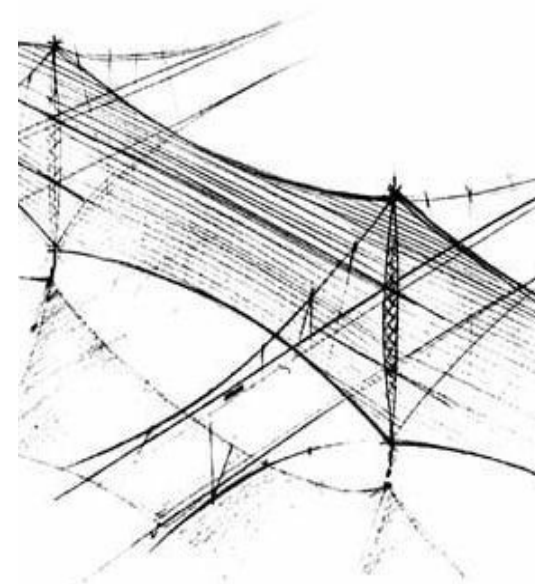
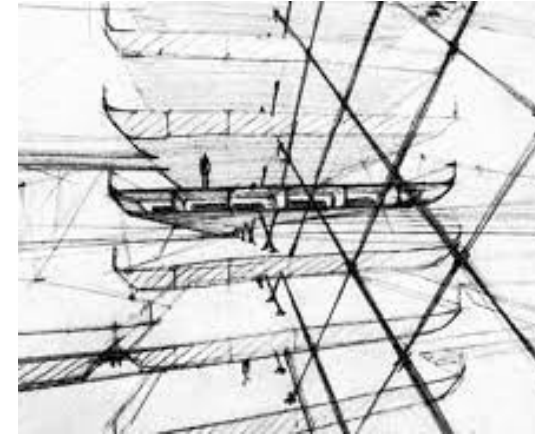
63 Δουμάνης, "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977", 6.

64 Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 120.

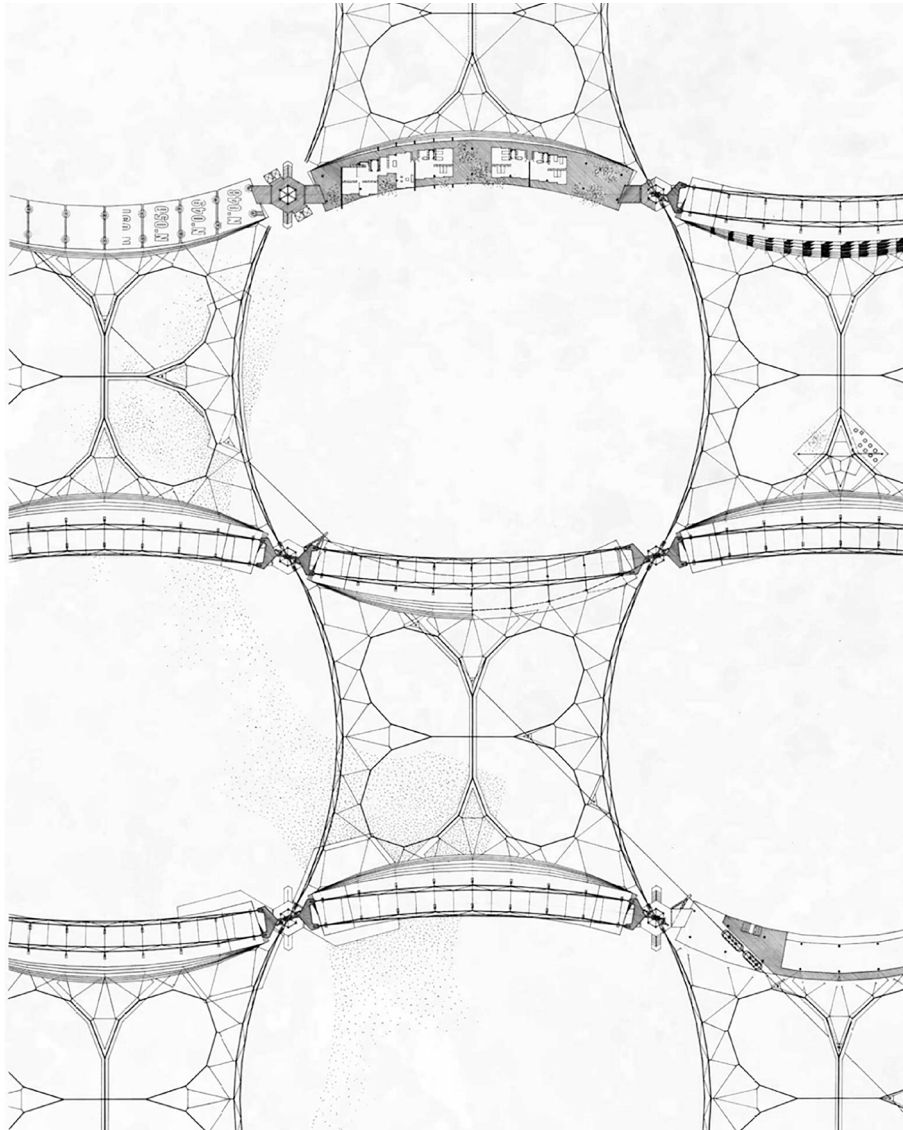
65 Ζενέτος, "Υλικά απορριμμάτων για τα χωροδικτύωματα", 40.

28. Σύστημα στρωμάτων από πεπιεσμένο αέρα.

29. Προοπτικό σκίτσο του χωροδικτύωματος.

30. Εύκαμπτη Πολεοδομία. Η πόλη ως ένα αυτοποιητικό σύστημα.

Η δυνατότητα της πόλης να αναγεννιέται μέσω των ίδιων των συστατικών της στοιχείων είναι πολύ σημαντική και την καθιστά μια αυτοποιητική μηχανή, σύμφωνα με την κυβερνητική δεύτερης τάξης. Με άλλα λόγια, η πόλη λειτουργεί ως ένα σύστημα, βασισμένη πάντα στα στοιχεία που την αποτελούν και δεν χρειάζεται να έρθει σε επαφή με τίποτα έξω από αυτή.⁶⁶ Η αυτοποίηση, που τη χαρακτηρίζει, είναι έννοια μεθική διάσταση και συνδέεται με την οικολογική ηθική. Συγκεκριμένα, προκύπτει από την θεωρία των βιολόγων Humberto Maturana και Francisco Varela που έγινε γνωστή για πρώτη φορά το 1972, θέλοντας να περιγράψουν την αυτόνομη οργάνωση της ζωής. Σύμφωνα με αυτή, η αυτοποιητική οργάνωση συναντάται σε μια μονάδα που προκύπτει από ένα δίκτυο παραγωγής συστατικών και αυτά τα συστατικά έχουν την ιδιότητα να συμμετέχουν στο ίδιο δίκτυο παραγωγής συστατικών που τα παρήγαγε. Δηλαδή, η αυτονομία και η αυτό-αναφορά του συστήματος έγκειται στο γεγονός πως το προϊόν της λειτουργίας του ως αυτοποιητικό σύστημα είναι πάντα το ίδιο το σύστημα.⁶⁷

66 Panos Dragonas and Lydia Kallipoliti, "Silence Murmur: Detached Bodies and Cities in Takis Ch. Zenetos Electronic Urbanism", *AA Files* 77, 2020, 22.

67 F. G. Varela, H. R. Maturana, and R. Uribe, "Autopoiesis: The Organization of Living Systems, Its Characterization and a Model", *Biosystems* 5, no. 4 (May 1, 1974), 188, 192.

Με τον ίδιο τρόπο λειτουργεί και η πόλη του Ζενέτου, που παράγεται από τα ίδια τα συστατικά της ως ένας έμβιος οργανισμός, χωρίς να εξαρτάται από εξωτερικά υλικά μέσα και να επιβαρύνει το περιβάλλον. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αυτό-οργάνωση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας θυμίζει την αυτάρκεια που χαρακτηρίζει τον ασκητικό τρόπο ζωής και κατευθύνεται από ηθική.

Εστιάζοντας τώρα στην κλίμακα της κατοικίας και της ζωής μέσα σε αυτή, ο Ζενέτος σχεδιάζει σύνολα λειτουργιών σε μικρο-περιβάλλοντα που ορίζονται από σφαιρικά και ημισφαιρικά κελύφη (κάψουλες). Αυτά τα κελύφη αποτελούνται από μια διπλή λεπτή, διαφανή ή μη, μεμβράνη και προκύπτουν από την προσπάθεια του αρχιτέκτονα να σχεδιάσει ένα περιβλημά με την ελάχιστη ποσότητα πρώτης ύλης και το ελάχιστο βάρος.⁶⁸ Όπως εξηγεί ο Τ. Εξαρχόπουλος «Αυτό είναι ήδη ηθικό: το να προστατεύεις, το να θες να κρατήσεις για τις επόμενες γενιές, το να χρησιμοποιείς το επόμενο στάδιο, να χρησιμοποιούμε όσο μπορούμε λιγότερη ύλη, πρέπει να αφήσουμε ύλη για τις επόμενες γενιές, ύλη πάσης φύσεως, πρέπει να πετυχαίνουμε το μέγιστο της απόδοσης με το ελάχιστο ποσοστό ύλης. Εξ' ου και τα bubbles, οι φούσκες, γιατί η φούσκα προέκυψε από αυτό, ότι έχω ένα minimum φλοιού, μιας επιδερμίδας, η οποία από τον αέρα στέκεται και αυτό μου κάνει χώρο για να μπορώ εγώ να κάνω τις δραστηριότητες μου ως άνθρωπος». Παρόμοιες προσπάθειες για ελαφριές δομές ελάχιστης ύλης παρατηρούμε εκείνη

την περίοδο από τους Frei Otto με τα “pneumatics” και Buckminster Fuller με τους γεωδαιτικούς θόλους, ενώ ο Ζενέτος πιθανολογεί ότι στο μέλλον δεν θα χρειάζεται καθόλου μια τέτοια δομή, καθώς θα υπάρχει τρόπος για την ακουστική και οπτική απομόνωση του ανθρώπου.⁶⁹ Επομένως, ο Ζενέτος και σε αυτή την κλίμακα υλοποιεί μια αρχιτεκτονική του ελάχιστου υλικού και της ελάχιστης ενέργειας.

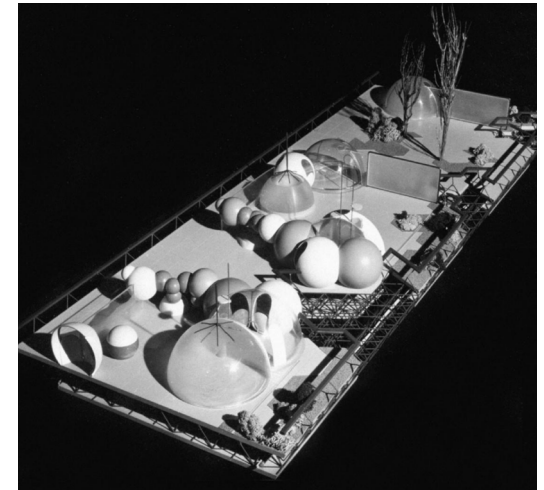
Παράλληλα, η διαβίωση στο χώρο της κάψουλας βασίζεται σε ελάχιστο και αναγκαίο εξοπλισμό και κάθε λειτουργία της προσαρμόζεται στην ηθική της εξοικονόμησης ύλης και ενέργειας. Όπως και η πόλη ως σύστημα, τα νέα σύνολα κατοικίας συνιστούν αυτοποιητικές μονάδες που παράγουν την ενέργειά τους και διαχειρίζονται τα απόβλητα με καθορισμένο τρόπο. Πέραν της δημιουργίας δεδομένων κλιματικών συνθηκών και της παροχής καθαρού αέρα μέσα στις μονάδες, ο Ζενέτος μεριμνά για τη διαχείριση των απορριμμάτων μέσω «κλειστών κυκλωμάτων επαναχρησιμοποίησης της ύλης». Παράλληλα, δημιουργεί ένα σύστημα μεταφοράς αγαθών σε μορφή υγρού και σκόνης μέσω αγωγών και σύνθεσής τους για

⁶⁸ Ζενέτος, “Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου”, 10.

⁶⁹ Ζενέτος, 10.

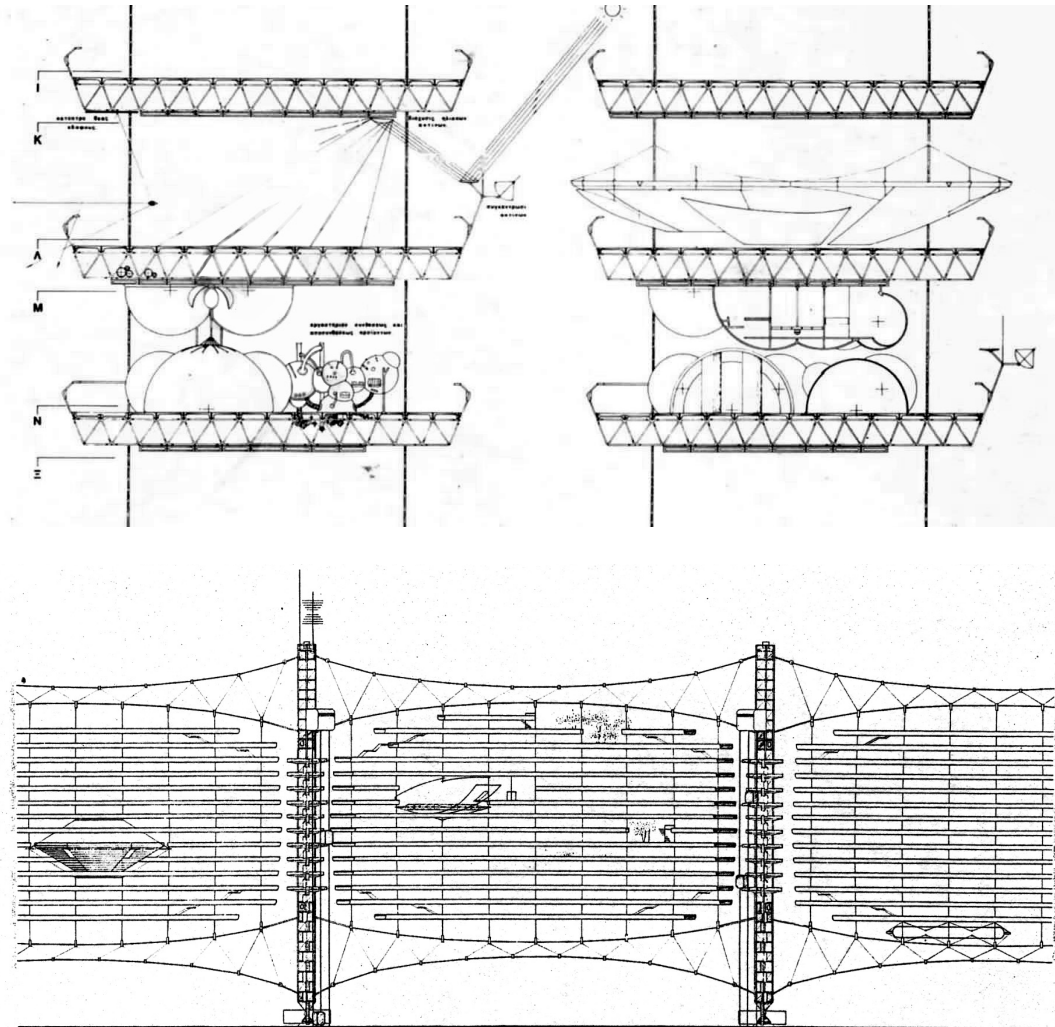
31. Σφαιρικά και ημισφαιρικά κελύφη ελάχιστης ύλης.

32. Άποψη επιπέδου μακέτας με τις κάψουλες να διαμορφώνουν τον ιδιωτικό βίο.

33. «Κάθετη τομή. Σύστημα προεκτάσεως ηλιασμού του χώρου. Συγκέντρωση ηλιακών ακτίνων (στην κουπαστή). Διάχυση ηλιακών ακτίνων (στην οροφή). Στην οροφή (επίπεδο Λ, αριστερά), κάτοπτρο θέας εδάφους. Στο επίπεδο Ν δεξιά, εργαστήριο συνθέσεως και αποσυνθέσεως προϊόντων» γράφει στα Αρχιτεκτονικά Θέματα 7,1973.

34. Μερική όψη χωροδικτύωματος. Προωθείται μια αρχιτεκτονική του ελάχιστου.

κατανάλωση στο «Εργαστήριο συνθέσεως – αποσυνθέσεως καταναλωτικών προϊόντων», ώστε να αποφευχθεί η σπατάλη ύλης που χρησιμοποιείται για την μεταφορά τους.⁷⁰ Σε αυτά τα συστήματα έγκειται η αυτό-οργάνωση των μικρο-περιοχών που είναι πολύ σημαντική για την αποφυγή της επιβάρυνσης του περιβάλλοντος από τις ανάγκες ή τα επισφαλή αποτελέσματα της λειτουργίας τους.

Όλες αυτές οι πρακτικές και μελετημένες προτάσεις κάνουν αρκετά έκδηλη την πίστη του Ζενέτου στην εξοικονόμηση της ύλης και της ενέργειας. Η άρση του σύγχρονου προβλήματος της σπατάλης προϋποθέτει μια αλλαγή στην ιδιοσυγκρασία του ανθρώπου της καταναλωτικής κοινωνίας και αυτό ουσιαστικά αξιώνει στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία: δημιουργεί το αναγκαίο πλαίσιο μέσα στο οποίο ο άνθρωπος θα ξεφύγει από την εγωκεντρική θεωρία του απέναντι στα πράγματα, θα πετάξει τα περιττά και θα υιοθετήσει έναν ηθικό τρόπο ζωής που προωθεί το ελάχιστο και το ουσιαστικό για τον κόσμο που τον περιβάλλει και τον ίδιο ως ενιαίο σύνολο.

⁷⁰ Ζενέτος, 12.

4.2.3 Η ηθική της αυτονομίας

4.2.3.1 Η θεωρητική θέση του Ζενέτου

Ο Ζενέτος φαίνεται να δίνει μεγάλη βαρύτητα σε ζητήματα που αφορούν τον άνθρωπο και οτιδήποτε τον επιβαρύνει σωματικά και ψυχολογικά στη σύγχρονη κοινωνία της ταχύτητας και του χάους. Οι επιταγές της κυρίαρχης τάξης των πραγμάτων καθιστούν τον άνθρωπο διαρκώς τρωτό και ανίκανο να απεγκλωβιστεί από το σύστημα που τον ορίζει. Ο Ζενέτος, παρατηρώντας αυτή τη συνθήκη, αντιδρά στην αλλοτρίωση του ανθρώπου και μέσω της αρχιτεκτονικής του προσπαθεί να διαμορφώσει τις προϋποθέσεις για μια νέα μορφή ύπαρξης που θα μπορεί να υφίσταται στον κόσμο αυτόνομα.

Όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, η πόλη με την επικράτηση της τριτογενούς παραγωγής έχει χάσει τον αυθεντικό της χαρακτήρα και έχει μετατραπεί σε ένα «περιβάλλον άγνωστο και εχθρικό»⁷¹ για τον άνθρωπο. Η ιδιότητα πλέον που αντιστοιχεί στον άνθρωπο, ως μέρος της πόλης, είναι μόνο αυτή του εργαζόμενου αστού που κινείται διαρκώς εντός της, με μεγάλη ταχύτητα και χωρίς να έρχεται σε ουσιαστική επαφή με τίποτα γύρω του. Ο Ζενέτος μιλά, συγκεκριμένα, για την αποξένωση του ανθρώπου από το αστικό περιβάλλον⁷² και αναγνωρίζει ότι η πόλη, με τη μορφή που έχει λάβει στην τότε εποχή, «καταστρέφει ψυχικά και σωματικά τον εργαζόμενο αστό».⁷³ Παράλληλα, η ζωή σε ένα τέτοιο περιβάλλον δεν επιτρέπει την αναγκαία κοινωνικοποίηση του ανθρώπου. Ο χρόνος της εργασίας και οι

επαφές που λαμβάνουν χώρα στα αστικά κέντρα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως υγιείς κοινωνική ζωή και το μόνο που προκαλούν είναι στρεσογόνες καταστάσεις.⁷⁴ Επομένως, ο άνθρωπος χάνει ουσιαστικά στοιχεία της καθημερινότητάς του που είναι αναγκαία για τον προσανατολισμό του.⁷⁵

Ειδική έμφαση δίνεται από τον αρχιτέκτονα στις «ψυχολογικές παρενέργειες» που έχουν τα σύγχρονα αστικά μέσα μεταφοράς και ιδιαίτερα το μετρό σε συνέντευξή του στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* το 1973. Θεωρεί ότι το μετρό είναι ένας χώρος που αναδεικνύει τη σκοτεινή και προβληματική πλευρά της πόλης για την ανθρώπινη ψυχοσύνθεση. Ένα «περιβάλλον καταθλιπτικό» στο οποίο εκτίθεται εξακολουθητικά ο σύγχρονος αστός και συνδέεται άμεσα με την αγωνία του για τις καθημερινές του απασχολήσεις. Το «στοίβαγμα» που υφίσταται στις ώρες αιχμής σε υπόγειους χώρους, χωρίς καμία επαφή με το αστικό περιβάλλον, μειώνουν την αυτοεκτίμηση του και δημιουργούν ψυχικά τραύματα. Επιπλέον, δεν διστάζει να αναφερθεί στην αυξημένη εγκληματικότητα που προσβάλλει τον άνθρωπο ως ύπαρξη και καταστρέφει την ομαλή συνύπαρξη στο πλαίσιο της κοινωνίας. Αυτό το δυσχερές περιβάλλον, που δημιουργείται από τη φρενίτιδα του τρόπου ζωής, ευνοεί την καλλιέργεια νευρώσεων και α-κοινωνικότητας των ατόμων, τα οποία καλείται να διαχειριστεί ο Ζενέτος στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία.⁷⁶

Η δική του θέση για την πόλη είναι

ότι πρέπει να επανακτήσει τον αρχικό της χαρακτήρα και να επαναδιαμορφωθεί έτσι ώστε να εξυπηρετεί τις ανάγκες για τις οποίες δημιουργήθηκε. Πιστεύει βαθιά ότι ο άνθρωπος έχει ανάγκη από ένα ήρεμο περιβάλλον μέσα στο οποίο θα ζει αρμονικά με τους συνανθρώπους του και με τη φύση. Η πόλη θα πρέπει να αποτελεί ένα «περιβάλλον θαλπωρής και καταφύγιο» και συγχρόνως «ορμητήριο» για τις δράσεις του.⁷⁷ Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Ζενέτο, πρέπει να ξαναβρεί τον ελεύθερο χρόνο για να αναπτύξει τη δημιουργικότητά του και να καλλιεργήσει το πνεύμα του, καθώς μέσα σε αυτή τη νέα συνθήκη θα θεραπεύσει την ψυχή του και θα αναπτύξει υγιείς κοινωνικές σχέσεις και πραγματικές επαφές με τους συνανθρώπους του. Έμφαση πρέπει, επίσης, να δοθεί στη φύση, που όπως χαρακτηριστικά αναφέρει αποτελεί «το πιο ωραίο, το πιο ανακουφιστικό, το πιο απαραίτητο στοιχείο για τον άνθρωπο». Μέσα από αυτή την επαφή θα κατανοήσει ξανά την ουσία της ύπαρξής του και την ταυτότητά του που δυστυχώς φαίνεται να έχει απολεσθεί.⁷⁸

71 Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 116.

72 Ζενέτος, 115.

73 Ζενέτος, 116.

74 Zenetos, "Myths of Low-Density Living", 247.

75 Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 118.

76 Ζενέτος, "Το μετρό δεν λύνει κανένα πρόβλημα!", 34.

77 Ζενέτος, "Ηλεκτρονική Πολεοδομία", 116.

78 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 13.

4.2.3.2 Το ηθικό δίπολο αλλοτρίωση – αυτονομία

Τόσο η αλλοτρίωση που υφίσταται σήμερα ο άνθρωπος όσο και η αυτονομία που ο Ζενέτος αξιώνει να επαναφέρει στη ζωή του ανθρώπου σχετίζονται με την ηθική. Δεδομένου ότι η αλλοτρίωση αποτελεί μια πηγή της ηθικής κρίσης που πλήττει το σύγχρονο αστό, είναι απαραίτητη η αυτονομία του σε σχέση με το υφιστάμενο τεχνικό-παραγωγικό σύστημα που επεκτείνεται σε μια αυτοκυβέρνηση ως τρόπο ύπαρξης του ανθρώπου. Η αυτονομία μπορούμε να πούμε ότι συνδέεται τόσο με την οικολογία όσο και με την ηθική, γιατί έχει να κάνει με τον αυτοπεριορισμό και την ουσιαστική επαφή με τον εαυτό, πρακτικές που είναι και οι δύο ηθικές και βέβαια οδηγούν την ισορροπημένη ύπαρξη σε ηθικές ενέργειες.

Η αλλοτρίωση είναι μια έννοια με αρκετά αρνητική χροιά καθώς δηλώνει τη μετατροπή του εαυτού σε κάτι άλλο (αλλότριον), ξένο προς το αρχικό. Έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά από τον Marx στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844, όπου τη συνδέει άμεσα με τις πρακτικές της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όπως αναφέρει, ο άνθρωπος που εργάζεται μέσα στο σύστημα του καπιταλισμού αποξενώνεται από τα προϊόντα της εργασίας του, την ίδια την εργασία του, τον εαυτό του ως παραγωγό και τους άλλους. Η ενασχόληση με την βιομηχανική παραγωγή τον αποξενώνει και από το περιβάλλον και τη φύση που πάντα λειτουργούσε θεραπευτικά για τον ίδιο.⁷⁹ Στην πραγματικότητα, ο

άνθρωπος αλλοτριώνεται συνολικά γιατί αλλοτριώνεται ο ανθρωπισμός του, δηλαδή απομακρύνεται από το εσώτερο είναι του. Αυτό οδηγεί στην ηθική κατάρπωση του ανθρώπου, με την έννοια ότι χάνεται η επαφή με τον εαυτό που αποτελεί το σύνολο των ηθικών αρχών και αξιών, χάνει τις σταθερές και τα βασικά σημεία αναφοράς του. Επομένως, πρόκειται για ένα φαινόμενο που πηγάζει από τις πρακτικές και τον τρόπο ζωής της καπιταλιστικής κοινωνίας και οδηγεί στην ανθρώπινη χειραγώγηση και την υπαρξιακή μοναξιά. Ο ζωγράφος Γιάννης Γαΐτης, που ο Ζενέτος θαυμάζει ιδιαίτερα εκείνη την εποχή, όπως μας αναφέρει ο Τ. Εξαρχόπουλος, δείχνει την ομοιομορφία, την αποξένωση, τη στειρότητα και την υποταγή μέσα από τις χαρακτηριστικές ανθρώπινες φιγούρες. Ο ίδιος αναφέρει:

«Οι άνθρωποι, τα Ανθρωπάκια που λέω, το κατεστημένο, έφτασε σ' ένα σημείο όπου δεν παίρνει άλλο να πάει πιο μακριά [...] γίνανε ένα νούμερο και τίποτα παραπάνω. Εδώ εγώ κάνω μια μαρτυρία και σας λέω: Φροντίστε να σωθείτε, να σωθούμε. Δεν μπορούσα να κάνω τίποτα άλλο εγώ εκτός απ' αυτήν τη μαρτυρία».⁸⁰

Μια τέτοια μαρτυρία είναι πολύ σημαντική και αναγκαία γιατί εκφράζει πως αυτό που χρειάζεται ο άνθρωπος για να σωθεί την εποχή της κρίσης είναι η επανάκτηση της αυτονομίας του. Η έννοια της αυτονομίας αποτελεί βασική αξία στην καντιανή παράδοση της ηθικής φιλοσοφίας και για τον Immanuel Kant αποτελεί την ουσία του συνθήματος του

διαφωτισμού. Όπως εξηγεί, ο διαφωτισμός είναι ο απεγκλωβισμός του ανθρώπου από τα δεσμά της ανωριμότητάς του η οποία οφείλεται στο γεγονός πως δεν λειτουργεί με άξονα τη δική του κατανόηση αλλά επιτρέπει σε άλλους να τον κατευθύνουν. «Sapere aude!»⁸¹ είναι η φράση που χρησιμοποιεί ο Kant για να παρακινήσει τους ανθρώπους να λειτουργήσουν αυτόνομα και μεταφράζεται ως «τολμήστε να είστε σοφοί!», δηλαδή τολμήστε να λειτουργείτε βασισμένοι μόνο στον δικό σας νου. Η αυτονομία, σύμφωνα με την καντιανή φιλοσοφία, απαιτεί ελευθερία στη δημόσια χρήση της έλλογης δύναμης του ανθρώπου (ελευθερία του λόγου). Σε αυτό το επίπεδο, η αυτονομία ταυτίζεται με την άρση εξωτερικών παραγόντων που περιορίζουν την ανθρώπινη σκέψη και δράση και συνεπώς με τη χειραφέτηση. Από την άλλη, ο Kant υποστηρίζει ότι η αυτονομία είναι συνυφασμένη με την ηθική καθώς συνεπάγεται μια εκούσια υποταγή σε ηθικούς νόμους καθορισμένους από τον πρακτικό λόγο.⁸²

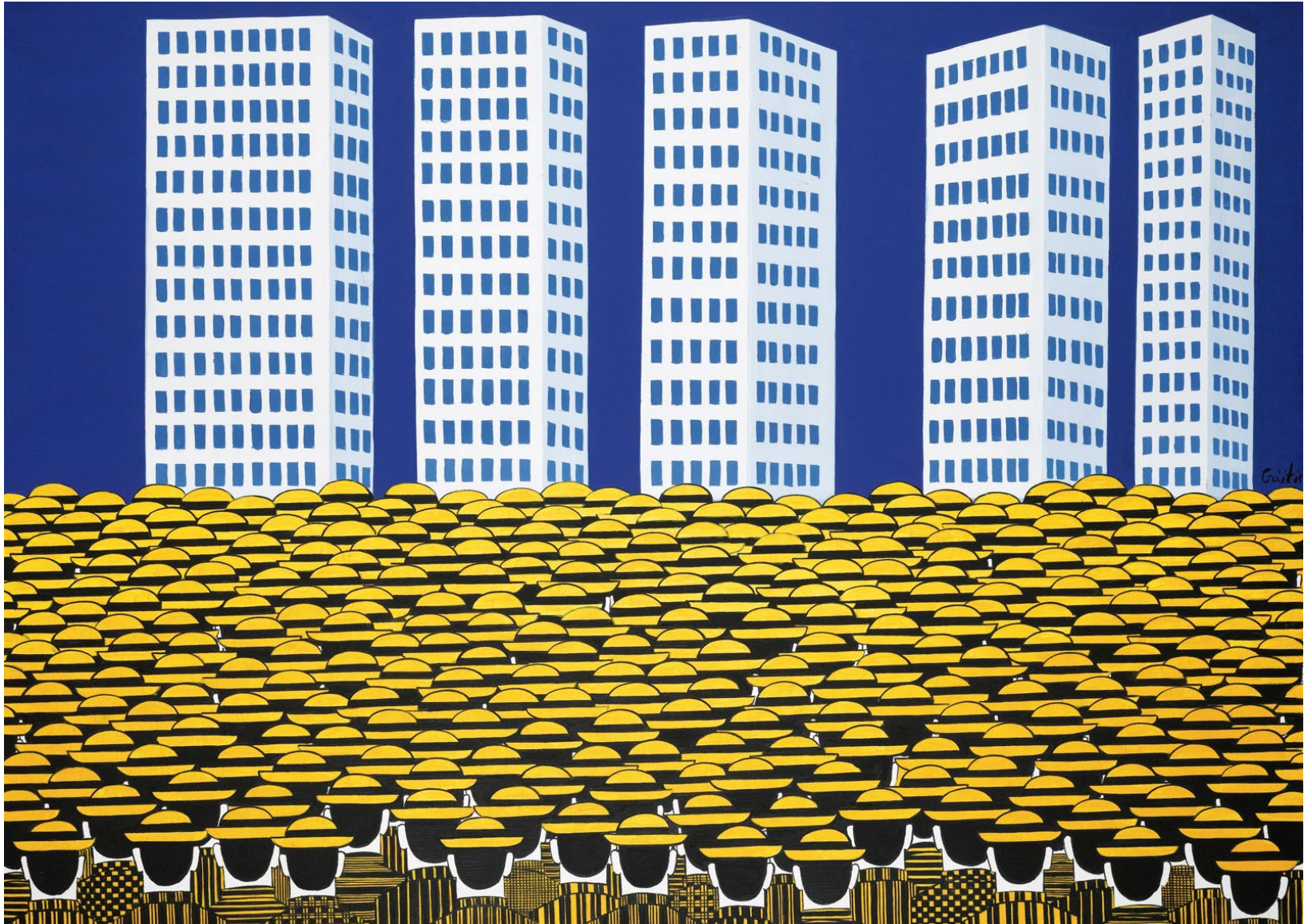
79 Tim Henning, "Alienation—New Perspectives from Environmental Ethics, Social Philosophy, and Action Theory; an Introduction", *Ethical Theory and Moral Practice* 17, no. 1 (February 1, 2014), 8.

80 Γιάννης Γαΐτης, "ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑ", *archive.ert.gr* (blog), February 4, 2016, <https://archive.ert.gr/4848/>.

81 Immanuel Kant, "Απάντηση στο ερώτημα: «Τι είναι διαφωτισμός;»", in *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος (Αθήνα: Κριτική, 2014), 47.

82 Kant, 49-50.

35. Από την έκθεση «Για μικρά και μεγάλα παιδιά», Γιάννης Γαϊτς.

Η προσωπική αυτονομία του ανθρώπου έχει να κάνει με την αποδέσμευση από πρακτικές που τον χειραγωγούν και τον αποξενώνουν από τον εαυτό του και την επικράτηση της έλλογης βούλησης που αναπόφευκτα ελέγχεται από ηθικές αρχές. Ο αυτόνομος άνθρωπος έχει την κυριότητα του εαυτού του με την έννοια ότι δεν καθορίζεται από εξωτερικά στοιχεία αλλά διαμορφώνει τη ζωή του όντας ασυνείδητα επηρεασμένος από την ηθική είτε υπό τη μορφή καθολικών νόμων, είτε επιθυμιών και ενστίκτων. Επομένως, η αυτονομία δεν μπορεί να εκπληρωθεί ποτέ με την απόλυτη σημασία της αλλά υφίσταται ως αδιαχώριστη από την ηθική. Η ανεξαρτησία και η γνησιότητα της βούλησης, λοιπόν, που χαρακτηρίζουν την αυτονομία, οδηγούν πάντα σε αποφάσεις που κατευθύνονται από ηθική και επιφέρουν ατομική ισορροπία. Μιλώντας για την αυτονομία του ανθρώπου, βέβαια, την παρουσιάζουμε ως ένα προσωπικό ζήτημα για τον καθένα, αλλά η σημασία της αναδεικνύεται όταν πρόκειται για σύνολο ανθρώπων και φυσικά είναι η συνύπαρξη με τους άλλους αυτή που υποβοηθά και ενισχύει την προσπάθεια του ατόμου για αυτονομία.⁸³

Μια συνθήκη αυτονομίας του ανθρώπου προσπαθεί να δημιουργήσει ο Ζενέτος στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζει τον ανθρώπινο παράγοντα ως βασικό στοιχείο για τη διαμόρφωση των συνθηκών της καθημερινής ζωής και δίνει μεγάλη έμφαση στη σημασία της πολυπλοκότητας των ψυχολογικών και φυσιολογικών αναγκών των ανθρώπων.

Διερευνά κάθε πτυχή της ζωής του ανθρώπου από την αγωνία του να προβλέψει τον τρόπο με τον οποίο θα βιώνει κάθε στοιχείο ή κατάσταση στην πόλη του μέλλοντος και με στόχο βέβαια να ανατρέψει τη δεδομένη προβληματική συνθήκη. Συνολικά, η προσπάθεια του Ζενέτου να αποδώσει την αυτονομία που χρειάζεται η ανθρώπινη ύπαρξη, ώστε να ζει σε ισορροπία με τον εαυτό της, τους άλλους και τη φύση, προσθέτει στην προσέγγιση της πόλης του μέλλοντος μια ουμανιστική διάσταση, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο Τ. Εξαρχόπουλος λέγοντας ότι «δεν υπήρχε τομέας της καθημερινότητας, της δραστηριότητας, των αναγκών που να μην αντιμετωπίζεται από την σκέψη του Τάκη. Πράγμα που δείχνει ότι ήταν πλέον σχεδόν φιλοσοφικό το όλο θέμα.[...] Είναι μεγάλος ουμανιστής ο Ζενέτος».

4.2.3.3 Σχεδιάζοντας την ηθική της αυτονομίας στην Ηλ. Πολεοδομία

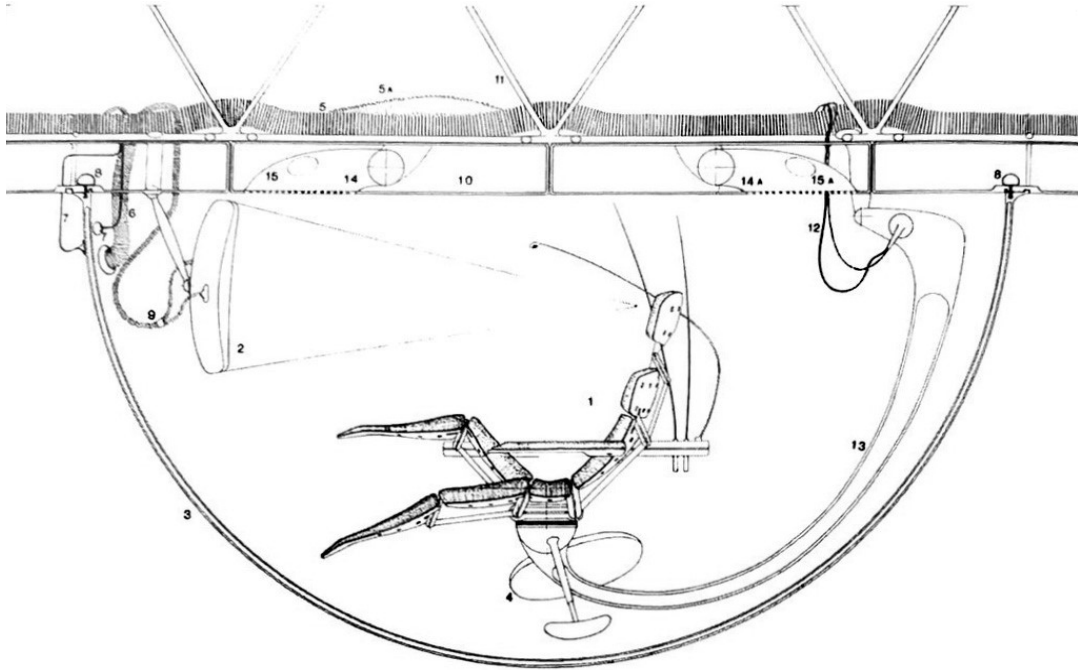
Για τον Ζενέτο, ο άνθρωπος, στη δεδομένη εποχή, ζει εγκλωβισμένος σε μια καταναλωτική κοινωνία και στερείται της διάδρασης με αρκετά στοιχεία που έχει ανάγκη ώστε να συνδεθεί εν τέλει με τον βαθύτερο εαυτό του. Η αυτονομία τελικά θα προκύψει από μια σύνθετη διαδικασία που περιλαμβάνει κυρίως την κάλυψη των βασικών σωματικών και φυσιολογικών αναγκών, τις υγιείς κοινωνικές σχέσεις, την ενασχόληση με δημιουργικές δραστηριότητες και την επαφή με τη φύση, τη συντήρηση και την προστασία της.

Αφετηρία της προσπάθειας του Ζενέτου να απαλλάξει τον άνθρωπο από την αλλοτρίωση που υφίσταται είναι η καθιέρωση της εργασίας από το περιβάλλον της κατοικίας του, με τη βοήθεια των τηλε-ενεργειών. Αυτή η νέα μορφή εργασίας απομακρύνει τον άνθρωπο από τη διαρκή παθητική μεταφορά του σώματός του στο χώρο της εργασίας και το εχθρικό αστικό περιβάλλον και του παρέχει πολύτιμο ελεύθερο χρόνο. Η σκέψη του Ζενέτου είναι πως ο άνθρωπος στο μέλλον κατά τη διάρκεια της εργασίας και της ανάπαυσης θα είναι σε καθιστή ή ξαπλωμένη στάση,⁸⁴ επομένως δίνει μεγάλη προσοχή στη σωματικότητα και αναζητά τον κατάλληλο εξοπλισμό που θα επιτρέπει την τηλε-εργασία και παράλληλα θα ξεκουράζει το ανθρώπινο σώμα. Ο λεγόμενος θάλαμος τηλε-ενεργειών περιλαμβάνει έναν κινητό «σπονδυλωτό φορέα σώματος» (“posture chair”), ο σχεδιασμός του οποίου προκύπτει μέσα από τη μελέτη μυοσκελετικών ζητημάτων. Αυτός εξυπηρετεί πέρα από την εργασία και την ανάπαυση, την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τον ύπνο και κάθε είδους τηλε-επικοινωνία και προσαρμόζεται στα μέλη και τις αρθρώσεις του σώματος.

83 Koutsoumpos, “Opening Doors”, 16-17.

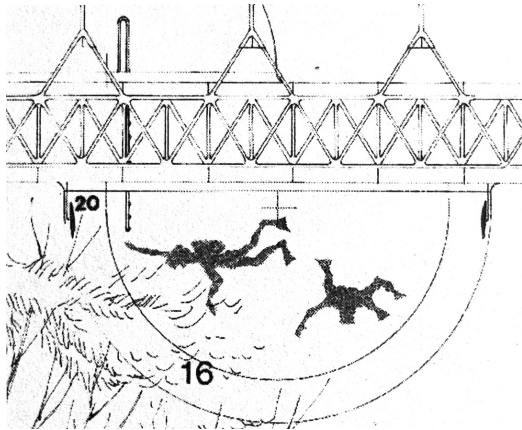
84 Ζενέτος, “Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου”, 12.

Ουσιαστικά, είναι ένα δεύτερο σώμα ή ένα υποστήριγμα σώματος που θα δέχεται εντολές μηχανοκίνητα ή άμεσα από τον εγκέφαλο του χρήστη. Με ειδικό μηχανισμό παρέχει τη δυνατότητα αλλαγής της θέσεως των τμημάτων του και περιστροφής του φορέα, ενώ η επιφάνειά του είναι επενδυμένη με σύνολο μικρών ημισφαιρίων που εξασφαλίζουν την ελάχιστη επαφή του σώματος με το υποστήριγμα καθώς και τη δυνατότητα για μασάζ. Ο σχολαστικός σχεδιασμός αυτών των στοιχείων δείχνει έντονα το ηθικό χρέος που νιώθει ο Ζενέτος να ικανοποιήσει κάθε ανάγκη του ανθρώπου με τη χρήση των τεχνολογικών μέσων, προωθώντας μια ουμανιστική θεώρηση της τεχνολογίας. Συμπληρωματικό του φορέα σώματος είναι το στοιχείο της επιφάνειας εδάφους που μεταβάλλεται σύμφωνα με τις ανθρώπινες ανάγκες. Το λεγόμενο «εναλλασσόμενο ανάγλυφο εδάφους» θα μπορεί να οριζοντιώνεται ή να λαμβάνει άλλες στάσεις εξυπηρετώντας το «στιγμιαίο ύπνο», το φαγητό, τις σεξουαλικές δραστηριότητες κ.ά.⁸⁵ Έτσι, ο άνθρωπος μπορεί αυτόνομα να διαχειρίζεται την καθημερινότητά του, όσον αφορά την ιδιωτική ζωή στο περιβάλλον της κυψέλης, χωρίς να εξαρτάται από εξωτερικούς παράγοντες που καταλήγουν να τον χειραγωγούν.

36. Ατομικός θάλαμος τηλε-ενεργειών με τον κινητό σπονδυλωτό φορέα σώματος και την οθόνη.

⁸⁵ Ζενέτος, 12.

37. Κάψουλα - κολυμβητική δεξαμενή (Λεπτομέρεια). Χώρος άσκησης και κοινωνικών επαφών.

38. Ο φορέας σώματος παρουσιάστηκε και βραβεύθηκε στον διαγωνισμό Interdesign 2000 του 1967.

Παράλληλα, η συνθήκη της σύγχρονης πόλης όπου ο άνθρωπος είναι απομονωμένος, χωρίς ουσιαστικές επαφές με τους συνανθρώπους του σε ένα περιβάλλον καταπίεσης και ομοιομορφίας, οδηγεί το Ζενέτο στην αμφισβήτηση της ανάγκης απτικής επαφής μεταξύ των ανθρώπων.⁸⁶ Επιδιώκει να προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να επικοινωνεί με κάθε ευκαιρία με τους συνανθρώπους του, που έχει τόσο πολύ ανάγκη, μέσω τηλε-ενεργειών μέγιστης ακτίνας επιρροής.⁸⁷ «Στην κυψέλη αυτή το άτομο απομονώνεται τελείως, αυτοσυγκεντρώνεται, ηρεμεί ή αντιθέτως δρα έχοντας στη διάθεσή του κάθε μέσο προέκτασης των φυσικών του δυνατοτήτων. Εκεί βρίσκεται πουθενά ή παντού» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ζενέτος.⁸⁸ Επομένως, μέσω του κινητού φορέα σώματος και του «τοίχου-οθόνης», ο άνθρωπος μπορεί ανά πάσα στιγμή να δημιουργεί ένα ανθρώπινο δίκτυο επικοινωνίας, καλύπτοντας την ανάγκη του για επαφή με τους συνανθρώπους του, που ανέκαθεν δρούσε θεραπευτικά και καθόριζε την ύπαρξή του. Πρόκειται, δηλαδή, για το αποτέλεσμα μιας ηθικής ανησυχίας του αρχιτέκτονα, παρότι η εφαρμογή της ταυτίζεται με την εισαγωγή μιας νέας μορφής κοινωνικότητας και ανθρώπινης επαφής

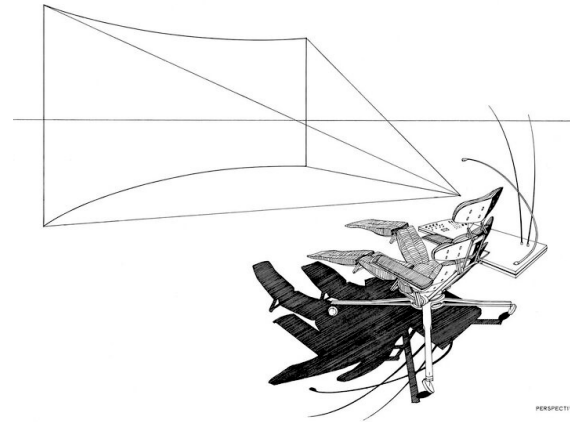
⁸⁶ Dragonas and Kallipoliti, "Silence Murmur", 18.

⁸⁷ Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

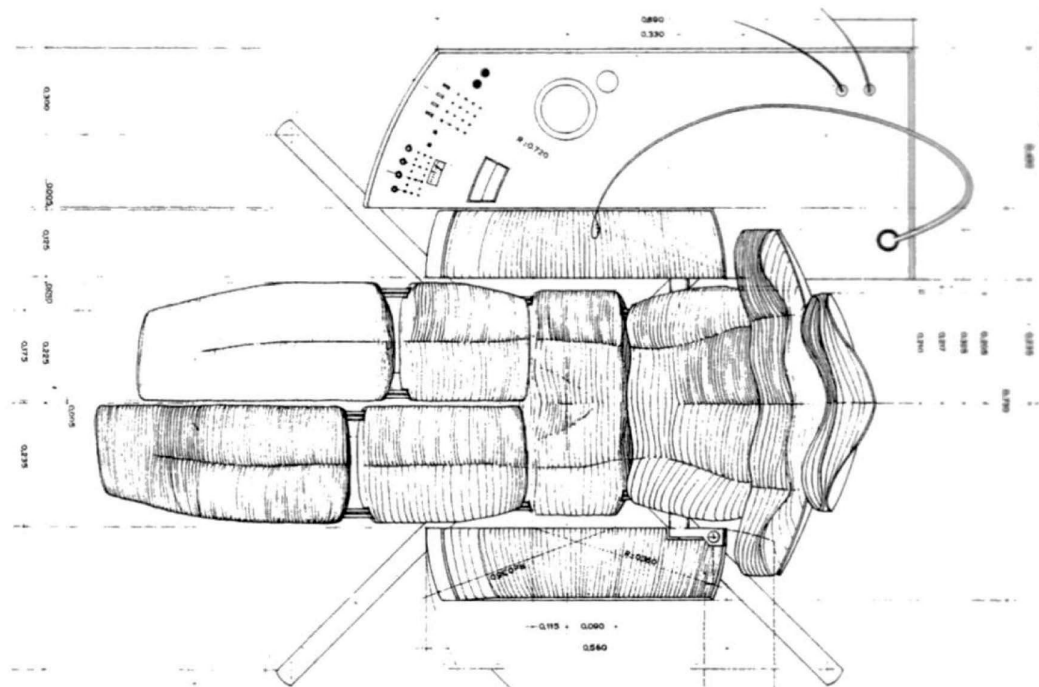
⁸⁸ Ζενέτος, 12.

που εν μέρει αντικαθιστά την παραδοσιακή της χριστιανική μορφή. Ο Τ. Εξαρχόπουλος εξηγεί: «Οι επαφές οι ανθρώπινες είναι πλέον άλλου τύπου από αυτές που ήξερε μέχρι τότε ο κόσμος. [...] Πίστευε ότι μπορείς με τα δίκτυα να τα μεταφέρεις όλα: τη γνώση, τη τροφή, το νερό, την επικοινωνία, τη μυρωδιά και την αφή. Μέσω της οθόνης δημιουργεί μικροπεριβάλλοντα που παρέχουν όλες τις αισθήσεις». Μέσω αυτού του δικτύου, δηλαδή, οι άνθρωποι αρχικά έχουν οπτική και ακουστική επαφή, αλλά προβλέπεται ότι στο μέλλον θα μπορούν να μεταφέρουν ολοκληρωμένα μικρο-περιβάλλοντα που θα περιλαμβάνουν αφή και όσφρηση,⁸⁹ επεκτείνοντας τη νέα σωματικότητα σε άυλες αισθήσεις.⁹⁰

Ωστόσο, ο Ζενέτος δεν θεωρεί ότι πρέπει να εξαλειφθεί πλήρως η υπάρχουσα μορφή κοινωνικής επαφής. Ο ελεύθερος χρόνος που έχει προκύψει σε αυτή τη νέα μορφή ζωής επιτρέπει, μέσω του περιπάτου, στους ανθρώπους που ζουν στο πλαίσιο της μικροκοινότητας, να έχουν «χίλιες ευκαιρίες συναντήσεως»,⁹¹ όπως αναφέρει ο ίδιος. Με αυτόν τον τρόπο μιλάμε για πραγματικές επαφές σε φυσική εγγύτητα, που δεν επέτρεπε έως τώρα η καπιταλιστική κοινωνία, επανασυνδέοντας τον άνθρωπο με

39. Η χρήση τηλε-ενεργειών συμβάλλει στη δημιουργία ανθρώπινων δικτύων και άυλων μικρο-περιβαλλόντων.
40. Λεπτομέρως σχέδιο κάτοψης του φορέα.

89 Ζενέτος, 12.

90 Kallipoliti, "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s", 684.

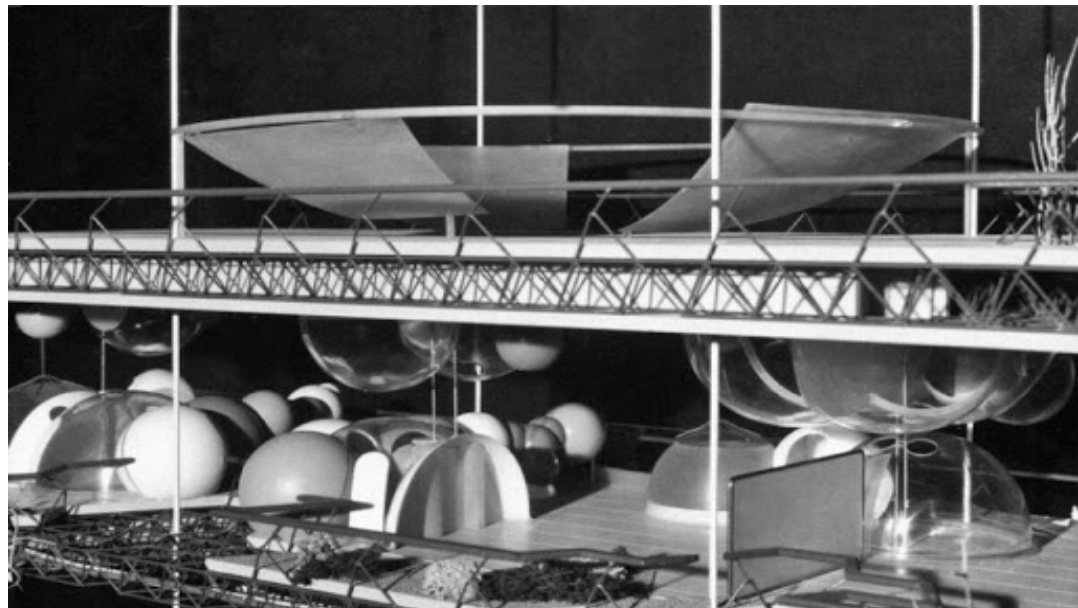
91 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 12.

τους γύρω του και τον εσώτερο εαυτό του. Οι κάτοικοι της μικροκοινότητας θα έχουν τη δυνατότητα να μοιραστούν τις εμπειρίες τους από την ενασχόλησή τους με τα τεχνολογικά μέσα, να αναπτύξουν κοινωνικά θέματα, να πάρουν μέρος σε εκδηλώσεις και συλλογικές δραστηριότητες «στους πεζόδρομους, πάνω από το δάσος, στις πλατείες και τόσους άλλους χώρους επαφών που παρεμβάλλονται μεταξύ των χώρων διαμονής».⁹² Όπως μας εξηγεί ο Τ. Εξαρχόπουλος «υπάρχει ένα θέατρο όπου θα μπορούσες να συναντηθείς και να γίνουν δρώμενα εκεί, δεν σε απέκλειε μονάχα με την οθόνη και τίποτε άλλο. Θα υπήρχαν χώροι κοινωνικών επαφών εκτός από τους προσωπικούς». Οι συλλογικές εκδηλώσεις – παιχνίδια (ομοιώματα καταστάσεων) δίνουν μια νέα διάσταση στην καθημερινή ζωή καλλιεργώντας παράλληλα με την κοινωνικότητα του ανθρώπου, την δημιουργικότητά του,⁹³ στοιχείο απαραίτητο για τον αυτόνομο και ολοκληρωμένο άνθρωπο. Ο Homo Ludens (παίζων άνθρωπος), που είναι ο σύγχρονος άνθρωπος στην εποχή της κατανάλωσης και εμφανίζεται στην “New Babylon” (1956-1974) του Constant Nieuwenhuys, αντικαθίσταται από τον Ζενέτο από τον Διαδραστικό

41. Το παιχνίδι αποτελεί «μια νέα διάσταση στην καθημερινή ζωή». Λεπτομέρεια από το Parachute Jump, Coney Island παραθέτει ο Ζενέτος στα Αρχιτεκτονικά Θέματα, 1974.

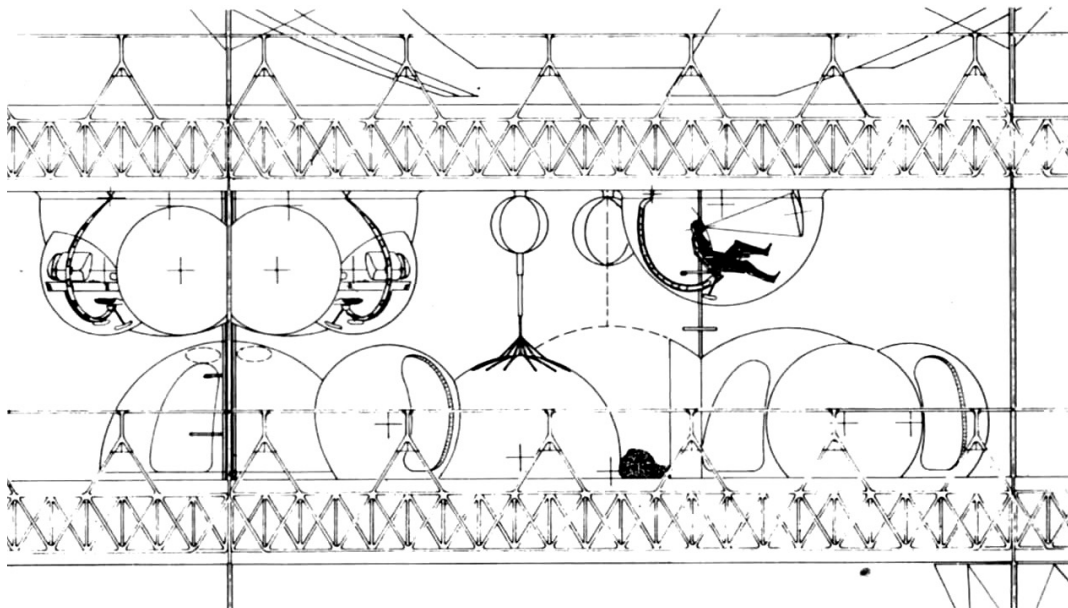
42. Το θέατρο στην ανηρτημένη πόλη παρέχει πολλές δυνατότητες κοινωνικών επαφών και δημιουργικών δραστηριοτήτων.

92 Ζενέτος, 12.

93 Ζενέτος, 12.

43. Λεπτομέρεια όψης. Το παιχνίδι στην πόλη του μέλλοντος συντελείται και μέσω της διασύνδεσης.

Άνθρωπο,⁹⁴ καθώς βασική πτυχή του παιχνιδιού στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία είναι η διάδραση και η διασύνδεση. Μέσω των τηλε-ενεργειών, ο άνθρωπος θα έχει τη δυνατότητα να «βρίσκεται πουθενά ή παντού» καθώς μπορεί να συμμετέχει σε θεάματα, να ταξιδεύει και να «επισκέπτεται» νέους χώρους.⁹⁵ Είναι φανερό πως ο Ζενέτος με πολλαπλούς τρόπους προσπαθεί να επαναφέρει τον αυθορμητισμό και τη δημιουργικότητα, που ο άνθρωπος έχει χάσει στο βωμό της κατανάλωσης,⁹⁶ και βέβαια τη σύνδεσή του με τους συνανθρώπους του, ώστε να έχει όλα όσα τον καθορίζουν μέσα από έναν ηθικό τρόπο ζωής.

Ακόμα και η ενασχόληση του ανθρώπου με τη φύση προάγει έναν τρόπο ζωής εγγενώς δημιουργικό και ηθικό, καθώς τον ηρεμεί και τον φέρνει σε επαφή με την ουσία των πραγμάτων. Όπως αναγνωρίζει ο Ζενέτος, η φύση είναι «το πιο ωραίο, το πιο ανακουφιστικό, το πιο απαραίτητο στοιχείο για τον άνθρωπο».⁹⁷ Αυτή η πεποίθηση φαίνεται ότι κατευθύνει τον σχεδιασμό του στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία και

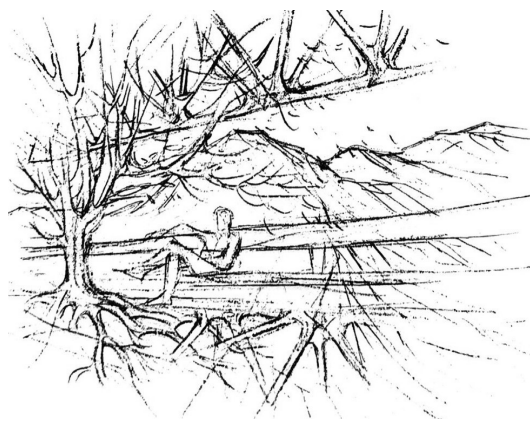
94 Καλαφάτη and Παπαλεξόπουλος, *Τάκης Χ. Ζενέτος Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, 25.

95 Ζενέτος, «Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου», 12.

96 Ζενέτος, «Υλικά απορριμμάτων για τα χωροδικτύωματα», 58.

97 Ζενέτος, «Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου», 13.

αποτυπώνεται στην προσέγγιση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση. Δεδομένης της ανάγκης των ανθρώπων να έχουν το δικό τους σπίτι με τον κήπο του (λαχανόκηπο), δημιουργεί μια κατακόρυφη κηπούπολη στην οποία τα δέντρα διαπερνούν τα επίπεδα της πόλης οργανώνοντας τις κατοικίες και κάθε κατοικία διαθέτει έναν ιδιωτικό κήπο.⁹⁸ Έτσι, δημιουργείται ένας ιδεώδης κάτοικος της πόλης του μέλλοντος, ο γεωργός,⁹⁹ του οποίου η ζωή είναι συνυφασμένη με την επαφή με τη φύση, τη συντήρηση και τη φροντίδα της,

44. «Ζώντας σε μια πυκνή αστική δομή μέσα στη φύση, ταυτόχρονα είσαι παντού. Λεπτομέρεια από ένα τυπικό επίπεδο της ανηρτημένης πόλης, 1962» γράφει στο "Myths of Low-Density Living".

που όπως έχουμε αναφέρει, καλλιεργεί η ηθική της προστασίας. Όπως αναφέρει και ο Εξαρχόπουλος «ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης». Παράλληλα, αναπτύσσονται μεγάλες εκτάσεις πρασίνου ή αλλιώς δάση σε τεχνητά εδάφη μέσα στην πόλη που θα αποτελούν σημεία αναφοράς για τους κατοίκους.¹⁰⁰ Επομένως, ο άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τη φύση καθημερινά, τόσο πάνω στην ανηρτημένη πόλη όσο και στο επίπεδο του εδάφους, εκεί όπου η φύση αναπτύσσεται ελεύθερα μακριά από το αστικό περιβάλλον. Ένα χαρακτηριστικό σκίτσο του Ζενέτου που απεικονίζει μια ανθρώπινη φιγούρα να κάθεται περιτριγυρισμένη από δέντρα σε κάποιο επίπεδο της ανηρτημένης πόλης τονίζει τη σημασία αυτής της επαφής και την αναγάγει σε αναγκαία προϋπόθεση της ισορροπίας και της αυτονομίας του ανθρώπου.

Συμπερασματικά, ο Ζενέτος φαίνεται να προσεγγίζει την πόλη του μέλλοντος με ευαισθησία για την ύπαρξη του ανθρώπου μέσα σε αυτή και με στόχο να ενθαρρύνει την αυτονομία που στερείται στη σύγχρονη εποχή. Κάθε ανάγκη του ανθρώπου -σωματική, ψυχολογική, πνευματική, κοινωνική- εξετάζεται και κάθε πτυχή της καθημερινής ζωής -η εργασία, ο ύπνος, το φαγητό, οι ανθρώπινες σχέσεις, η ψυχαγωγία, η επαφή με τη φύση- τίθεται υπό αμφισβήτηση με άξονα την ανατροπή των στοιχείων που περιορίζουν την ανθρώπινη αυτονομία. Αυτή η επίμονη έμφαση του Ζενέτου στον άνθρωπο είναι μια σημαντική ένδειξη της ηθικής της πρότασης.

98 Zenetos, "Myths of Low-Density Living", 247.

99 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

100 Dragonas and Kallipoliti, "Silence Murmur", 21.

4.3 ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ

Όλη η σκέψη και οι ιδέες που συμπεριλαμβάνονται στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία δείχνουν πως η απελευθέρωση είναι κάτι που απασχολεί βαθιά τον Ζενέτο. Είναι ίσως μια ανάγκη του ίδιου, που νιώθει εγκλωβισμένος σε ένα συγκεκριμένο σύστημα, ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου που ζει υπό δεδομένες συνθήκες και χάνει την ταυτότητά του, ανάγκη της φύσης που καταστρέφεται. Η ηθική κρίση της εποχής καθιστά αναγκαία την απελευθέρωση από κάθε είδους δεσμό που μας περιορίζει.

Η απελευθέρωση ως έννοια εμπλέκεται με όλα όσα έχουμε αναφέρει παραπάνω στην προσπάθεια ηθικής ερμηνείας της πρότασης. Η ίδια η έννοια διακρίνεται από ηθική καθώς περιγράφει μια κατάσταση στην οποία το υποκείμενο απαλλάσσεται από κάθε αρνητικό στοιχείο και έρχεται σε επαφή με την ουσία της ύπαρξής του. Μπορούμε να πούμε ότι η απελευθέρωση προκύπτει από τις αποφάσεις του Ζενέτου σε πολλαπλά ζητήματα σαν να αποτελεί απώτερο σκοπό, κρυφό πόθο ή αναγκαία έκβαση της εγγενώς ηθικής δράσης του. Γενικά, φαίνεται ότι για τον Ζενέτο, για να είναι βιώσιμη και ισορροπημένη η ζωή στο μέλλον πρέπει να είναι απελευθερωμένη από οτιδήποτε περιττό, υλικό ή άυλο, που έχει αρνητικές επιπτώσεις σε αυτή. Ο αρχιτέκτονας προβλέπει μια νέα διάσταση σε κάθε στοιχείο και σε κάθε πρακτική της καθημερινής ζωής, έχοντας αμφισβητήσει ακόμη και τα πιο αυτονόητα. Αυτή η νέα διάσταση προσδιορίζεται μέσω του διπόλου παρελθόν – μέλλον, ή αλλιώς αρχέγονο – μέλλον. Αυτό

συνιστά μια από τις βασικές αντιφάσεις που συναντάμε στο έργο του Ζενέτου, μια εμμονή στην προωθημένη τεχνολογία του μέλλοντος και συγχρόνως, μια τάση επιστροφής σε στοιχεία μιας αρχέγονης πραγματικότητας. Όπως αναφέρει ο Γιώργος Τζιρτζιλιάκης, το έργο της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας «εμπεριέχει το αίνιγμα μιας απώλειας και μιας επιστροφής σε ένα είδος νέο-πρωτογονισμού υπό τη μορφή μελλοντολογικού οράματος» και διευκρινίζει λέγοντας ότι σε αυτό «κάτι χάνουμε, κάπου επιστρέφουμε και κάπου διεκδικούμε να κινηθούμε».¹⁰¹

Η μέχρι τώρα ανάλυση της πόλης του μέλλοντος έχει φανερώσει αρκετά αυτή την εμμονή του Ζενέτου στα τεχνολογικά μέσα που χρησιμοποιεί πάντα για να διευκολύνει τη ζωή στο μέλλον, βασισμένος στις αλλαγές που προβλέπει ότι θα έρθουν. Από την άλλη, η επιστροφή στο αρχέγονο παρελθόν δείχνει τη ρομαντική διάθεση του αρχιτέκτονα και την πίστη του στη δύναμη και την αναγκαιότητα μορφών του παρελθόντος που πλέον δεν υφίστανται. Το στοιχείο του αρχέγονου ή αλλιώς της επιστροφής σε μια αρχέγονη κατάσταση αποτελεί στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία ένα μέσον για την ηθική απελευθέρωση. Ουσιαστικά, δηλώνει την επιρροή που ασκεί στον Ζενέτο το παρελθόν και την αντίληψη πως η αναζήτηση στοιχείων μιας κατάστασης που δεν έχουμε ζήσει, παρελθούσας και αγνής, πιθανά θα σώσει τον άνθρωπο και τον κόσμο από σύγχρονα προβλήματα. Η επιστροφή αυτή αντανακλάται κυρίως στην ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης και της φύσης.

Στην πόλη του μέλλοντος, όπως αναφέρει ο Ζενέτος, οι άνθρωποι θα ζουν γυμνοί μέσα σε προστατευμένα και κλιματικά ελεγχόμενα περιβάλλοντα.¹⁰² Όπως υποστηρίζει η Λυδία Καλλιπολίτη, η απουσία πρόσθετων μέσων πάνω στο ανθρώπινο σώμα, όπως τα ρούχα και άλλα εξαρτήματα, αλλά και υπερβολικών φυσικών λειτουργιών, όπως η υπερβολική κίνηση, καθιστούν το σώμα πιο αδύναμο, χαλαρό και παθητικό, σαν να αφήνεται σε μια σχεδόν ατροφική κατάσταση. Ο κινητός σπονδυλωτός φορέας, ως ένα υποστηρίγμα αυτού του νέου σώματος, το ακινητοποιεί και λειτουργεί ο ίδιος ως προέκταση των φυσικών του δυνατοτήτων σε έως και άυλες αισθήσεις. Η εξασθένηση και η ευαισθησία, που αποδίδονται στο ανθρώπινο σώμα, πιθανά δηλώνουν αυτή την ροπή από το υλικό στο άυλο, δηλαδή τη μετάβαση από την εποχή της δύναμης του σώματος σε αυτή της δύναμης του μυαλού, ικανού να ελέγξει το περιβάλλον.¹⁰³ Επομένως, είναι πολύ έντονο το στοιχείο μιας νέας σωματικότητας του ανθρώπου που ζει ελεύθερος, χωρίς να έχει ανάγκη από υλικά αγαθά. Ο Ζενέτος συμπληρώνει: «η προσωπικότητα τους για

101 Onassis Foundation, *Tomorrows* | Takis Ch. Zenetos: "Electronic Urbanism", 40 Years After, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=ENIkh17013k>.

102 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

103 Kallipoliti, "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s", 683.

όσους θέλουν να ξεχωρίζουν θα εκφράζεται με χρώματα (μακιγιάζ) και οπτικά τρικ συμπληρωμένα με αρώματα. Έτσι όχι μόνο θα ζουν πιο άνετα και ελεύθερα αλλά θα συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός κόσμου με ελάχιστα υλικά προϊόντα και ελάχιστα απορρίμματα». ¹⁰⁴ Στα σχέδια για την πόλη και το σπίτι του αύριο, ο άνθρωπος, πράγματι, απεικονίζεται γυμνός, άτριχος, συνήθως ως μια μορφή πιο μαλακή και όχι σε όρθια στάση, όπως έχουμε συνηθίσει. ¹⁰⁵ Ο αρχιτέκτονας φαντάζεται μορφές που θα κινούνται στην υπαίθρο γυμνές ή όταν χρειάζεται να προστατευτούν από τη βροχή (ακόμα και σε ελεγχόμενο κλίμα χρειάζεται η βροχή, όπως αναφέρει), θα φέρουν μια «κλιματιζόμενη φόρμα (διαφανή ή όχι) με μόνο εξάρτημα έναν πομποδέκτη επικοινωνιών». ¹⁰⁶

Η εισαγωγή μιας μορφής σώματος, που παραπέμπει σε ένα είδος πρωτογονισμού κρύβει μέσα της την πίστη του Ζενέτου πως ο άνθρωπος πρέπει να απαλλαγεί από τα περιττά και να αρκестεί στα ελάχιστα και τα ουσιώδη. Έτσι, προωθεί μια σωματικότητα που έχει «πετάξει» από πάνω της καθετί περιττό και ζει απελευθερωμένη. Η έννοια της γυμνότητας προέρχεται από μια εποχή που ο άνθρωπος ζούσε ελεύθερος στη φύση χωρίς τα υλικά αγαθά που αναζητάμε μανιωδώς σήμερα και βέβαια, χωρίς τα προβλήματα που επιβαρύνουν την ψυχοσύνθεσή μας. Επομένως, η νέα σωματικότητα του ανθρώπου τον απελευθερώνει, «απελευθερώνομαι όταν χρειάζομαι τη δυνατόν λιγότερη ύλη και για να περιβληθώ ο ίδιος, για να προστατευθώ. Πετάμε τα

βαρίδια κυριολεκτικά και μεταφορικά», όπως αναφέρει και ο Τ. Εξαρχόπουλος. Μάλιστα, ο Ζενέτος προβλέπει ότι «ο άνθρωπος θα έχει απαλλαγεί από τα επίκτητα συμπλέγματα και θα ζει όπως την εποχή των αρχέγονων κοινωνιών, υποδείγματα των οποίων διατηρήθηκαν μέχρι την ιστορική εποχή (Εσκιμώοι, Ινδιάνοι κ.ά.) ή υπάρχουν ακόμη (Αφρική κ.ά.)». ¹⁰⁷ Μιλώντας για «επίκτητα συμπλέγματα» αναφέρεται σε «συμπλέγματα ντροπής» και «περιέργειας» ¹⁰⁸ που θα αποβάλλει ο άνθρωπος όταν πια θα έχει εξοικειωθεί με το γυμνό του σώμα και τον ελεύθερο και άνετο τρόπο ζωής στην πόλη του μέλλοντος. Άρα, η απελευθέρωση από τα υλικά πρόσθετα και τα συμπλέγματα που τον βαραίνουν συνοδεύεται από έναν εξαγνισμό της ψυχής και του νου, που χαρακτήριζε την ανθρώπινη ύπαρξη χιλιάδες χρόνια πριν, μια ηθική απελευθέρωση.

Παράλληλα, το νέο αυτό σώμα απεικονίζεται στα σχέδια μέσα σε ένα σφαιρικό ή ημισφαιρικό περίβλημα που συχνά καλείται ως κάψουλα ή κυψέλη και αναφέρεται και ως ατομικός θάλαμος τηλε-ενεργειών. Για να γίνει ίσως κατανοητή η πηγή έμπνευσής του και η μορφή που φαντάζεται για το κλειστό περιβάλλον διαβίωσης, ο Ζενέτος παραθέτει στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* του 1974, όπως αναφέρει η Καλλιπολίτη ¹⁰⁹, μια λεπτομέρεια από τον πίνακα του Hieronymus Bosch, τον Κήπο των Επίγειων Απολαύσεων. Ο πίνακας απεικονίζει τις γυμνές μορφές μέσα σε διαφανή περιβλήματα σαν μια μίμηση του ενδομήτριου περιβάλλοντος μέσα στο οποίο

ζει και αναπτύσσεται το έμβρυο. Αυτή η απόδοση ερμηνεύεται από την Καλλιπολίτη ως μια προσπάθεια του Ζενέτου να εκφράσει τον πρωτόγονο φόβο του ανθρώπου για επιβίωση και να τον απελευθερώσει από αυτόν μέσω μιας επιστροφής σε ένα προστατευμένο χώρο όπως το αμνιακό περιβάλλον. ¹¹⁰ Επιπλέον, η αναφορά στο έργο του Bosch κάνει αισθητή την ηδονή, ως σημαντική αρχή στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία, που συνοδεύει τον άνθρωπο σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του από τις αρχέγονες κοινωνίες έως σήμερα. Η αρχή της απόλαυσης, που διακρίνει το έργο του Ζενέτου, είναι ένα επιπλέον στοιχείο που συμβάλει στην απελευθέρωση του ανθρώπου και στην ελεύθερη έκφραση των έμφυτων τάσεών του.

104 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

105 Kallipoliti, "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s", 683.

106 Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 10.

107 Ζενέτος, 13.

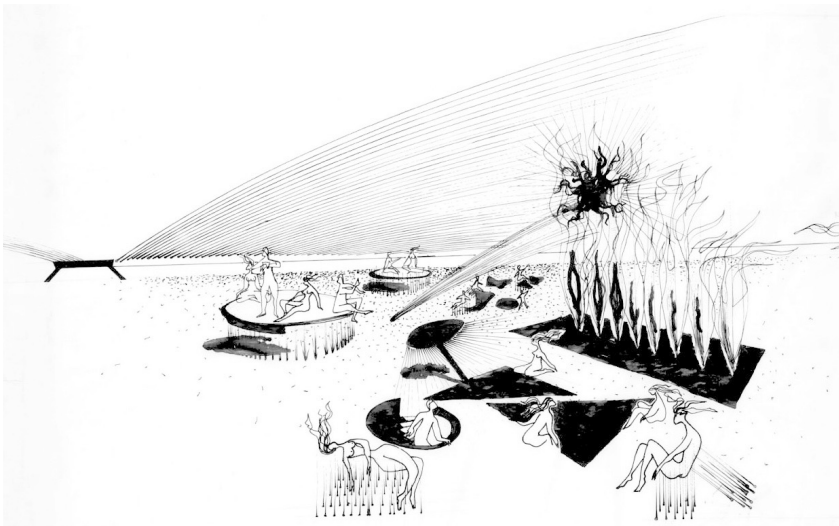
108 Ζενέτος, 13.

109 Kallipoliti, "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s", 683.

110 Kallipoliti, "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s", 682.

45. *Climate-controlled City, Air Roof, Fire Walls, Air Bed*, Yves Klein, 1961.

46. *Ο κήπος των απολαύσεων*, Jheronimus Bosch, 1450-1516 (Λεπτομέρεια).

Πολύ σημαντική, επίσης, στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία είναι η απελευθέρωση της φύσης. Ο Ζενέτος επιθυμεί την απελευθέρωση του εδάφους από οτιδήποτε το καταστρέφει, προερχόμενο από την αλόγιστη ανθρώπινη δραστηριότητα, ώστε να επιστρέψει στη αρχική του κατάσταση.¹¹¹ Μιλά για αυτή τη νέα μορφή ως την παρθένα φύση, επαναφέροντας την έννοια της αγνότητας που θα προέλθει από την επιστροφή σε μια πρωτογονική κατάσταση όπου η φύση ήταν γνήσια και αναλλοίωτη. Αυτή η ροπή στο παρελθόν φανερώνει τον έμφυτο ρομαντισμό του Ζενέτου που είναι διάχυτος και στο έργο του και παράλληλα την ηθική του στάση απέναντι στη φύση. Ο Τ. Εξαρχόπουλος εξηγεί για τον έντονο ρομαντισμό του Ζενέτου ότι εκφραζόταν και μέσα από την ανάγκη του να ξεφεύγει από το αποπνικτικό αστικό περιβάλλον και την προτίμησή του να επισκέπτεται την Ύδρα, έναν τόπο απαλλαγμένο από τα αυτοκίνητα, τη ρύπανση και την ένταση που δημιουργούν. Την ίδια απελευθέρωση που νιώθει ο Ζενέτος όταν επισκέπτεται την Ύδρα, επιθυμεί να νιώθουν οι κάτοικοι της πόλης του μέλλοντος μέσα από την επαφή τους με την παρθένα φύση. Η απελευθέρωση του ανθρώπου και της φύσης στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία δημιουργεί

47. Η Ύδρα τη δεκαετία του 1960.

¹¹¹ Ζενέτος, "Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου", 11.

και μια νέα συνθήκη για την μεταξύ τους συνύπαρξη. Ο Ζενέτος αναφέρεται συχνά στον όρο του γεωργού, μια μορφή ανθρώπου που ζει σε αρμονία με τη φύση και θυμίζει τους βοσκούς και τους τροφουσλλέκτες μιας αρχέγονης εποχής. Αυτή η απόφαση δείχνει τη νοσταλγία ενός παρελθόντος που ο άνθρωπος ζούσε με αυτάρκεια και έχοντας την συναίσθηση της ουσίας των πραγμάτων. Σε μια τέτοια κατάσταση αγνής και ηθικής ζωής μας μεταφέρει ο Νίκος Κούνδουρος το 1963, με την ταινία του «Μικρές Αφροδίτες», όπως αναφέρει στη συζήτησή μας ο Τ. Εξαρχόπουλος, όπου προβάλλει εικόνες μιας αρχέγονης κατάστασης από βουκολικά τοπία και ανθρώπους ντυμένους με προβιές που ζουν ελεύθεροι στην ύπαιθρο. Με αυτόν τον τρόπο εκφράζεται ένα είδος νοσταλγίας του παρελθόντος και των στοιχείων που πλέον δεν υφίστανται.

Όλα αυτά τα στοιχεία της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, που αντλεί ο Ζενέτος από την επιστροφή σε μια αρχέγονη πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την προσφυγή σε προηγμένες δυνατότητες της τεχνολογίας, συμβάλλουν στην απελευθέρωση του ανθρώπου από οτιδήποτε τον βαραίνει σωματικά, πνευματικά ή ψυχολογικά καθώς και της φύσης από κάθε πρακτική καταστροφής και αλλοίωσης που υφίσταται σήμερα. Αυτή και μόνο η πρόθεση του Ζενέτου να απελευθερώσει με κάθε τρόπο το μέλλον από οτιδήποτε μπορεί να φθείρει και να υποβαθμίσει τη ζωή σε αυτόν τον πλανήτη είναι μια ηθική πρόθεση και συντελείται μέσω των ηθικών αρχών που

αναφέραμε παραπάνω: της προστασίας, της εξοικονόμησης και της αυτονομίας.

Ολοκληρώνοντας αυτό το τελευταίο κεφάλαιο, καταλήγουμε στην αναγνώριση της ηθικής βάσης της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας που δομείται στο τρίπτυχο προστασία – εξοικονόμηση – αυτονομία. Η ηθική πρόθεση του Ζενέτου γίνεται έκδηλη τόσο μέσω του λόγου του όσο και του σχεδιασμένου έργου που παράγει και βασίζεται στη δημιουργία μιας συνθήκης ζωής που θα στερείται κάθε αρνητικό στοιχείο που υφίστανται στην υπάρχουσα και θα χαρακτηρίζεται από ηθική, αγνότητα και απελευθέρωση. Η απελευθέρωση συνολικά είναι αναγκαία έκβαση της προστασίας της φύσης, της εξοικονόμησης ύλης και ενέργειας και της αυτονομίας που αποκτά ο άνθρωπος, δηλαδή πρακτικών εγγενώς ηθικών και συνεπώς δεν μπορεί και η ίδια παρά να αποτελεί την πραγμάτωση του στόχου της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, ενός αποδεδειγμένα ηθικού στόχου.

48. «Μικρές Αφροδίτες», Νίκος Κούνδουρος, 1963.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η παρούσα εργασία καταπιάστηκε με τη σημασία της έννοιας της ηθικής στην αρχιτεκτονική και τους τρόπους με τους οποίους αποκτά καθοριστικό ρόλο στις ουτοπικές προτάσεις. Στόχος ήταν να γίνει κατανοητό σε ποια στοιχεία έγκειται η ηθική διάσταση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής εν γένει και ειδικότερα στην πρόταση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του Τάκη Ζενέτου. Με αυτό τον τρόπο, η εργασία επιχείρησε να ξεπεράσει τη σύγχυση που φαίνεται να υπάρχει γύρω από την ουτοπική αρχιτεκτονική, που συνήθως θεωρείται απόκοσμη και αφελής, και να διερευνήσει κατά πόσο και με ποιο τρόπο η ηθική ενυπάρχει σε αυτή την ομολογουμένως πιο ριζοσπαστική πτυχή της αρχιτεκτονικής δημιουργίας.

Μεθοδολογικά, για να επιτευχθεί αυτό, αναλύθηκε σε ένα πρώτο επίπεδο, σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, η έννοια της ηθικής και της ουτοπίας στην άσκηση της αρχιτεκτονικής και επιχειρήθηκε η σύζευξη αυτών, καταλήγοντας στην ουσία της ηθικής διάστασης της ουτοπικής αρχιτεκτονικής. Στη μελέτη του παραδείγματος της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, η εργασία πρότεινε την οργάνωση της σκέψης του Ζενέτου γύρω από τρεις άξονες – ηθικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες αναλύθηκε η ηθική της πρότασης. Σημαντική σε αυτό το πρακτικό μέρος της εργασίας ήταν η συμβολή του αρχιτέκτονα και συνεργάτη του Ζενέτου, Τ. Εξαρχόπουλου, ο οποίος μέσα από συζητήσεις – συνεντεύξεις μοιράστηκε χρήσιμα στοιχεία για τον Ζενέτο και την

πρόταση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας. Η *ηθική της προστασίας*, η *ηθική της εξοικονόμησης* και η *ηθική της αυτονομίας* του ανθρώπου εκφράζουν τους τρεις βασικούς τρόπους με τους οποίους εμφανίζεται η ηθική του Ζενέτου, τόσο ως θεωρητική θέση όσο και ως σχεδιασμένο έργο. Αυτό το τρίπτυχο οδηγεί στην απελευθέρωση του ανθρώπου και της φύσης, που θα μπορούσε να πει κανείς ότι τελικά συμπυκνώνει τον ηθικό σκοπό αυτής της αρχιτεκτονικής πρότασης.

Από την παραπάνω ανάλυση της ηθικής διάστασης στην ουτοπική πρόταση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας του Ζενέτου, παρατηρείται ότι η ηθική διατηρεί έναν άρρητο χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, από τα λόγια του αρχιτέκτονα σε συνεντεύξεις και άρθρα της εποχής φαίνεται ότι η ηθική δεν αναφέρεται άμεσα, αλλά στο λόγο του υποκρύπτονται οι ηθικές αρχές που κατευθύνουν τη σκέψη και τη δράση του. Έτσι, λοιπόν, χωρίς πιθανά ο Ζενέτος να έχει μελετήσει ποτέ το φιλοσοφικό έργο του Wittgenstein, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως η θέση του είναι πολύ κοντά στη θέση του Wittgenstein περί του άρρητου χαρακτήρα της ηθικής. Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, ο Wittgenstein υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να μιλά για την ηθική γιατί, ως κάτι υπερφυσικό, ξεπερνά τα όρια της γλώσσας και δεν δύναται να υπάρξουν προτάσεις ικανές να αποτυπώσουν το περιεχόμενό της. Αντίθετα, η ηθική μπορεί να δειχθεί από τον άνθρωπο, να αποτυπωθεί δηλαδή μέσα από τις πράξεις και τα έργα του.

Με αυτόν τον τρόπο πράττει και ο

Ζενέτος· χωρίς να μιλά άμεσα για την ηθική, μιλά για την πόλη του μέλλοντος και τη σχεδιάζει με τρόπο που είναι έκδηλη η ηθική που τον κατευθύνει. Όπως έδειξε αυτή η εργασία, σκάβοντας βαθύτερα στα λόγια και τις γραμμές του Ζενέτου, αλλά και από τις πρωτότυπες συνεντεύξεις με τον συνεργάτη του, Εξαρχόπουλο, η ηθική διάσταση της πρότασης αποτελεί μια πανταχού παρούσα πραγματικότητα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι ηθικές αρχές που διατρέχουν όλη την πρόταση είναι εσωτερικευμένες ηθικές αρχές, δηλαδή αρχές που αναδύονται μέσα από συνήθειες του μυαλού και της συμπεριφοράς και καθορίζουν τον άνθρωπο. Η *ηθική της προστασίας*, η *ηθική της εξοικονόμησης*, η *ηθική της αυτονομίας* προκύπτουν από τις αντίστοιχες συνήθειες του σεβασμού τη φύσης και της ανθρωπίνης ύπαρξης. Η αφομοίωση αυτών των συνηθειών οδηγεί τον αρχιτέκτονα στις τρεις παραπάνω εσωτερικευμένες αρχές που κατευθύνουν τη σκέψη του ασυνείδητα.

Παράλληλα, η προστασία, η εξοικονόμηση και η αυτονομία, που μπορεί να οδηγήσουν στην απελευθέρωση, φέρουν αυτό που έχουμε αναφέρει ως ευθύνη απέναντι στο Άλλο. Η προστασία και η εξοικονόμηση δηλώνουν την έντονη οικολογική βάση, πολλά χρόνια πριν αυτή αρχίσει να απασχολεί μαζικά την κοινωνία, το ηθικό βάρος που νιώθει ο αρχιτέκτονας απέναντι στη φύση που καταστρέφεται, την ύλη και την ενέργεια που σπαταλάται και εν τέλει απέναντι στη ζωή που θα αφανιστεί εάν αυτές οι πρακτικές συνεχίσουν να εφαρμόζονται. Η αυτονομία,

από την άλλη, δείχνει την ανάγκη του να εξασφαλίσει έναν ισορροπημένο τρόπο ζωής για τους άλλους, τους ανθρώπους στο μέλλον, απαλλάσσοντάς τους από τις σύγχρονες αλλοτριωτικές συνθήκες ζωής. Επομένως, παρότι εν μέρει ριζοσπαστικός, ο σχεδιασμός του Ζενέτου για την πόλη του μέλλοντος δεν χαρακτηρίζεται από τον εγωκεντρισμό και τη φιλοδοξία που συνήθως αποδίδεται σε κάθε «ουτοπιστή αρχιτέκτονα», αλλά αποδεικνύεται ότι κατευθύνεται από την ανησυχία για το στοιχείο της ετερότητας, είτε αυτό είναι οι άνθρωποι είτε ο πλανήτης που τους υποδέχεται ως ζωντανός οργανισμός.

Επιπλέον, η Ηλεκτρονική Πολεοδομία δεν παρουσιάζεται από τον Ζενέτο ως μια ολοκληρωμένη μελέτη μιας ιδανικής πόλης του μέλλοντος. Η ενασχόληση με τη μελέτη σε μια διάρκεια σχεδόν είκοσι ετών φανερώνει την έννοια της διαδικασίας που χαρακτηρίζει το έργο. Όλα τα στοιχεία της πρότασης διαρκώς εξελίσσονται και υπακούουν στην αντίληψη πως οι ανθρώπινες ανάγκες μεταβάλλονται και γι' αυτό καθετί που σχεδιάζεται θα πρέπει να διατηρεί ένα χαρακτήρα ευέλικτο και ανοιχτό στις αλλαγές. Αυτή η προσέγγιση του Ζενέτου, που καταλήγει στη δημιουργία αυτού που ο ίδιος αποκάλεσε «μη αρχιτεκτονική», τείνει προς το διαλεκτικό ουτοπισμό και τη χωροχρονική αντιμετώπιση της ζωής που υποστήριξε ο Harvey. Έτσι, η Ηλεκτρονική Πολεοδομία αποκτά διαστάσεις ανθρώπινες, καθώς δεν επιβάλλει μια συνθήκη ιδανική που τελικά μπορεί να αποδειχθεί δυστοπική για τον άνθρωπο, αλλά συμμορφώνεται με

τις ανάγκες της κοινωνίας.

Ουσιαστικά, ο Ζενέτος προσπαθεί να προβλέψει τις επερχόμενες αλλαγές με βάση τις εξελίξεις που σημειώνονται στα τεχνολογικά μέσα και στον τρόπο ζωής και να διαμορφώσει το πλαίσιο της ζωής στο μέλλον ενσωματώνοντάς τες σε αυτό. Η πόλη του μέλλοντος δομείται από στοιχεία, οικεία για εκείνον που διαβάζει τις διεθνείς εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας, τα οποία όμως παραμένουν ξένα για αυτούς που κοιτούν αποκλειστικά το εγχώριο παρόν. Αυτά τα στοιχεία προκύπτουν παράλληλα και από την καθημερινή ζωή και τις ανάγκες του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Οι ανάγκες που προβλέπει ότι θα έχει ο άνθρωπος στο κοντινό μέλλον απαιτούν νέες μορφές χώρου, τις οποίες ο Ζενέτος προσπαθεί να παράξει και αντίστροφα δημιουργεί νέες μορφές χώρων ώστε να μεταβάλει τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, με στόχο πάντα να καθιερώσει έναν πιο ηθικό τρόπο ζωής. Επομένως, η ανάδυση των αλλαγών από την καθημερινή ζωή με τόσο ειλικρινή τρόπο καθιστά το σχεδιασμό της πόλης του μέλλοντος ακόμα πιο κοντά στην ανθρώπινη κλίμακα και στην κλίμακα του δυνατού. Ο τρόπος αυτός της ανάδυσης του σχεδιασμού θυμίζει την πιο αισιόδοξη στάση που υιοθετείται από τον Lefebvre περί της καθημερινής ζωής ως τον τόπο του ενδεχόμενου. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η αλλαγή θα προκύψει από την καθημερινή ζωή, εφόσον, βέβαια, ο άνθρωπος αποφασίσει να ασκήσει κριτική σε αυτή και να αναγνωρίσει τις δυνάμεις που τη διαμορφώνουν, ώστε

να τις αποδεχτεί ή να τις απορρίψει. Αυτό θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι επιχειρεί και ο Ζενέτος: μια αμφισβήτηση κάθε πτυχής της καθημερινής ζωής που πιθανά έχει αποδειχθεί προβληματική και μια απελευθέρωση από αυτή, μέσω της κατάργησης των αιτιών της και της αντικατάστασής τους από στοιχεία που θα οδηγήσουν σε έναν ηθικό τρόπο ζωής.

Πράγματι, η ηθική που διακρίνει τον αρχιτέκτονα και συνεπώς την πρόταση θα έλεγε κανείς ότι καλλιεργείται και στον κάτοικο της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας. Στόχος της πόλης του μέλλοντος είναι η αλλαγή των συνηθειών των ανθρώπων, γεγονός που δικαιολογεί τον ουτοπικό χαρακτήρα της πρότασης. Ο σχεδιασμός της πόλης ως το πλαίσιο ζωής των ανθρώπων περιέχει μια έντονα οικολογική και ουμανιστική διάσταση και προωθεί τις συνήθειες της προστασίας, της εξοικονόμησης και της ανθρώπινης αυτονομίας. Η προστασία δηλαδή της φύσης συνοδεύεται από την καθιέρωση τρόπων ζωής που εμπεριέχουν την ήδη εγγκατεστημένη συνήθεια του ανθρώπου να συντηρεί και να φροντίζει τη φύση. Όμοια, η εξοικονόμηση της ύλης και της ενέργειας προωθεί έναν τρόπο ζωής βασισμένο στο ελάχιστο και το ουσιώδες και μέσω της αυτονομίας ο Ζενέτος θα εμψυχήσει στον άνθρωπο τη συνήθεια της κυριότητας του εαυτού, της σωματικής και ψυχικής ισορροπίας, της ένωσης με τους άλλους και με τη φύση. Έτσι, το έθος της προστασίας, της εξοικονόμησης και της αυτονομίας συμβάλλουν στην καλλιέργεια

του έθους της απελευθέρωσης της ζωής. Με αυτό τον τρόπο, πιθανά οι δύο αντιθετικοί όροι στα πλαίσια της ηθικής, η συνήθεια/έθος και η απελευθέρωση έρχονται κοντά και αλληλοσυμπληρώνονται.

Τελικά, το παράδειγμα της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας μας καλεί να αναστοχαστούμε τον όρο της ουτοπικής αρχιτεκτονικής στο σύνολό της. Μας καλεί να σταθούμε και να εξετάσουμε το ηθικό υπόβαθρο της κάθε πρότασης και την πρόθεση του αρχιτέκτονα κατά τη σύλληψή της, ώστε να μην νοείται κάθε ριζοσπαστικό έργο που τείνει να ανατρέψει μια υπάρχουσα κατάσταση ως κάτι άκοσμο. Όταν η ουτοπική πρόταση, με έμφυτη ηθική, δεν είναι αυτάρεσκος αυτοσκοπός για το σχεδιασμό, αλλά μέθοδος, θα λέγαμε ότι δε διαφέρει στην ουσία της από την αρχιτεκτονική δημιουργία εν γένει, απλά διαθέτει έναν χαρακτήρα ριζοσπαστικό που την κάνει να αναφέρεται σε διαφορετικό χρονικό πλαίσιο από το παρόν, ως προς την υλοποίησή της. Παράλληλα, ακόμα και αν δεν μπορεί τη δεδομένη στιγμή να εφαρμοστεί, τροφοδοτεί την άσκηση της αρχιτεκτονικής με ιδέες και ενδεχόμενα αλλαγής πολύ σημαντικά για τη βελτίωση του ανθρώπου και της ζωής. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας, που ο Ζενέτος αντιμετωπίζει ως μια παράλληλη δομή με το υλοποιημένο έργο του και προσπαθεί να εφαρμόζει σε αυτό τις ιδέες της, στο βαθμό που είναι κάθε φορά εφικτό. Σε αυτό ακριβώς το στοιχείο αναγνωρίζεται η σημασία της ουτοπίας ως μεθόδου και η εν μέρει υλοποίησή της.

Αν παρατηρήσουμε τη συνθήκη στην οποία βρίσκεται σήμερα η ανθρωπότητα, θα δούμε ότι στοιχεία που συμπεριλαμβάνει ο Ζενέτος στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία έχουν ήδη ενταχθεί στη ζωή μας. Η απομόνωση και ο εγκλεισμός του ανθρώπου στο χώρο της κατοικίας που επέβαλε διεθνώς η πρόσφατη περίοδος της πανδημίας λόγω του COVID-19, σε συνδυασμό με τη χρήση της τεχνολογίας για την κάλυψη αναγκών, όπως η εργασία, η εκπαίδευση και οι επικοινωνίες, προβλέπονται για την πόλη του μέλλοντος περισσότερα από 50 χρόνια πριν. Η συνθήκη αυτή, που λειτούργησε σαν μια παύση από τη φρενίτιδα του τρόπου ζωής στις πόλεις δίνοντας στον άνθρωπο χώρο και χρόνο για ουσιαστικές επαφές, δημιουργικές δραστηριότητες, επαφή με τη φύση και με το εσώτερο είναι του, μπορεί να παραλληλιστεί με τη συνθήκη ζωής στην πόλη του Ζενέτου. Παρότι αποτέλεσμα του δυσάρεστου φαινομένου της πανδημίας, αυτή η περίοδος βοήθησε τον άνθρωπο να έρθει πιο κοντά με τα βασικά στοιχεία προσανατολισμού του και ίσως να αναγνωρίσει μια πλευρά του ηθικού τρόπου ζωής, όπως αυτός που φανταζόταν ο Ζενέτος. Είναι γεγονός πως για τον ίδιο και όσους δούλεψαν και πίστεψαν στην Ηλεκτρονική Πολεοδομία, αυτή δεν αποτέλεσε μια ουτοπία αλλά μια πρόταση – πρόβλεψη από έναν «αρχιτέκτονα – πολεοδόμο – μελλοντολόγο» όπως συνήθιζε να χαρακτηρίζει τον εαυτό του.

Η εργασία αυτή λοιπόν, ανέδειξε την ηθική βάση της πρότασης που βασίζεται στην ηθική ανησυχία του αρχιτέκτονα

για τη διαμόρφωση μιας συνθήκης ζωής καλύτερης για τον άνθρωπο και τον πλανήτη συνολικά. Φυσικά το έργο ενός ιδιοφυούς αρχιτέκτονα δεν οφείλει να αρκείται μόνο σε αυτόν τον τομέα. Αυτό που κάνει ξεχωριστό το έργο του Ζενέτου είναι η σύμπτωση και η σύμπλευση ενός ηθικού οράματος, με μια εξαιρετική αισθητική έκφραση καθώς και μια εις βάθος κατανόηση των αρχών της αρχιτεκτονικής σε συνδυασμό με επίμονη μελέτη των επιστημονικών εξελίξεων της εποχής και ένταξή τους στο έργο. Ηθική, Αισθητική και Λογική έγιναν ένα. Η παρούσα εργασία ανέδειξε κυρίως τον τομέα της ηθικής στο έργο του Ζενέτου που φαίνεται, από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, να είναι η λιγότερο ανεπτυγμένη.

Δεδομένου ότι κάθε ουτοπία είναι νομοτελειακά μια αποτυχία, ίσως αυτό το ηθικό υπόβαθρο να είναι η ουσία κάθε πρότασης, αναγνωρισμένης ως ουτοπικής, που θα πρέπει να διατηρηθεί και να μετουσιωθεί σε έργο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, υλοποιώντας σε ένα βαθμό κάτι φαινομενικά αδύνατο. Η αντιμετώπιση της ουτοπικής αρχιτεκτονικής ως μια ηθική πρόθεση για αλλαγή, μπορεί μόνο να ωφελήσει το δημιουργό ή τον άνθρωπο – χρήστη γιατί, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αποτυχία που εμπεριέχει η ουτοπία είναι πάντα μικρότερη από την αποτυχία που προκαλεί η απουσία της. Ο άνθρωπος ανέκαθεν είχε και είναι θεμιτό να συνεχίσει να έχει ανάγκη από ουτοπίες, καθώς στον αγώνα για έναν ανώτερο τρόπο ύπαρξης καλλιεργεί αρετές και κατακτά έναν πιο

ηθικό τρόπο ζωής. Ας σκεφτούμε, λοιπόν, την ουτοπική αρχιτεκτονική με την έμφυτη ηθική της, όπως και την ουτοπία γενικότερα, σαν ένα υπέργειο ταξίδι του ανθρώπου, μεταξύ της γης που κατοικεί και του ουρανού που αποζητά, σαν μια αιώρηση, όπως αυτή που εκφράζει ο Ζενέτος στα έργα του, που ποτέ δεν καταλήγει στην ουράνια πραγματικότητα, αλλά κατά τη γείωση αναδύεται μια νέα μορφή ύπαρξης πιο ηθική και πιο ελεύθερη από πρώτα.

49. *Saut dans le vide* (Άλμα στο Κενό), Yves Klein, 1960.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Alexander, Thomas. "John Dewey and the Moral Imagination: Beyond Putnam and Rorty toward a Postmodern Ethics." *Indiana University Press* 29, no. 3 (Summer 1993): 369–400.

Anderson, Ben. "'Transcending Without Transcendence': Utopianism and an Ethos of Hope." *Antipode* 38, no. 4 (2006): 691–710.

Bacevičiūtė, Danutė. "Environmental Ethics as an Ascetic Practice in the Age of Technology." *Filosofia*, no. 64 (December 19, 2019): 69–78.

Ballantyne, Andrew. "Hearth and Horizon." In *Architecture and Its Ethical Dilemmas*, 115–22. London: Taylor & Francis, 2005.

Batista, Desidério, and Rute Sousa Matos. "Ecology and Ethics: Landscape Architecture and Sustainability." *Scientific Conference*, June 10, 2013, 334–38.

Bloch, Ernst. "Building in Empty Spaces." In *The Utopian Function of Art and Literature*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1988.

———. *The Principle of Hope*, Cambridge: MIT Press, 1986.

Bressani, Martin. "Mass Customisation and Standardisation: An Urban Dialectic." *Architectural Design* 85, no. 6 (2015): 18–23.

Brockelman, Thomas. "Getting Back into No Place: On Casey, Deconstruction and the Architecture of Modernity." *Human Studies* 19, no. 4 (1996): 441–58.

Buchholz, Rogene A. "The Ethics of Consumption Activities: A Future Paradigm?" *Journal of Business Ethics* 17, no. 8 (June 1, 1998): 871–82.

Buder, Stanley. "Ebenezer Howard: The Genesis of a Town Planning Movement." *Journal of the American Institute of Planners* 35, no. 6 (November 1, 1969): 390–98.

Charitonidou, Marianna. "Takis Zenetos's Electronic Urbanism and Tele-Activities: Minimizing Transportation as Social Aspiration." *Urban Science* 5, no. 1 (March 2021).

Coleman, Nathaniel. "'Building in Empty Spaces': Is Architecture a 'Degenerate Utopia'?" *The Journal of Architecture* 18, no. 2 (April 1, 2013): 135–66.

———. "The Problematic of Architecture and Utopia." *Utopian Studies* 25, no. 1 (2014): 1–22.

———. "Utopia and Modern Architecture?" *Arq: Architectural Research Quarterly* 16, no. 4 (December 2012): 339–48.

———. "Utopian Prospect of Henri Lefebvre." *Space and Culture* 16, no. 3 (August 1, 2013): 349–63.

Collier, Jane. "Moral Imagination and the Practice of Architecture." In *Architecture and Its Ethical Dilemmas*, 89–100. London: Taylor & Francis, 2005.

———. "The Art of Moral Imagination: Ethics in the Practice of Architecture." *Journal of Business Ethics* 66, no. 2 (June 1, 2006): 307–17.

Deleuze, Gilles. *Difference and Repetition*. A&C Black, 2004.

Deleuze, Gilles, and Felix Guattari. *Thousand Plateaus*, (Μτφρ. Brian Massumi). Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987.

Dragonas, Panos, and Lydia Kallipoliti. "Silence Murrur: Detached Bodies and Cities in Takis Ch. Zenetos Electronic Urbanism." *AA Files* 77, 2020, 17–27.

Escher, Cornelia. "Nested Utopias: GEAM's Large-Scale Designs." In *Re-Scaling the Environment-New Landscapes of Design, 1960–1980*, 2:81–95. Basel, Switzerland: Birkhäuser, 2016.

Fishman, Robert. "From the Radiant City to Vichy: Le Corbusier's Plans and Politics, 1928-1942." In *The Open Hand*, 2021.

Foerster, Heinz von. "Ethics and Second-Order Cybernetic." In *Understanding Understanding: Essays on Cybernetics and Cognition*, 287–304. New York: Springer-Verlag, 2003.

Foucault, Michel. *Ethics: Subjectivity and Truth: Essential Works of Michel Foucault 1954-1984*. Penguin UK, 2019.

Gardiner, Michael. "Everyday Utopianism: Lefebvre and His Critics." In *Cultural Studies*, 18:228–54. Taylor & Francis, 2004.

Gottlieb, Roger S. "Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology." *CrossCurrents* 44, no. 2 (1994): 222–40.

Harries, Karsten. "Death and Utopia: Towards a Critique of the Ethics of Satisfaction." *Research in Phenomenology* 7 (1977): 138–52.

———. *The Ethical Function of Architecture*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology, 1997.

Harvey, David. *Spaces of Hope*. University of California Press, 2000.

Heidegger, Martin. *Being and Time*. SUNY Press, 2010.

Hemmens, Alastair. "Charles Fourier, Utopian Socialism and Attractive Labour." In *The Critique of Work in Modern French Thought: From Charles Fourier to Guy Debord*, edited by Alastair Hemmens, 45–77. Studies in Revolution and Literature. Cham: Springer International Publishing, 2019.

- Henning, Tim. "Alienation—New Perspectives from Environmental Ethics, Social Philosophy, and Action Theory; an Introduction." *Ethical Theory and Moral Practice* 17, no. 1 (February 1, 2014): 7–11.
- Hilberseimer, Ludwig. "The Berlin School of Architecture of the Twenties." *Manuscript of 1967, Ludwig Karl Hilberseimer Archives, Art Institute of Chicago*, 8/1, n.d., 49–51.
- Ingold, Tim. *What Is an Animal?*. London: Routledge, 1994.
- Jameson, Fredric. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. Verso, 2005.
- . "Is Space Political?". In *Anyplace*. The MIT Press, 1995.
- Kallipoliti, Lydia. "Cloud Colonies: Electronic Urbanism and Takes Zenetos' City of the Future in the 1960s." *ACSA Annual Meeting Proceedings*, 2014, 678–85.
- Kant, Immanuel. "Απάντηση στο ερώτημα: «Τι είναι διαφωτισμός;»." In *Τι είναι διαφωτισμός*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος. Αθήνα: Κριτική, 2014.
- Koutsoumpos, Leonidas. "Inhabiting Ethics: Educational Praxis in the Design Studio, the Music Class and the Dojo." University of Edinburgh, 2009.
- . "Opening Doors: Autonomy, the Chains of Morality and the Bedrock of Ethics." *Autonomy Reconsidered: Ethics in Architecture, Urbanism and Landscape*, 2014.
- Lagueux, Maurice. "Ethics vs. Aesthetics in Architecture." *Philosophical Forum* 35, no. 2 (2004): 117–33.
- Latour, Bruno. "Spheres and Networks Two Interpretations of Globalisation." *Harvard Design Magazine* 30 (Spring/Summer 2009): 138–44.
- Lefebvre, Henri. *Introduction to Modernity*. London, England: Verso, 1995.
- Lévinas, Emmanuel. *Of God Who Comes to Mind*. Stanford University Press, 1998.
- Levitas, Ruth *Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society*. Springer, 2013.
- . "Looking for the Blue: The Necessity of Utopia." *Journal of Political Ideologies* 12, no. 3 (October 1, 2007): 289–306.
- . "On Dialectical Utopianism." *History of the Human Sciences* 16, no. 1 (2003): 137–50.
- Levy, David. "Wittgenstein's Ethics and Wittgensteinian Moral Philosophy." In *The Cambridge History of Moral Philosophy*, 666–77. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

- MacIntyre, Alasdair. *After Virtue A Study in Moral Theory*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 2007.
- Mannheim, Karl. *Ideology and Utopia, An Introduction to the Sociology of Knowledge*. London: Routledge, 1998.
- Marcuse, Herbert. *Eros et Civilisation: Contribution à Freud*. République des Lettres, 2016.
- Marin, Louis. *Utopics: The Semiological Play of Textual Spaces*. Amherst: Humanity Books, n.d.
- More, Thomas. *Ουτοπία*. ΙΑΜΒΛΙΧΟΣ, 2003.
- Nietzsche, Friedrich. *Thus Spoke Zarathustra: A Book for Everyone and Nobody*. Oxford University Press, 2008.
- Pérez-Gómez, Alberto, and Louise Pelletier. *Architecture, Ethics and Technology*. Canada: McGill-Queen's University Press, 1994.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
- Richert AICIP, Evan D., and Mark B. Lapping Guest Editors. "Ebenezer Howard and the Garden City." *Journal of the American Planning Association*, 1998, 125–27.
- Ricoeur, Paul. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York Guildford, Surrey: Columbia University Press, 1986.
- Sargent, Lyman Tower. "The Three Faces of Utopianism Revisited." *Utopian Studies* 5, no. 1 (1994): 1–37.
- Sweeting, Ben. "Applying Ethics to Itself: Recursive Ethical Questioning in Architecture and Second-Order Cybernetics." *Kybernetes* 48, no. 4 (January 1, 2019): 805–15.
- Terzoglou, Nikolaos-Ion. "Ideas of Space from Isaac Newton to Étienne-Louis Boullée." *South African Journal of Art History (SAJAH)* Volume 27:1 (January 1, 2012): 29–44.
- "The Housing Struggle in Milan in the 1970s: Influences and Particularities." Original Research Article, n.d.
- Unger, Roberto Mangabeira. *Passion: An Essay on Personality*. New York: New York Free Press, 1984.
- Varela, F. G., H. R. Maturana, and R. Uribe. "Autopoiesis: The Organization of Living Systems, Its Characterization and a Model." *Biosystems* 5, no. 4 (May 1, 1974): 187–96.
- Wasserman, Barry, Patrick J. Sullivan, and Gregory Palermo. *Ethics and the Practice of Architecture*. John Wiley & Sons, 2000.
- Zenetos, Takis Ch. "Myths of Low-Density Living." *Architectural Design XLIII* (1973): 247–48.
- Δουμάνης, Ορέστης. "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977." *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1978.

Ζενέτος, Τάκης Χ. “Η πόλη και το σπίτι του αύριο. Για την ανώτερη και υγιεινότερη διαβίωση του ανθρώπου.” *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Φύλλο 924, 1972.

———. “Ηλεκτρονική Πολεοδομία.” *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1969.

———. “Το μετρό δεν λύνει κανένα πρόβλημα!” *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φύλλο 1107, 1973, 22-24.

———. “Υλικά απορριμμάτων για τα χωροδικτυώματα.” *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φύλλο 1054 (1974).

———. “Η ηλεκτρονική πολεοδομία. Παράλληλες κατασκευές.” *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 4, 1970.

———. “Ηλεκτρονική Πολεοδομία.” *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 7, 1973.

———. “Οι τηλεπικοινωνίες και οι σύγχρονοι μέθοδοι οργανώσεως. Τα νέα μέσα συγκροτήσεως των πόλεων σε αντικατάσταση των κλασσικών έργων. Η μεταβλητή πολεοδομία.” In *Τα προβλήματα της Μείζονος Περιοχής Αθηνών. Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Αρχιτεκτόνων (16-23 Ιανουαρίου 1966)*. Αθήνα: έκδ. ΤΕΕ, 1974.

Καλαφάτη, Ελένη, Παπαλεξόπουλος, Δημήτρης, Τάκης Χ. Ζενέτος *Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*. Libro, 2006.

Καρβέλης, Σταύρος, Παπαδέα, Σοφία. *Αρχιτεκτονική θεωρία. Από την Αναγέννηση μέχρι σήμερα*. Italy: Taschen-Γνώση, 2005.

Κωβαίος, Κωστής. *Wittgenstein: Περί Ηθικής, Επιλογές από το corpus και τις σημειώσεις*. Αθήνα: Καρδάμιτσα, 2000.

Μαρμαράς, Μανόλης Β. “Τάκης Χ. Ζενέτος(1926-1977). Επισημάνσεις στο έργο του.” *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1987.

Παπαδημητρίου, Μαρία. “Παράλληλες δομές: η ηλεκτρονική πολεοδομία του Τάκη Χ. Ζενέτου: 1962-1974: τα δημοσιεύματα στην εβδομαδιαία οικονομική εφημερίδα ‘Οικονομικός Ταχυδρόμος,’” 2012.

Φατούρος, Δημήτρης. “Ουτοπίες, αρχιτεκτονική και πόλη,” 1990.

Διαδικτυακές πηγές

Boydston, Jo Ann. “‘The Collected Works of John Dewey’ and the CEAA/CSE: A Case History.” The Papers of the Bibliographical Society of America, October 22, 2015. <https://doi.org/10.1086/pbsa.85.2.24303021>.

“Ethics | Internet Encyclopedia of Philosophy.” Accessed June 19, 2021. <https://iep.utm.edu/ethics/>.

“Complexo Gallaratese Em Milão. Autores: Carlo Aymonino, Aldo Rossi e Outros.” Accessed January 10, 2022. <http://www.cronologiadourbanismo.ufba.br/apresentacao.php?langVerbete=en&idVerbete=113>.

Maneval, Virginia. “Architecture Bubble Dome Geodesic Inventor R. Buckminster Fuller (1895-1983).” Bubblemania-Architectures & Bubbles Cars, February 7, 2017. <http://www.bubblemania.fr/en/architecture-bulle-dome-geodesique-inventeur-r-buckminster-fuller-1895-1983/>.

“New European Bauhaus: Beautiful, Sustainable, Together.” Accessed January 27, 2022. https://europa.eu/new-european-bauhaus/index_en.

Pettman, Dominic. “ESSAY - Fourier’s Phalanstery.” Jessica Flore Angel. Accessed November 17, 2021. <http://jessica-f-angel.com/phalanstere>.

Γαϊτης, Γιάννης. “ΜΟΝΟΓΡΑΜΜΑ.” *archive.ert.gr* (blog), February 4, 2016. <https://archive.ert.gr/4848/>.

Διαλέξεις

Onassis Foundation. Tomorrows | Takis Ch. Zenetos: “Electronic Urbanism”, 40 Years After, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=ENIkh170l3k>.

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π. *Τηλε-Ημερίδα: '60+60| ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ II*, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=ZU0xYxgdY8k&t=10128s>.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Κεφάλαιο 1

- 1:** “Bauhaus.” Accessed February 1, 2022. <https://www.domusweb.it/en/movements/gallery/2019/11/15/bauhaus.html>.
- 2:** “Life at the Bauhaus - Bauhaus-Archiv | Museum Für Gestaltung, Berlin.” Accessed February 2, 2022. https://www.bauhaus.de/en/das_bauhaus/46_leben_am_bauhaus/.
- 3:** “Bauhaus Curriculum Wheel – Herloom.” Accessed February 2, 2022. <https://www.herloom.com/blog/bauhaus-curriculum-wheel/>.
- 4:** European Cultural Foundation. “ECF and the New European Bauhaus: The Spirit of Renewal,” March 1, 2021. <https://culturalfoundation.eu/stories/ecf-and-the-new-european-bauhaus-the-spirit-of-renewal/>.
- 5:** Google Arts & Culture. “Stay in the Bauhäusler Studios - Bauhaus Dessau Foundation.” Accessed February 2, 2022. <https://artsandculture.google.com/exhibit/stay-in-the-bauhäusler-studios/vQLi5oEDAuAvLw>.

Κεφάλαιο 2

- 1:** ArchDaily. “AD Classics: Cenotaph for Newton / Etienne-Louis Boullée,” November 5, 2018. <https://www.archdaily.com/544946/ad-classics-cenotaph-for-newton-etienne-louis-boullée>.
- 2,3:** Fabrizi, Mariabruna. “The Ideal City of Chaux by Claude-Nicolas Ledoux (1773-1806) – SOCKS.” Accessed September 18, 2021. <https://socks-studio.com/2016/11/09/the-ideal-city-of-chaux-by-claude-nicolas-ledoux-1773-1806/>.
- 4:** Gunderman, Richard. “Robert Owen, Born 250 Years Ago, Tried to Use His Wealth to Perfect Humanity in a Radically Equal Society.” The Conversation. Accessed February 2, 2022. <http://theconversation.com/robert-owen-born-250-years-ago-tried-to-use-his-wealth-to-perfect-humanity-in-a-radically-equal-society-158402>.
- 5:** senacatal. “Tony Garnier from An Industrial City.” Architect’s Journal (blog), March 6, 2016. <https://senacatal.wordpress.com/2016/03/06/tony-garnier-from-an-industrial-city/>.
- 6, 7:** Fabrizi, Mariabruna. “Ivan Leonidov’s Competition Proposal for the Town of Magnitogorsk (1930) – SOCKS.” Accessed November 9, 2021. <https://socks-studio.com/2016/04/12/ivan-leonidovs-competition-proposal-for-the-town-of-magnitogorsk-1930/>.
- 8:** The Museum of Modern Art. “Gian Piero Frassinelli | MoMA.” Accessed February 2, 2022. <https://www.moma.org/artists/8222>.

9: The Museum of Modern Art. "Peter Cook. Plug-in City: Maximum Pressure Area, Project (Section). 1964 | MoMA." Accessed February 2, 2022. <https://www.moma.org/collection/works/796>.

Κεφάλαιο 3

1: The Museum of Modern Art. "Lyonel Feininger. Cathedral (Kathedrale) for Program of the State Bauhaus in Weimar (Programm Des Staatlichen Bauhauses in Weimar). 1919 | MoMA." Accessed November 16, 2021. <https://www.moma.org/collection/works/63072>.

2: ArchDaily. "AD Classics: Cenotaph for Newton / Etienne-Louis Boullée," November 5, 2018. <https://www.archdaily.com/544946/ad-classics-cenotaph-for-newton-etienne-louis-boullee>.

3: The Public Domain Review. "Get Thee to a Phalanstery: Or, How Fourier Can Still Teach Us to Make Lemonade." Accessed November 17, 2021. <https://publicdomainreview.org/essay/get-thee-to-a-phalanstery-or-how-fourier-can-still-teach-us-to-make-lemonade/>.

4, 5: Andrea Gibbons. "Ebenezer Howard - the Garden Cities," December 22, 2015. https://www.writingcities.com/2015/12/22/ebenezer_howard_garden_cities/.

6: ArchDaily. "Gallery of AD Classics: Ville Radieuse / Le Corbusier - 2." Accessed January 9, 2022. <https://www.archdaily.com/411878/ad-classics-ville-radieuse-le-corbusier/51fae7dbe8e44e82ac00000c-ad-classics-ville-radieuse-le-corbusier-image>.

7: "Urbanism in the Bauhaus. Ludwig Hilberseimer | The Strength of Architecture | From 1998." Accessed November 15, 2021. <https://www.metalocus.es/en/news/urbanism-bauhaus-ludwig-hilberseimer>.

8, 10: Hidden Architecture. "Residential Complex in Gallaratese District," March 18, 2015. <http://hiddenarchitecture.net/residential-complex-in-gallaratese/>.

9: Divisare. "Aldo Rossi, Burcin YILDIRIM • GALLARATESE HOUSING D BLOCK." Accessed November 22, 2021. <https://divisare.com/projects/340795-aldo-rossi-burcin-yildirim-gallaratese-housing-d-block>.

Κεφάλαιο 4

1, 2, 3, 4, 13, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 33, 34, 43, 44: Δουμάνης, Ορέστης. "Τάκης Χ. Ζενέτος, 1926-1977." *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1978.

10, 11, 29: Ζενέτος, Τάκης Χ. "Ηλεκτρονική Πολεοδομία." *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1969.

14, 17, 21, 28, 36: Καλαφάτη, Ελένη, Παπαλεξόπουλος, Δημήτρης, Τάκης Χ. Ζενέτος *Ψηφιακά Οράματα Και Αρχιτεκτονική*, Libro, 2006.

5: The Museum of Modern Art. “Yona Friedman. Spatial City, Project, Aerial Perspective. 1958 | MoMA.” Accessed January 9, 2022. <https://www.moma.org/collection/works/800>.

6: The Museum of Modern Art. “Constant (Constant Anton Nieuwenhuys). Collage of Sector Models. c. 1969 | MoMA.” Accessed January 9, 2022. <https://www.moma.org/collection/works/198356>.

7: Berger, Kevin. “The Secret of Buckminster Fuller’s World-Changing Ideas Was Serendipity.” Nautilus, January 17, 2017. http://nautil.us/blog/the-secret-of-buckminster-fullers-world_changing-ideas-was-serendipity.

8: “FREI OTTO, THE GERMAN PAVILION, EXPO 1967 | The Strength of Architecture | From 1998.” Accessed January 9, 2022. <https://www.metalocus.es/en/news/frei-otto-german-pavilion-expo-1967>.

9: ArchEyes. “A Plan for Tokyo 1960 / Kenzo Tange,” January 26, 2016. <https://archeyes.com/plan-tokyo-1960-kenzo-tange/>.

12, 20, 30, 39, 42: “Ηλεκτρονική Πολεοδομία.” Accessed January 31, 2022. <http://tomorrows.sgt.gr/project.php?lang=el&pid=97>.

16, 18, 31, 37, 41: “#ElectronicUrbanism Instagram Posts (Photos and Videos) - Picuki.Com.” Accessed December 29, 2021. <https://www.picuki.com/tag/ElectronicUrbanism>.

15: Dragonas, Panos, and Lydia Kallipoliti. “Silence Murmur: Detached Bodies and Cities in Takis Ch. Zenetos Electronic Urbanism.” *AA Files* 77, 2020, 17–27.

19, 27, 38: Charitonidou, Marianna. “Takis Zenetos’s Electronic Urbanism and Tele-Activities: Minimizing Transportation as Social Aspiration.” *Urban Science* 5, no. 1 (March 2021).

35: life, DOC TV | documenting everyday. “Τα «ανθρωπάκια» του Γάιτη | DOC TV | documenting everyday life.” Accessed January 30, 2022. <https://www.doctv.gr/page.aspx?itemID=SPG11803>.

40: Charitonidou, Marianna. “Takis Zenetos’s Conception of Remoteness: Tele-Operations as Socio-Technological Transformations.” *Img Journal* 2, no. 3 (2021): 148–71.

45: “Works - Yves Klein.” Accessed January 29, 2022. <http://www.yvesklein.com/en/oeuvres/serie/3/air-architecture/>.

46: “Spotlight — Hieronymus Bosch, The Garden of Earthly Delights – Smarthistory.” Accessed January 10, 2022. <https://smarthistory.org/garden-bosch/>.

47: Ύδρας, Φωνή της. “Ντοκιμαντέρ Ετοιμάζει Το BBC Για Τον Leonard Cohen Και Τη Ζωή Του Στην Ύδρα - Η Φωνή Της Ύδρας.” Accessed January 26, 2022. <https://fonitisydras.com/info/endaferonta/item/2696-documantaire-etoimazei-to-bbc-gia-ton-leonard-cohen-kai-th-zvh-tou-sthn-ydra>.

48: www.ertnews.gr. “«Μικρές Αφροδίτες» στην EPT2,” February 3, 2018. <https://www.ertnews.gr/ert-protaseis/tileorasi-ert-protaseis/mikres-afrodites-stin-ert2/>.

49: “Works - Leap into the Void - Yves Klein.” Accessed January 18, 2022. <http://www.yvesklein.com/en/oeuvres/view/643/leap-into-the-void/>.

